

НАМОЗ ҲОТАМОВ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

**Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ**

**Нашри III
(бо тағйиру иловаҳо)**

**Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст**

**ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
2015**

ББК 63.3 (2точик) Я 72
Ҳ-83

Ҳ-83. Намоз Ҳотамов. **Таърихи халқи тоҷик.** Китоби дарсӣ барои синфи 9. Душанбе: «Маориф», 2015, 336 сах.

Мухаррир: Қиёмиддин Сатторӣ

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаб	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли таҳсил	Охири соли таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947 -1-000-0

«МАОРИФ», 2015

МУҚАДДИМА

Хонандагони азиз! Дар синфи 8-ум ҳангоми омӯзиши таърихи халқи тоҷик огоҳ гаштед, ки ба тоҷикони Осиёи Марказӣ ва Афғонистон аз охири асри XIV, яъне бо бунёди давлати Темуриён ва аз тарафи онҳо барҳам дода шудани давлати Куртҳо (1245–1389), то миёнаи асри XIX муяссар нагардид, ки (ба ҷуз мулкҳои кӯчаки алоҳида) дигар давлатдории худро ба вуҷуд оваранд. Барои амалӣ гардидани ин мақсад парокандагию нотифоқӣ, маҳалгароӣ, мансабталошӣ, ки дар байнашон дида мешуд, монеаи чиддие ба ҳисоб мерафт. Маҳз ҳамин омилҳо боиси парокандагӣ ва ниҳоят, маҳви давлати Темуриён гардиданд. Чунин вазъият ба қабилаҳои бодиянишини ўзбекони Дашти Қипчоқ имкон фароҳам овард, ки қисми бузурги Осиёи Марказиро зери тасарруфи худ дароварда, дар ин сарзамин давлатдории худро бо номи Шайбониён бунёд кунанд. Онҳо якҷоя бо Аштарханиён (ё худ Ҷониҳо) дар ин сарзамин қариб 250 сол (солҳои 1501 – 1747) ҳукмронӣ карданд, вале пайиҳам боло гирифтани ҷанҷоли мансабҳои пояи ин давлатҳоро низ заиф кард. Ин ба шоҳи Эрон – Нодиршоҳ имкон дод, ки қисми бузурги Осиёи Марказиро як муддати кӯтоҳ ба ҳайати империяи худ дохил намояд, аммо ҳуди ӯ ҳам ҳадафи чунин ҷанҷолҳо гардид.

Дар Осиёи Марказӣ парокандагии феодалӣ давра ба давра вусъат меёфт. Дар қатори аморати Бухоро, хониҳои Хеваю Қўқанд, инчунин мулкҳои гуногуни нисбатан хурд низ худро мустақил меҳисобиданд. Онҳо дар асл мулкҳои ниммустақил буда, тез-тез ҳадафи ҳуҷуми давлатҳои нисбатан калони ин сарзамин, маҳсусан, аморати Бухоро ва хонии Қўқанд мегардиданд. Чунин вазъият ба рушди иқтисод, тиҷорат ва илму фарҳанг ҳалал расонида, зиндагии мардумро вазнин мегардонид.

Дар натиҷаи кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ Роҳи бузурги абрешим, ки ҳанӯз дар асри II то милод ташаккул ёфта, аз қаламрави Осиёи Марказӣ ва Афғонистону Эрон гузашта, давлати Чинро бо давлатҳои Аврупою Африқои Шимолӣ мепайваст, моҳияти пештараи худро гум кард. Акнун тоҷирони чинӣ ва ҳиндӣ бештар аз роҳҳои обӣ истифода мекарданд. Чунин ҳолат вазъи тоҷирони Осиёи Марказиро, ки дар замони Роҳи бузурги абрешим асосан нақши миёнаравро мебозиданд, душвор гардонид, вале дар асри XVI (замони ҳукмронии Шайбониён) онҳо роҳи наҷотро пайдо

намуданд. Минбаъд тичорати мулкҳои Осиеи Марказӣ бо давлати Русия васеъ шуда, сол то сол тараққӣ ёфт. Тичорат на танҳо мардуми мулкҳои гуногунро ба ҳам наздик мекард, балки барои рушди касбу корҳои гуногун имкон ба вуҷуд меовард.

Аз ибтидои асри XIX вазъи ҷаҳон хеле тағйир ёфт. Давлатҳои бузурги замон – Англия, Фаронса ва Русия мехостанд, ки ҳар қадом дар миқёси ҷаҳон нуфузи ҳарчи бештар дошта бошанд. Дар натиҷаи рақобати байни онҳо ҷангҳои мухталиф ба амал омада, бисёре аз давлатҳои нисбатан хурд ва сусттараққӣ мутеи давлатҳои абарқудрати давр мегаштанд.

Маҳз парокандагии феодалӣ, кафомондагии иқтисодию сиёсӣ, ҷангҳои беохири байнихудии мулкҳои Осиеи Марказӣ, рақобати байни Русияю Англия амалиёти ҷангии қӯшунҳои Русияро барои забти Осиеи Марказӣ тезонид. Дар натиҷа мулкҳои ин сарзамин ба мустамликаи Русия табдил ёфтанд. Аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ дар он минтақаҳо, ки бевосита ба ҳайати империяи Русия дохил карда шуданд (яъне қаламрави генерал – губернатории Туркистон) тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ карда шуд.

Ҳукумати подшоҳии Русия хонии Қӯқандро барҳам дода бошад ҳам, барояш ба таври расмӣ нигоҳ доштани аморати Бухоро ва хонии Хева аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ манфиатнок буд. Дар амал ҳукумати подшоҳии Русия дар тамоми сарзамини Осиеи Марказӣ назорати қатъӣ ҷорӣ намуда, ба парокандагии иқтисодӣ ва рақобати мансабталошии амалдорони он то андозае хотима гузошт. Русия Осиеи Марказиро ба макони ашӣи хом ва бозори молфурӯшии сармоядорони худ табдил дод. Дар муддати кӯтоҳ дар қаламрави ин сарзамин роҳҳои оҳан сохта шуд, ташкилотҳои бонкию заводҳо ба вуҷуд омаданд. Ниҳоят, Осиеи Марказӣ на танҳо ба бозори умумирусиягӣ, балки тавассути он ба бозори умумиҷаҳонӣ кашида шуд. Ин боис гардид, ки дар шаҳру ноҳияҳои кишвар муносибатҳои феодалӣ охишта-охишта мақоми худро ба муносибатҳои молию пулӣ иваз намоянд. Ҷамъият ҳам аз ҷиҳати иҷтимоӣ пеш рафт. Ташаккулёбии синфҳои нави ҷамъиятӣ – буржуазияи миллӣ ва синфи корғари маҳаллӣ оғоз ёфт. Чунин дигаргунӣҳо як қисми зиёиёни миллиро низ ба ҳаёти нав бедор намуд. Бо ташаббуси онҳо ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва ҷадидӣ ташаккул ёфт, ки мақсади асосии онҳо бештар намудани зиндагии мардум, рушди иқтисод, тичорат, фарҳанг ва ғайра буд.

Тартиботи ҳамондавраи мустамликавии империяи Русия дар худии Русия муборизаи синфӣ, дар кишвари Туркистон муборизаи зиддимустамликавиरो тезонид. Махсусан, Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба ин муборизаҳо суръати тоза бахшид. Ниҳоят, ин боиси сарнагун гардидани тартиботи подшоҳӣ ва ташкилҳои ҳукумати буржуазӣ, минбаъд боиси сарнагунии ҳукумати буржуазӣ ва барпо гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Русия гардид.

Ҳамаи он воқеаҳо ва тағйироте, ки дар Русия ба амал меомаданд, ба Осиёи Марказӣ низ таъсир мерасонданд. Махсусан, дигаргуниҳои сиёсӣ инқилобӣ дар ҳудуди кишвари Туркистон ва дар қаламрави аморати Бухоро ба зудӣ амалӣ мешуданд. Дар натиҷа, аз ноябри соли 1917 то апрели соли 1921 қариб дар тамоми қаламрави Осиёи Марказӣ бо роҳи воситаҳои гуногун тартиботи шӯравӣ ҷорӣ карда шуд.

Тоҷикони Афғонистон низ, ҳарчанд дар тасарруфи империяи Англия буданд, аз тағйироте дигаргуниҳои ҷиддӣ дар қанор намонданд. Дар нимаи дуюми асри XIX қафмондагии иқтисодӣ, парокандагии рақобатҳои дохилӣ ин сарзаминро ба кишвари тобеи Англия табдил дода бошад ҳам, муборизаҳои дуру дарози тоҷикони Афғонистон якҷо бо дигар халқҳои ин мулк ниҳоят бо пирӯзӣ анҷом ёфт ва Афғонистон аз истибдоди мустамликавӣ халос гардида, истиқлол ба даст овард.

ФАСЛИ I
ВАЗЪИ ТОЧИКОНИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ
ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА
ИБТИДОИ АСРИ XX

БОБИ I
ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АРАФАИ
ХУЧУМИ РУСИЯ

§1. ВАЗЪИ МУЛКҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Вазъи сиёсӣ. Дар миёнаи асри XIX сарзамини Осиеи Марказӣ яке аз гӯшаҳои кафомондаи Авруосиё ба ҳисоб мерафт. Дар ин сарзамин ҳанӯз ҳам муносибатҳои феодалӣ ҳукмфармо буд. Аксари аҳолиро деҳқонон ташкил медоданд. Замин ва ғаъолияти кишоварзӣ ягона сарчашмаи зиндагии онҳо буд. Аксари деҳқонон ҳиссаи ночизи замин доштанд ё аз он тамоман маҳрум буданд. Аз ин рӯ, деҳқонони камзамину безамин аксарияти аҳолиро ташкил менамуданд. Замини қорам асосан дар ихтиёри амирон, хонҳо, амалдорон, рӯҳониён ва феодалон буд. Тахминан нисфи чунин заминҳоро заминҳои амлокӣ ё худ давлатӣ, чоряқашро заминҳои вақфӣ ва боқимондашро заминҳои мулкӣ ташкил медоданд. Қариб ҳамаи ин заминҳо аз тарафи деҳқонони камзамину безамин бо шартҳои гуногун, аз ҷумла супоридани андози хироч, қор қарда мешуданд.

Давлатҳои мавҷудаи он давр ҳама давлатҳои феодалии монархиявӣ (салтанатӣ) ҳисоб мешуданд. Ҳукуматдорон – хонҳо ва амирон ҳуқуқҳои номаҳдуд доштанд. Онҳо ба заминдорони қаллон – феодалҳо ва рӯҳониёни соҳибмулк ва бонуфуз тақия намуда, ба деҳқонон, қосибон ва ҳунармандон ҳар гуна зулму истибдодро раво медиданд.

Дар Осиеи Марказӣ, дар арафаи ҳуҷуми кӯшунҳои Русияи подшоҳӣ дар қатори се давлати мустақил: аморати Бухоро, хониҳои Қўқанд ва Хева, боз якчанд мулкҳои ниммустақил, ба монанди Шаҳрисабз, Китоб, Ҳисор, Қаротегин, Дарвоз, Қўлоб ва ғайра вучуд доштанд. Халқи тоҷик дар он давр дар ҳаёти аморати Бухорою хонии Қўқанд ва мулкҳои ниммустақили номбурда бо халқҳои ўзбек, туркман, қазоқ, қирғиз ва ғайра паҳлуи ҳам зиндагӣ қарда, талхӣю ширинии ҳаётро бо ҳам мечашиданд.

Дар аморати Бухоро аз соли 1753 қабилаи манғитҳои ўзбек ҳукуматдорӣ мекарданд, ки онҳо ҳанӯз соли 1740 тавасути шоҳи Эрон – Нодиршоҳ ба идоракунии ин мулкҳо соҳиб шуда буданд. Хонии Қўқанд ҳанӯз соли 1710 дар замони заифгардии давлати Аштархониҳо (Ҷониҳо) бунёд ёфт ва дар он қабилаи мингҳои ўзбек салтанат меронданд.

Арки Бухоро қасри хонҳо ва амирон ба ҳисоб мерафт

Бояд зикр кард, ки дар арафаи ҳуҷуми қўшунҳои рус вазъияти хонии Қўқанд хеле ногувор буд. Махсусан, байни хонҳои Қўқанд Худоёрхон (солҳои 1845 – 1858 ва 1862 – 1873) ва Маллахон (солҳои 1858 – 1862, яъне ҳангоми гурехтани Худоёрхон) барои тоҷу тахт рақобат саҳт буд ва ҳар кадоме аз амирони Бухоро ба фоидаи худ имдод металабид. Амири Бухоро Музаффархон (1860 – 1885) Худоёрхонро пуштибонӣ намуда, соли 1862 ба Қўқанд ҳуҷум кард ва салтанати Худоёрхонро аз нав барқарор намуд. Ин ҳама на танҳо аз қафомондагии иқтисодии мулкҳои Осиёи Марказӣ, балки аз нооромии сиёсии онҳо ҳам дарак медиҳанд.

Муносибатҳои байниҳамдигарии мулкҳо. Дар арафаи ҳуҷуми қўшунҳои Русияи подшоҳӣ дар байни давлатҳои мустақил ва ниммустақили Осиёи Марказӣ бештар муносибатҳои душманӣ ҳукмфармо буд. Махсусан, ҷангҳои беохирӣ байни аморати Бухорою хонии Қўқанд боиси харобиҳои зиёди мулкҳои ҳар ду тараф гардиданд. Аз ҷумла, амири Бухоро Насрулло (1826 – 1860) солҳои 1840 ва 1842 ба Қўқанд ҳуҷум карда, шаҳрро як ҳафта (с. 1842) дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт ва баъд ба аскарони худ тороҷ кардани онро фармуд. Писари ӯ – амир Музаффархон низ ба сӯи Қўқанд ду дафъа (солҳои 1862 ва 1865) ҳуҷум карда, тамоми водии Фарғонаро (ҳангоми ҳуҷуми аввал) хароб намуда, то Кошғар расид.

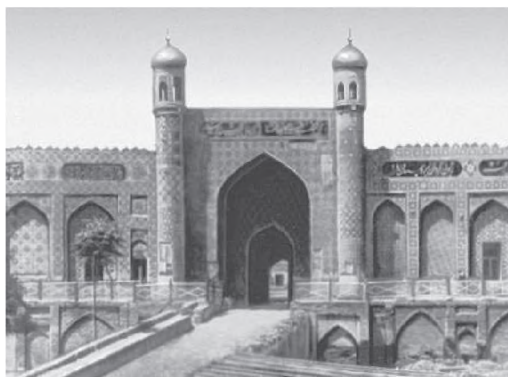
Дар натиҷаи ҷангҳои беохирӣ байни аморати Бухоро ва хонии Қўқанд, Ўротеппаю Хучанд, Нову Қиззах зарари ҷиддӣ دیدанд. Танҳо дар зарфи 65 соли аввали асри XIX онҳо ба Ўротеппа (Истаравшани имрӯза) беш аз 50 дафъа лашкар кашидаанд.

Ҳамон солҳо амирони Бухоро ва хонҳои Қўқанд бо мақсади

ба тасарруфи худ даровардани мулкҳои ниммустақил ба муқобили онҳо борҳо ҳуҷум кардаанд. Масалан, амир Насрулло дар муддати 20 сол ба Шаҳрисабз 32 дафъа ҳуҷум карда, ниҳоят, соли 1856 онро ба даст даровард ва тамоми ашхоси намоёни қabilaи кенагаси ўзбекро, ки онҳо ҳукмронӣ мекарданд, аз дами теғ гузаронид. Баъди ин фочиа амир Насрулло дар Шаҳрисабз ва Китоб шахсони ба худ содиқро ҳоким таъин кард, вале баъди марги ӯ, дақиқтараш, дар соли дуюми ҳукмронии Музаффархон, мардуми қabilaи кенагаси Шаҳрисабз ва музофоти он боз исён бардоштанд. Онҳо ҳокимони таъинкардаи амирро ҳабс карда, аз авлоди худ Ҳакимбекро дар Шаҳрисабз ва Ҷӯрабекро дар Китоб ҳоким таъин намуданд. Ё худ лаҳзаҳое, ки қўшунҳои рус ба хоки Осиёи Марказӣ зада даромаданд, амир Музаффар ба муқобили ҳокимони Бойсун ва Деҳнав лашкар кашида, мардуми зиёди бегуноҳро ба қатл расонид.

Дар Бухорои Шарқӣ (ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистони Марказӣ ва Ҷанубӣ) ҳам вазъ чандон муътадил набуд. Байни ҳокимони ниммустақили он ҳусни тафохум вучуд надошт. Масалан, мулкҳои водии Вахш бисёр вақт боиси тохтутозҳои лашкари ҳокимони Ҳисору Кӯлоб мегардиданд. Мулкҳои Қаротегин аксаран дар зери хавфи ҳуҷуми хонҳои Қўқанд буданд.

Муносибати душманонаи мутақобилаи мулкҳо ба пешрафти иқтисод, тиҷорат ва фарҳанг таъсири манфӣ мерасонид. Зиндагии бе он ҳам вазнини мардумро боз ҳам вазнинтар мекард. Дуздию гонатгарӣ авҷ мегирифт. Амалдорон ба душвориҳои мавҷуда аҳамият надода, нисбат ба деҳқонон, косибон ва ҳунармандон бештар бераҳмӣ зоҳир менамуданд. Андозу уҳдадориҳо ҳадду ҳудуд надоштанд. Мардум ба зулму истибдоди истисморгарони худ тавассути шӯришҳо ҷавоб мегардониданд.

Қасри хонҳои охири Қўқанд

Сарчашма:

С.Айнӣ дар асоси сарчашмаҳо натиҷаи ҳуҷуми соли 1842-и амири Бухоро – Насрулло ба Хўқанд чунин тасвир кардааст: «Амир баъд аз тасарруфи шаҳр қўшунҳои худро ба тороч амр

кард. Қўшун аз ҳеч беномусӣ ва беинтизомӣ бознаистод. Тамоми ашёи аҳли шаҳри Хўқанд (Қўқанд) ба яғмо рафт. Мардон ва занон дар кўчаҳо девонавор бараҳна мегаштанд. Ҳатто палоси масҷид ва асбоби мадорис бо китобҳо ба тороҷ рафт... Хуни раоёи бегуноҳро низ мисли об рехт». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллийёт. Ҷилди 10. Душанбе, 1966, -с.34-35).

Санаҳои муҳим:

1710 – 1876 – мавҷудияти хонии Қўқанд.

1753 – 1920 – ҳукуматдории ўзбекони манғит дар Бухоро.

1826 – 1860 – солҳои ҳукмронии амир Насрулло дар Бухоро.

1860 – 1885 – солҳои ҳукмронии амир Музаффар дар Бухоро.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар арафаи ҳучуми қўшунҳои Русия ба Осиёи Марказӣ дар қаламрави он қадом давлатҳои мустақил вучуд доштанд? 2) Тоҷикон дар қадом давлатҳои мустақил ва ниммустақил зиндагӣ мекарданд? 3) Муносибати байни давлатҳои мустақил ва ниммустақили Осиёи Марказӣ чӣ тавр буд? 4) Оид ба оқибати ҷангҳои байниҳудии мулкҳои Осиёи Марказӣ мисолҳо биёред. 5) Аз китоби дарсии синфи 8 мавзӯҳои ба сари қудрат омадани хонадон (сулола)-и манғития дар Бухоро, ташкилҳои хонии Қўқанд ва вазъи мулкҳои Осиёи Марказӣ дар нимаи якуми асри XIX-ро ба хотир оред.

§2. САБАБҲОИ ҶАНГИ РУСИЯ БО ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Муносибати давлатҳои Осиёи Марказӣ бо Русия. Муносибати тичоратию дипломатии давлатҳои Осиёи Марказӣ бо Русия таърихи дуру дароз дорад, вале он махсусан, шурӯъ аз асри XVI давра ба давра рушд меёфт. Ҳукуматдорони ҳар ду тараф барои идома ва тараққи чунин муносибатҳо манфиатдор буданд. Онҳо бо роҳи гуфтушунид монеаҳои тичоратиро бартараф менамуданд. Масалан, солҳои 1841 – 1842 ҳайати дипломатии Ру-

сия бо хони Хева гуфтушунид карда, ба он муваффақ шуд, ки ҳукумати хонӣ дар баробари пеш гирифтани муносибати дӯстии байниҳамдигарӣ, барои рушди тиҷорат дар ҳудуди хонии худ аз молҳои тиҷоратии Русия аз 5%-и арзиши воқеии мол зиёд боҷ намегирифт ва корвонҳои «убуркунанда» (транзит)-ро, ки аз ҳудуди хонӣ мегузаштанд, тамоман аз боҷ озод мекард. Чунин иқдом барои рушди минбаъдаи тиҷорати на танҳо Русияю Хева, балки дар пешрафти тиҷорати Русия бо аморати Бухоро ва хонии Қўқанд низ аҳамияти махсус дошт. Зеро дар ҳамин давр дар ҳудуди Осиеи Марказӣ байни тоҷирони рус ва англис рақобати сахт вучуд дошт.

Зикр бояд кард, ки аксари сафирон, намояндаҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудоғонаи Русия, ки ба Осиеи Марказӣ сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буда, баъзеи онҳо забонҳои мардуми маҳаллӣ, аз ҷумла форсии тоҷикиро хуб медонистанд. Дар байни онҳо олимони соҳаҳои гуногун: шарқшиносон, табиатшиносон, ҷуғрофҳо, бостоншиносон ва ғайра буданд, ки дар омӯзиши мулкҳои ҷудоғонаи Осиеи Марказӣ саҳми босазое гузоштаанд. Масалан, шарқшиноси номии рус Н.В. Хаников хангоми сафар ба Бухоро синнаш ханӯз ба 22 нарасида буд. Асари соли 1843 нашрнамудаи ӯ «Тавсифи давлати хонии Бухоро» аз беҳтарин таълифоти давр оид ба ин мавзӯ мебошад.

То оғози амалиёти васеи забт кардани Русия дар Осиеи Марказӣ охирин ҳайати сафорати ҳукумати рус бо сарвариин полковник Н.П.Игнатев ба ҳисоб меравад, ки ин ҳайат (ба он шарқшиноси номии рус П.И.Лерх ҳам шомил буд) соли аввал ба Хева, сипас ба Бухоро ташриф овард. Гуфтушуниди Н.П.Игнатев дар Хева натиҷаи дилхоҳ надода бошад ҳам, дар Бухоро ба баъзе муваффақиятҳо ноил шуд. Амири Бухоро Насрулло, ки бо хони Қўқанд мечангид, мехост бо Русия наздикшавиашро ба муқобили он истифода намояд. Муносибати байни Русияю Қўқанд бо сабаби аз тарафи қўшунҳои рус дар соҳилҳои баҳри Арал ва дарёи Сир забт гардидани баъзе мулкҳои хонӣ чандон хайрхоҳона набуд. Бинобар ин, амир Насрулло на танҳо ҳайати сафорати Русияро хуш қабул кард, балки ба тоҷирони рус имтиёзҳои муайян низ ваъда дод.

Оид ба рушди тиҷорати давлатҳои Осиеи Марказӣ бо Русия чунин рақамҳо далолат мекунанд. Солҳои 1840–1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Русия ба Осиеи Марказӣ беш аз 40 ҳазор пуд

чӯян, 25 ҳазор пуд пӯлод, ба миқдори зиёд матоъҳо, сиккаҳои тилло ва нуқра кашонда шудаанд. Аз Осиёи Марказӣ ба Русия асосан пахта, пӯст, пашм, меваи хушк ва ғайра мебурданд. Агар соли 1818 аз Осиёи Марказӣ ба Русия 10 ҳазор пуд пахта кашонда бошанд, пас, соли 1858 он 180 баробар зиёд шуд. Наклиёти асосӣ дар аввал уштурҳо ба ҳисоб мерафтанд. Дар ибтидои асри XIX ҳар сол аз Бухоро ба Русия корвонҳои пурбор иборат аз 4–5 ҳазор уштур фиристода мешуд ва ҳамон миқдор уштурҳои пурбор аз Русия ба Бухоро меомад.

Соли 1853 роҳи оби Русия ба Осиёи Марказӣ кушода шуд. Киштиҳои рус аз баҳри Арал ба самти сарғаҳи дарёҳои Сир ва Ому шино намуданд. Пас аз ин қад-қади соҳилҳои дарёи Сир як қатор нуқтаҳои муқовимат сохта, ҳатти истехкоми Сирдарё ба вучуд оварда шуд.

Дар замони оғози амалиёти ишғолгаронаи Русия дар Осиёи Марказӣ ҳам тиҷорат қатъ нагардидааст. Дар ин давра, махсусан, дар натиҷаи аз ИМА маҳдуд гардидани воридоти пахта, талаботи саноати бофандагии Русия ба пахтаи Осиёи Марказӣ афзуд ва боиси боло рафтани нархи он ҳам шудааст. Масалан, то соли 1861 як пуд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижний Новгороди Русия 4-5 сӯм (пули ҳамонвақтаи русӣ) арзиш дошта бошад, пас соли 1862 ба 7 сӯму 50 тин ва соли 1864 то ба 23–24 сӯм расидааст.

Умуман, то солҳои 60-уми асри XIX, яъне то оғози амалиёти васеи ҷангӣ, муносибатҳои дипломатӣ, махсусан, тиҷоратии Русия ба давлатҳои Осиёи Марказӣ вучуд дошт.

Сабабҳои ба Осиёи Марказӣ лашкар кашидани Русия. Аввали солҳои 60-уми асри XIX ба мулкҳои Осиёи Марказӣ ҳуҷуми васеи қўшунҳои Русияи подшоҳӣ оғоз ёфт ва он чунин сабабҳо дошт: Якум, подшоҳони Русия (аз замони Пётри I) ният доштанд, ки Осиёи Марказиро ба тасарруфи худ дароранд. Зеро онҳо барои абадқудратии империяи Русия аз ҷануб ба воситаи баҳри Арал ба уқёнуси Ҳинд, яъне ба роҳи мунтазами обӣ баромаданро зарур меҳисобиданд. Маҳз бо ҳамин мақсад, ҳанӯз соли 1717 Пётри I ба муқобили хонии Хева нахустин ҳуҷуми ҳарбӣ, вале бебарор ташкил карда буд. Минбаъд Русия то нимаи дуоми асри XIX аз сабаби хуб набудани муносибаташ бо мамлакатҳои Ғарб имкони ғасби Осиёи Марказиро надошт.

Дуюм, дар Русия бо бекор карда шудани ҳуқуқи крепостной (19-уми феввали соли 1861) барои рушди муносибатҳои

капиталистӣ имкони васеъ фароҳам омад. Махсусан, саноати бофандагӣ тараққӣ кард, ки он вобастаи ашёи хом – пахтаи амрикоӣ буд. Вале аз сабаби ҷангҳои дохилӣ дар ИМА (солҳои 1861–1865) барои Русия аз ин кишвар овардани пахта мураккаб гардид. Дар натиҷа қисме аз фабрикаҳои бофандагии Русия аз набудани пахта кори худро боздоштанд. Аз ин рӯ ҳукуматдорони Русия барои ба вуҷуд овардани вазъияти муътадил мехостанд Осиёи Марказиро ба зерӣ таъсири худ дароварда, онро ба мақони ашёи хом, яъне пахта табдил диҳанд.

Сеюм, барои саноатчиёни Русия бозори нави молфурӯшӣ зарур буд. Ин гуна бозорро онҳо дар Аврупои Ғарбӣ ба даст дароварда наметавонистанд, зеро маҳсулоти саноатии Русия дар бозори мамлакатҳои Ғарб рақобат карда наметавонист. Аз ин рӯ, ҳомиёни саноати бофандагӣ ният доштанд, ки ҳарчи зудтар Осиёи Марказиро ба бозори фурӯши молҳои худ табдил диҳанд.

Чаҳорум, ҳукумати подшоҳии Русия дар ҷанги Қрим (солҳои 1853 – 1856) шармандавор шикаст хӯрд ва сулҳи Париж (соли 1856) ба зарари он буд. Барои бекор кардани шартҳои вазнини он (аз ҷумла назорати соҳилҳои шимолии Баҳри Сиёҳ) намояндагии дипломатияи рус ҳарчанд ҷонбозиҳо кард (азбаски қувваи Русия дар Ғарб хеле заиф буд) он кӯшишҳо натиҷаи дилхоҳ наоданд. Бинобар ин ҳукуматдорони Русия (бо тавсияи ҳарбиён) мехостанд, ки дар Шарқ, дар сарҳади Ҳиндустон қувваҳои зиёди ҳарбии худро ҷамъ намуда, бо ин яке аз аъзои асосии иттиҳодияи зиддирусӣ, дақиқтараш, сарвари он – Англияро ба бекор кардани шартҳои вазнини сулҳи Париж моил кунанд. Маҳз ҳамин омил аввали солҳои 60-уми асри XIX ҳуҷуми васеи қўшунҳои русро ба муқобили Осиёи Марказӣ тезонид.

Панҷум, ҳукумати подшоҳии Русия, ки бо шикаст хӯрдан дар ҷанги Қрим на ин ки дар миқёси байналмилалӣ, балки дар байни синфи ҳукмрони мамлақати худ низ беобрӯ шуда буд, ният дошт, ки бо забт кардани Осиёи Марказӣ обрӯяшро дар дохили мамлакат, дар назди табақаҳои боло аз нав барқарор намояд.

Чунин омилҳо боиси ба Осиёи Марказӣ лашкар кашидани Русия гардиданд.

Сарчашма:

Сайёҳи рус П.И. Неболсин дар бораи кӯшишҳои англисҳо оид ба маҳдуд намудани тичорати молҳои русӣ дар Бухоро чунин на-

виштааст: «...англисҳо бо қасди тамоман касод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва хусусан, дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (тавре ки мегӯянд, ҳатто ба зиёни худ) ба фурӯш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафтода, дигар ба ҷигу ҷалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин васила тоҷирони моро дур карда, пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду баробар боло бардоштанд...». (Иқтибос аз кит.: Ғафуров Б. Тоҷикон. Охириҳои асри миёна ва давраи нав. Китоби 2. - Душанбе, 1985. – С.142).

Санаҳои муҳим:

1841 – 1842 – гуфтушуниди ҳайати дипломатии Русия бо хони Хева.

1853 – ба самти Осиёи Марказӣ кушода шудани роҳи обии Русия.

1853 – 1856 – ҷанги Қрим (ҷанги байни Русия ва Туркия)

1858 – сафорати Русия бо сарвари Н.П. Игнатов дар Хева ва Бухоро.

Савол ва супоришҳо:

- 1) Солҳои 1841 – 1842 ҳайати дипломатии Русия ҳангоми гуфтушунид бо хони Хева ба чӣ муваффақ шуд?
- 2) Натиҷаи гуфтушуниди ҳайати сафорати Н.П. Игнатов дар Хева ва Бухоро чӣ тавр буд?
- 3) Роҳи обии Русия бо Осиёи Марказӣ аз кучо ва кай кушода шуд?
- 4) Оид ба рушди тиҷорат байни мулкҳои Осиёи Марказӣ ва Русия мисол оред.
- 5) Сабабҳои асосии аз тарафи Русия забт шудани Осиёи Марказиро номбар кунед ва ба андешаи шумо кадоме аз сабабҳо ҳуҷуми васеи қўшунҳои Русияро тезонид?
- 6) Аз китоби дарсии синфи 8-ум мавзӯҳои рушди муносибатҳои дипломатӣ, тиҷоратӣ ва давлатҳои Осиёи Марказӣ бо Русияро ба хотир оред.

БОБИ 2 ЧАНГИ РУСИЯ БО ХОНИИ ҚЌҚАНД ВА АМОРАТИ БУХОРО

§3. ОҒОЗИ ЧАНГ

Амалиёти чангӣ аз охири солҳои 30-юм то миёнаи солҳои 50-уми асри XIX. Зимистони соли 1839 Русия бар зидди хонии Хева амалиёти ҳарбӣ оғоз кард. Ба лашкари 4-ҳазорнафараи русҳо генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский сарварӣ менамуд. Вале ин ҳучуми ҳарбӣ барор нагирифт. Сарбозони рус ба хунукии 30-дараҷагии биёбони Манқишлоқ тоб оварда натавониста, ақибнишинӣ намуданд. 4-уми феввали соли 1840, вақте ки қисмҳои сарбозони рус аз шаҳри Оренбург баромада, қариб 650 км роҳро тай намуданд, фармон расид, ки ҳаракат сӯи Хеваро қатъ намуда, ба қафо гарданд. Бо ҳамин, иғвои ҳарбӣ, ки бо номи «ҳучуми хевагӣ» шуҳрат дошт, зимистони соли 1840 барбод рафт.

Ҳукумати подшоҳӣ охири солҳои 40-ум ва аввали 50-уми асри XIX ба муқобили Осиёи Марказӣ дубора ҳучуми ҳарбиро дар доираи нисбатан васеъ сар кардани шуд. Аскарони рус барои ҳучум ба ин кишвар асосан дар ду самт: ҷануб (аз Оренбург) ва ҷанубу шарқ (аз Семипалатинск) омодагӣ медиданд.

Аз самти Оренбург қўшунҳои рус соли 1847 ба соҳилҳои баҳри Арал расида, дар резишгоҳи дарёи Сир истехкоми Раим (қалъаи Арали имрӯза)-ро бино карданд. Дар натиҷа самти ҳарбии Оренбург то соҳили баҳри Арал давом дода шуд. Соли 1852 отряди 469-нафараи қўшунҳои рус бо ду тўп аз самти Оренбург ба қалъаи Оқмачит (Қизилўрдаи ҳозира), ки мулки хонии Қўқанд маҳсуб мешуд, ҳучум карданд ва 72 нафарро талаф дода, қафо гаштанд. Соли 1853 генерал-губернатори Оренбург В.А. Перовский бо отряди 2-ҳазорнафара, бо 12 тўпу 5 мортира (тўпи кўтоҳмил) ба Оқмачит бори дуюм ҳучум кард. Он лаҳза Оқмачитро, ки нуқтаи муҳими стратегӣ ба ҳисоб мерафт, ҳамагӣ 250 нафар сарбозони қўқандӣ муҳофизат мекарданд. Муҳосираи қалъа 22 рӯз давом кард.

28-уми июли соли 1853 қалъа аз тарафи қўшунҳои рус забт карда шуд. Аз муҳофизони он танҳо 74 нафар зинда монданд, ки 35 нафари онҳо захмдор буданд.

Қалъаи Оқмачит баъди забт аз тарафи қўшунҳои рус ба

қалъаи ҳарбии Перовский табдил дода шуд. Ғайр аз ин, онҳо ба зудӣ дар соҳилҳои дарёи Сир панҷ истехкоми нави ҳарбӣ бунёд карданд. Дар натиҷа хатти ҳарбии дарёи Сир (ё худ Сирдарё) ба вучуд омад, ки он идомаи хатти ҳарбии Оренбург ба ҳисоб ме- рафт. Аз тарафи хони Қўқанд борҳо кўшиши баргардонидани ин истехком карда шуд, вале ҳамаи онҳо бебарор анҷомиданд.

Солҳои 1850 – 1854 қисми дигари кўшунҳои рус аз чанубу шарқ (аз Семипалатинск) ҳаракат карда, водии Залийро ишғол намуда, соли 1854 ба шаҳри Верний (Алма-атои имрӯза) асос гу- зоштанд. Дар натиҷаи ин амалиёт аз Семипалатинск то ба Верний хатти дигари нави ҳарбӣ ба вучуд омад.

Умуман, ҷангҳои баамаломата аз тарафи кўшунҳои рус ҳучумҳои тактикӣ буда, бо гирифтани ин ё он нуқтаи муҳим муваққатан қатъ мегардид. Вале бо сабаби саршавии ҷанги Қрим амалиёти ҳарбӣ солҳои 50-уми асри XIX дар Осиёи Марказӣ аз тарафи ҳарбиёни рус дар ҳар ду самт ҳам мавқуф гузошта шуд.

Оғози ҳучуми ишғолгаронаи лашкари рус ба Осиёи Марказӣ. Ибтидои солҳои 60-уми асри XIX кўшунҳои Русия барои идо- маи амалиёти ҷангӣ дар Осиёи Марказӣ аз нав омода гардиданд. Қўшунҳои дар самти Сибир буда ба ҳучум гузашта, моҳи августи соли 1860 қалъаи Токмак ва 4-уми сентябр қалъаи Пишпек, соли 1861 Чулек ва Янгикўрғонро забт карданд. Соли 1861 генерал- губернатори нави Оренбург А.П.Безак таклиф ва лоиҳаҳои бо ҳам пайвастанӣ хатти ҳарбии дарёи Сир (Сирдарё) ва Сибирро пешниҳод кард, ки мувофиқи он, шаҳрҳои Туркистон ва Тошканд бояд забт карда мешуданд. Генерал-губернатори Сибири Ғарбӣ А.О. Дюгамел таклифи забти пурраи водии Зачуйро ба миён гу- зошт, вале ин таклиф аз тарафи мутасаддиёни молиявӣ дастгирӣ наёфт. Аз ҳамин сабаб, ҳукумати подшоҳӣ ба ҳар ду генерал- губернатор иҷозат дод, ки яке ба самти Туркистон (А.П.Безак) ва дигаре ба самти Пишпек (Бишкеки ҳозира) (А.П.Дюгамел) ва Ав- лиёота (Ҷамбули ҳозира) гўё қорҳои тадқиқотиرو давом диҳанд. Ин пешниҳод барои амалдорони ҳарбӣ баҳри оғози амалиёти ҷангӣ асос гардид.

Минбаъд кўшунҳои барои забти Осиёи Марказӣ равоншуда аз самти Шарқ бо сарвари генерал Верёвкин ва аз самти Ғарб бо сарвари генерал М.Г.Черняев ҳаракат карда, ба ҳам торафт наз- дик мешуданд. Моҳи майи соли 1864 аз тарафи Верёвкин Авлиёо- та, 12-уми июн қалъаи Туркистон, 21-уми сентябр аз тарафи Чер-

няев Чимкент ишғол карда шуданд. Ҳар ду лашкар дар Чимкент амалан бо ҳам пайвастанд. Дар натиҷа, соли 1864 барои фатҳи Тошканд, ки мулки хонии Қўқанд ба ҳисоб мерафт, қўшунҳои зиёди подшоҳӣ чамъ шуданд. Ин далелҳо аз хусуси оғози ҳучуми васеи ишғолгаронаи лашкари рус дар ҳудуди Осиёи Марказӣ шаҳодат медиҳанд.

Сарчашма:

Б.Ғ.Ғафуров дар бораи мақсади аз тарафи Русия дар ҳудуди Осиёи Марказӣ бунёд карда шудани аввалин истехкомҳо ва барои онҳо чӣ аҳамият доштани забти Оқмачит навиштааст: «Аз тарафи Русия «... истехком ва дигар қалъаҳои соҳили баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонеаи корвонҳои тичоратӣ ба дарунтари Осиёи Миёна таъмин гардад... Ишғоли қалъаи Оқмачити Хўқанд (Қўқанд – Н.Ҳ.) истехкоми Перовский (Қизилўрдаи ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастаи чанговарони рус таҳти фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В.А.Перовский ба вуқӯъ мепайваст, дар роҳи ҳаракати минбаъдаи қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ марҳалаи муҳимме гардид». (Ниг.:Ғафуров Б.ҒАЙРА Тоҷикон. Китоби 2. - С.163-164).

Санаҳои муҳим:

- 1839 – 1840 – «ҳучуми хевагӣ»-и қўшунҳои рус.
- 1847 – сохтани истехкоми Раим (қалъаи Арали имрӯза).
- 1853, 28-уми июл – забти Оқмачит (Қизилўрдаи имрӯза).
- 1854 – ба шаҳри Верний (Алма-атои имрӯза) асос гузошта шуд.
- 1860, 4-уми сентябр – забти қалъаи Пишпек (Бишкеки ҳозира).
- 1864, 12 -уми июн – забти қалъаи Туркистон.
- 1864, 21 -уми сентябр – забти Чимкент.
- 1864 – дар Чимкент муттаҳид гардидани лашкари Черняев ва Верёвкин.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи «хучуми хевагӣ»-и кӯшунҳои рус чӣ мекунед? 2) Кӯшунҳои рус қалъаи Оқмачитро чӣ тавр забт намуданд? 3) Ба шаҳри Верний (Алмаатои ҳозира) қай асос гузошта шуд? 4) Чаро солҳои 1854 – 1860 дар ҳудуди Осиёи Марказӣ амалиёти ҷангӣ аз тарафи кӯшунҳои Русия қатъ гардид? 5) Соли 1860 кӯшунҳои рус кадом нуқтаҳоро ишғол карданд? 6) Маҳалҳои соли 1864 ишғолкардаи кӯшунҳои русро номбар кунед. 7) Лашкари генерал Верёвкин ва Черняев дар қучо, кадом сол бо ҳам муттаҳид гардиданд? 8) Амалиёти ҷангии ин давра аз рӯйи харита муайян кунед. 9) § 2-ро такрор намоед.

§§4-5. АМАЛИЁТИ ҶАНГӢ ДАР СОЛҲОИ 1864 – 1866

Забти Тошканд. Диққати Черняевро махсусан, Тошканд ба худ ҷалб карда буд. Аз рӯйи баъзе маълумот, ҳукумати марказии Русия ба ӯ ҳуқуқи забти Тошкандро надода буд, яъне он умед дошт, ки ин шаҳр ихтиёран ба ҳайати Русия дохил мешавад. Аммо таъкид шуда буд, ки агар хавфи аз тарафи кӯшунҳои Бухоро забт карда шудани Тошканд ба вучуд ояд, он гоҳ Черняев ба сӯйи ин шаҳр лашкар кашад. Ҳадафи асосии тохтутозҳои амири Бухоро Музаффархон дар он солҳо Қўқанд буд. Ин воқеа барои Черняев кофӣ буд, ки ихтиёран ба Тошканд ҳучум кунад. 1-уми октябри соли 1864 кӯшунҳои рус бо сарвари Черняев ба Тошканд аввалин бор ҳучум карданд, вале бебарор ба Чимкент баргаштанд. Ин бебарорӣ ҳарбиёни русро водор сохт, ки барои фатҳи Тошканд ҷиддитар омода гарданд.

28-уми апрели соли 1865 Черняев ба Тошканд бори дуюм ҳучум кард. Ӯ дар аввал сарбанди дарёи Чирчикро вайрон карда, канали Анҳорро хушк намуд ва шаҳрро аз об маҳрум сохт. Ҷангҳои шадид ба вучуд омаданд. Ниҳоят, шаби 15-уми июни соли 1865 ба Черняев муяссар гардид, ки лашкараш вориди шаҳр шавад. Дар натиҷа, ҷанги саҳти кӯчагӣ оғоз ёфт, ки он се рӯз давом кард. Ниҳоят, 17-уми июн Тошканд аз тарафи Черняев забт

карда шуд. Байни намояндагони шахр ва Черняев шартнома ба имзо расид.

Моҳи сентябр генерал-губернатори Оренбург хангоми дар Тошканд буданаш ин шахрро бо мақсади аз таъсири Қўқанду Бухоро озод нигоҳ доштан мулки мустақил эълон кард, вале он вақт чангҳои байни Бухорою Қўқанд (яъне бо муҳолифони Худоёрхон) давом мекард. Амири Бухоро баъди забти Хучанд ба сўйи шаҳри Қўқанд ҳаракат карда, ҳамзамон аз сарварони қўшунҳои рус талаб кард, ки Тошкандро ба ихтиёри ӯ гузошта, худ аз шахр берун раванд. Ҳукумати подшоҳӣ чунин таҳдиди Музаффархонро ба эътибор нагирифта, моҳи октябри соли 1865 расман ба ҳайати Русия дохил шудани Тошкандро эълон кард.

Муҳорибаҳои нахустини байни Русия ва Бухоро. Барои амалиёти минбаъдаи қўшунҳои рус дар пеши роҳи он истехкоми нисбатан мустаҳкам – Қиззах меистод, ки мулки Бухоро ба ҳисоб ме рафт. Дар Бухоро воқеаи аз тарафи қўшунҳои рус забт гардидани Тошканд мардумро ба ҳаракат оварда буд. Баъзе гурӯҳҳо амирро барои дар чангҳои муқобили Русия иштирок накарданаш на танҳо сарзаниши саҳт, балки қасди ҷон карданд. Аз ҳамин сабаб ӯ маҷбур шуд, ки ба чанги муқобили Русия омодагӣ бинад.

Дар Бухоро омодагии амир ба чанг ханӯз давом дошт, вале охири январи соли 1866 як гурӯҳи нисбатан хурди қўшунҳои рус бо сарвари генерал Черняев ба Қиззах расид. Дар қалъаи Қиззах аскарони бухороӣ хеле кам буданд. Бинобар ин мудофиаи қалъаро ҳуди қиззахӣён ба уҳда гирифта, ба Черняев зарба заданд. Дар натиҷа, чанги аввали Қиззах бо ғалабаи бухороӣён, дақиқтараш, қиззахӣён ва бо мағлубияти Черняев анҷом ёфт. Ғалаба дар чанги якуми Қиззах бухороӣёнро хеле рӯҳбаланд кард. Амир Музаффар низ бо мақсади идомаи ғалаба бо қувваи зиёд ба Қиззах ҳозир шуда, дар Сасиққўл ном маконе (соҳили чапи дарёи Сир) манзил гирифт. Аз ин ҷо як қисми сарбозони амир ба сўйи Чирчиқ, қисми дигар ба сўйи қалъаи Чордара фиристода шуданд. Сарвари умумии ин амалиётро Музаффархон ба уҳда гирифт. Вале вай ба ҷойи сарварӣ ва назорати омодагии амалиёти чангӣ дар ҳамон лаҳза ҳам бо базму шатранҷбозӣ машғул буда, на танҳо ба ғалабааш комилан бовар дошт, балки ҳатто дар фикри мусодираи ҳазинаи петербургии ҳукумати Русия ва роҳҳои минбаъд истифода кардани «асирон»-и ҳарбии рус буд.

ХАРИТА ЗАБТИ ОСИЇИ МАРКАЗІ АЗ ТАРАФИ РУСИЯ

Баъди шикаст дар Қиззах Черняев аз Осиёи Марказӣ бозхонд шуд ва ба чояш генерал Д.И.Романовский таъйин гардид. Вай нисбат ба амири Бухоро ба чанги навбатӣ аз ҳар ҷиҳат омода буд. 8-уми майи соли 1866 дар Майдаюлғун ё худ Эрчор (дар роҳи Қиззах ва Хучанд) байни кӯшунҳои русу бухороӣ чангҳои шадида ба вукӯъ омад ва он бо ғалабаи русҳою мағлубияти бухороӣён анҷом ёфт. Дар асл ин чанги нахустини байни кӯшунҳои Бухоро ва Русия ба ҳисоб меравад. Амир Музаффар бо наздикон ва побонони худ аз майдони чанг ба сӯи Самарқанд гурехт.

Забти Хучанд ва Ҷротеппа. Баъди ғалаба дар муҳорибаи Майдаюлғун мақсади фармондеҳони ҳарбии рус роҳ надодан ба муттаҳидшавии кӯшунҳои амири Бухоро ва хони Қўқанд буд. Бо ҳамин мақсад онҳо ба сӯи Хучанд ҳаракат карданд. Шаби 19-ум ба 20-уми майи соли 1866 кӯшунҳои рус ба ин шаҳр наздик шуда, аз 18 тўп ва 8 мортир (тўпи кўтоҳмил) шаҳрро тирборон карданд. Саҳари 21-уми май муҳосираи шаҳр оғоз ёфт, вале аз сабаби муқобилати саҳти муҳофизони шаҳр аскарони рус ба шаҳр дохил шуда натавонистанд. Барои мудофияи шаҳр на танҳо мардуми бумии он – тоҷикон, балки ўзбекҳо низ мардонагӣ нишон доданд.

Артиши бағазабони подшоҳӣ шаҳрро се шабонарӯз гулӯлаборон кард. 24-уми май кӯшунҳои рус шаҳри вайрону валангоршударо соҳиб шуданд. Аз рӯи баъзе маълумот, шумораи ҳалокшудагон аз ҳисоби муҳофизони шаҳри Хучанд ба 2,5 ҳазор нафар расидааст, ки маросими дафни ҳасади онҳо як ҳафта давом кардааст. Аз тарафи истилогарон ҳамагӣ 5 нафар ҳалок шудааст. 28-уми май Нов аз ҷониби кӯшунҳои рус забт гардид.

Баъди муҳорибаи Майдаюлғун ва забти Хучанду Нов ҳайати фармондеҳии кӯшунҳои рус умед доштанд, ки амири Бухоро аз чангҳои нав даст кашада, худро мағлуб меҳисобад, аммо чунин умеди онҳо хом баромад. Музаффархон ба чангҳои нав омодагӣ мекунид. Ҳарбиёни рус аз ин воқиға гардида, тирамоҳи ҳамон сол амалиёти ишғолгаронаи худро идома доданд. 1-уми октябр аз тарафи онҳо Ҷротеппа муҳосира гардид, ки онро 4 ҳазор нафар муҳофизат мекарданд. 2-юми октябр шаҳр аз тарафи ишғолгарон забт карда шуд. Талафоти ҷонии муҳофизон хеле бузург буд.

Забти Қиззах. 11-уми октябри соли 1866 аз тарафи кӯшунҳои рус муҳосираи нав ё худ чанги дуҷуми Қиззах оғоз ёфт. Ба онҳо дар ин муҳориба генерал-адъютант Н.А. Крижановский сарварӣ мекард. Қиззах аз ҳар ҷиҳат ба истехкоми қавӣ табдил ёфта буд.

Онро се қатор деворҳои баланд ва канали жарф ихота мекард. Барои мустаҳкам намудани он дар муддати ҳашт моҳ ҳазорҳо нафар мардуми тоҷикӯзбек кор кардаанд. Ҳангоми ҷангҳо шумораи муҳофизони қалъаи Қиззах 10 ҳазор нафарро ташкил додааст. Аз ҳамин сабаб, барои забти ин қалъа ҷангҳои шадид 7 шабонарӯз давом кард. Муҳофизон, ки асосан тоҷикону ўзбекон буданд, матонатӣ далерӣ нишон доданд, вале дар рафти ҷангҳои шадид қӯшунҳои рус пеши роҳи обро баста, бо ин муҳофизонро аз таъминоти об маҳрум намуданд. Чунин амалиёт муҳофизонро дар ҳолати мураккаб гузошт. Ниҳоят, 18-уми октябр шаҳри вайрона бо 2,5 ҳазор нафар қурбоншудагон ва маҷрӯҳони бисёр таҳти назорати аскарони рус қарор гирифт.

Баъди мағлубияти Қиззах қувваҳои зиёди зиддирусӣ дар Янгикӯрғон ҷамъ шуда буданд, ки дар байни онҳо на танҳо сарбозони амир, балки дастаҳои собиқ бекҳои Ўротеппа, Қиззах, дастаҳои туркманҳо, афғонҳо ва дигарон низ буданд. Дар байни онҳо қисми асосиро сарбозони амири Бухоро ташкил медоданд, вале дар муҳорибаи Янгикӯрғон ҳам ғалаба насиби қӯшунҳои рус гардид, ки ба онҳо генерал А. К. Абрамов сарварӣ мекард. Қӯшунҳои рус баъди забти Қиззах ва Янгикӯрғон аз идомаи амалиёти ҷангӣ муваққатан худдорӣ намуда, ба муҳорибаҳои минбаъда омодагӣ медиданд. Ҳукумати подшоҳӣ дар ин муддат масъалаҳои идоракунии мулкҳои забтшударо ҳал менамуд.

Сарчашма:

Аҳмади Дониш дар бораи мағрурии амир Музаффар, дарачаи омодагии аскарони ў ба ҷанг ва натиҷаи муҳорибаи Майдаюлғун ё худ Эрҷор навиштааст: «Пеш аз ҳамроҳ шудани Тошканд ба давлати Русия, дар айёме, ки амир азимати сафари Хӯқанд (Қӯқанд – Н.Х.) дошт, муҳаррири сутур бинобар муҳимӣ дар ўрдуи султони буд. Умаро барои маслиҳат ба ҳузурӣ амир мерафтанд. Баъд аз итмоми маҷлис яке аз вазиро берун шуд. Ман аз муҳовароти маҷлис пурсидам, гуфт: Баъзе аз умаро саворӣ болои Тошкандро тарҷеҳ намуда, арз карданд. Марзӣ амир наҷфтод, фармуд, ки болои Тошканд, он ки ғалаба овардааст, навқаре аз асоқири Русия аст. Маро ору нанг меояд, ки ба як навқари ў муқобала шавам. Ман агар саворӣ кунам, рост болои Масков меравам».

«Ва ҳам дар он оғон Русия ханӯз ба болои Диззах (Қиззах – Н.Х.) юриш наёварда буд, ки дар шаҳри Бухоро миёни толибилму

уламои мутабаҳхир ошӯбу ғавго бунёд шуд, ки чиҳод фарз шуда сағиру кабир ва вазеу шарифро фарз аст, ки ба болои куффор берун оянд.

Амир аз сунӯҳи ин ғавго мутаҳаййир шуда, чору ночор илтизоми лашкаркашӣ намуда, ба таҳияи асбоби чиҳод машғул шуд ва дурустии асбоби сафарро карда, бо аскарӣ фаровон саросема аз шаҳр баромада, миқдори сию шаш адад тӯпу чанд шутур кӯрхона кашида баромаданд. Вақте ки муқобили душман мешуданд, ҳанӯз дору ва фишангу гулӯла дар Бухоро буд ва ҳама асбоб ноқису нотамом ва доруи милтиқ ба наҳче часпон, ки як ташт оташ даркор, то ӯ шуъла диҳад бе овоз. Ва баъд аз баромадани аскар нафари ом дар шаҳр афтод, ки ба ғазо берун оянд ва ба дари ҳар хонае чӯбакзанӣ, ки зуд барояд. Мардуми шаҳр, ки гоҳе овози тӯпу туфангро нашунида буданд ва ба маъракаи корзор нарасида, гумон мекарданд, ки ғазо низ чун маъракаи гӯштигирӣ будагист ё майдони пойгатовӣ бошад. Ҳар кадом чӯбе сегазӣ бардоштанд ва баъзе ба сари он чӯб миқдоре аз оҳан ҳалқа баста, то агар ҳасм чӯбе андозад, онҳо низ он чӯб ба сари ӯ фуруд оранд...

Ва билҷумла аскарӣ зиёда аз ҳадду ҳаср бад-ин нақҷ чамъ шуда, баъзе ба шавқу баъзе ба караҳ, аз ҳар табакаи мардум ба нияти ғазо мерафтанд, баъзе даҳрӯза озуқа бардошта ва баъзе якмоҳа. Чаноби амир низ чун ин чамъиятро мулоҳиза намуд, ба худ чазм фармуд, ки ба ҳамин юриш Фитирбурх (Санкт-Петербург – Н.Ҳ.) – пойтахти импиротур фатҳ хоҳад шуд, чи мезд, ки тӯлу арзи кӯшун ба ду фарсах меравад...

Дар муддати ду моҳи камобеш ба лаби дарёи Сир рафтанд, дар соҳате мусаммо ба Сасикқӯл нузул фармуд. Ҷозиёни муаскари ҳумоюн, пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазо пушаймон гашта, дар тараддуди гурезу маҳласӣ уфтоданд...

Ва он ҷое ки амир нузул фармуда, саропардаи иҷлол афрошта дошт, то маъракаи қотил ним санг камобеш буд, ки овози нақораи аскарӣ мерасид ва амир дар сояи шомиёна ба лаъби шатранҷ машғул буд ва ҷамоае аз қавволон қавлу ғазал меғуфтанд...

Ба ҳамон юриш (кӯшун)-и Русия омада, тӯпҳоро соҳибӣ кард ва ду-се соҷмаи тӯпча ба сӯйи ҷозиёни ислом ба ҳадя фиристод. Ҳама мунтазири фирор буданд, якбора фирори барқвор ихтиёр карданд...

Он гоҳ хабар оварданд ба чаноби амир, ки асокир бевафой

карданду пушт доданд, амир низ саросема ба болои асби қанталӣ ва зинхолие нишаста, фурсат наёфт, ки аммома бар сар кунад ё чома бипӯшад. Ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болои зин (бар) нишаст ва асб меронд...

Ва дар он гуреда амир низ фурсати нақси ҳочат наёфта, ҳам ба болои зини асб бавл карда, эзорро мулаффас гардонида, наздики ишоъ ба қишлоқе Хавос ном расида фуromaд... то пагоҳ вақти ишроқ (субҳ) баъзе аз умарои давлат ба даври ӯ таниданд. Боз ба либоси тоза оройиш дода, ҳамчунон то ба Самарқанд мурочиат намуданд...».

(Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - Душанбе, 1992, с.22 – 27)

Санаҳои муҳим:

1865, 17-уми июн – забти Тошканд.

1864, охири моҳи январ – муҳорибаи якуми Қиззах.

1866, 8-уми май – муҳорибаи Майдаюлғун ё худ Эрҷор, нахустин муҳорибаи байни қўшунҳои Бухоро ва Русия.

1866, 24-уми май – забти Хучанд.

29 - 2 юми октябр – забти Ўротеппа.

1866, 11 – 18-уми октябр – муҳорибаи дуюми Қиззах.

Савол ва супоришҳо:

1) Қўшунҳои рус шаҳри Тошкандро кай ва чӣ тавр забт намуданд? 2) Қанги якуми Қиззах бо ғалабаи кӣ анҷомид? 3) Чаро муҳорибаи Майдаюлғун ё худ Эрҷорро муҳорибаи аввалини байни қўшунҳои Бухоро ва Русия ҳисоб мекунанд ва он чӣ гуна анҷом ёфт? 4) Муҳорибаи Майдаюлғун ё худ Эрҷорро дар асоси ҳуҷҷат – гуфтаҳои Аҳмади Дониш муфассалтар нақл кунед. 5) Муҳорибаи Хучанд кай ба амал омад ва чӣ натиҷа дод? 6) Қиззах аз тарафи қўшунҳои Русия кай забт гардид? 7) Амалиёти қангиरो аз рӯйи харита муайян кунед. 8) §§ 2 ва 3-ро такрор намоед.

§ 6. ТАЪСИСЁБИИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН

Ташкил карда шудани генерал–губернатории Туркистон. Аввали соли 1865 аз ҳисоби заминҳои аз хонии Қўқанд ишғолкардаи қўшунҳои рус вилояти Туркистон дар ҳайати генерал–губернатории Оренбург ташкил ёфт. Сарвари ин вилояти навбунёд генерал Черняев таъйин гардид.

Соли 1867 ҳукуматдорони подшоҳӣ натиҷаи амалиёти ҷангии худро дар сарзамини Осиёи Марказӣ гӯё ҷамъбаст намуданд. Бо марказ дар Тошканд генерал–губернатории Туркистонро ташкил доданд, ки он заминҳои аз соли 1847 то он лаҳза аз мулкҳои хонии Қўқанд ва аморати Бухоро забтнамудаи қўшунҳои русро дар бар мегирифт. Дар ибтидо генерал-губернаторӣ аз ду вилоят: Сирдарё (марказаш Тошканд) ва Ҳафтрӯд (марказаш Верний) иборат буд. Мувофиқи ин тақсимот, мулкҳои Хучанд, Нов, Ўротеппа, Ҷиззах ва ғайра ба ҳайати вилояти Сирдарё дохил шуданд. Соли 1875 тақсимои нави маъмурии кишвари Туркистон анҷом дода шуд, ки мувофиқи он, уезди Хучанд (ба он Нов ва Ўротеппа низ дохил мешуданд) ба ҳайати вилояти Самарқанд дохил гардид. Худуди генерал-губернаторӣ ва микдори вилоятҳои он минбаъд аз ҳисоби мулкҳои тозаишғоли қўшунҳои рус меафзуд. Баробари бунёди генерал-губернаторӣ округи ҳарбии Туркистон низ ташкил ёфт.

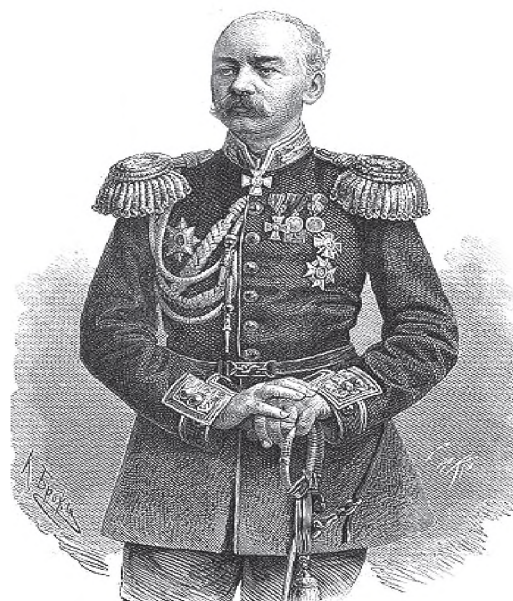
К.П. Кауфман – аввалин генерал-губернатори Туркистон. 14-уми июли соли 1867 аввалин генерал-губернатори Туркистон генерал-адъютант барон фон К.П.Кауфман таъйин гардид. Подшоҳи Русия Александри II дар асоси «Ярлиқи заррин»-и худ ба Кауфман ҳуқуқи васеъ дода буд, ки мувофиқи он, ӯ бо давлатҳои ҳамсоя масъалаҳои сиёсӣ, тижоратӣ, сарҳадӣ, ташкили сафоратҳо, имзои шартномаҳо ва ғайраро мустақилона ҳал менамуд. Кауфман дар асоси он ҳуҷҷат минбаъд ваколат дошт, ки ба давлатҳои ҳамсоя, аз он ҷумла аморати Бухоро, хониҳои Хеваю Қўқанд ва ғайра мустақилона ҷанг эълон кунад ва ё бо онҳо сулҳ имзо намояд. Ӯ маҳз тавассути чунин ҳуқуқи номахдудаш дар байни халқ ҳамчун «нимподшоҳ» ном баровард.

Кауфман эҳсос намуд, ки хони Қўқанд – Худоёрхон дигар қудрати ҷанг кардан надорад, аммо амири Бухоро – Музаффархон ханӯз тавоност. Ӯ комилан бовар дошт, ки Бухорою Қўқанд дигар муташаккилона ба муқобили қўшунҳои рус баромада

намета-вонанд, зеро баробари ба ихтиёри Русия гузаштани Хучанду Ёротеппа ва Чиззах амиру хон аз робитаи байниҳамдигарӣ маҳрум гардиданд. Бинобар ин Кауфман соли 1868 бо Худоёрхон шартномаи барои Русия мувофиқеро имзо кард.

Мувофиқи он, ҳуқуқи мустақилии хон аз даст рафт. Акнун савдогарони рус ҳуқуқи дар сарзамини хонӣ озодона амал карданро ба даст оварданд. Яъне, мувофиқи ин шартнома хонии Қўқанд тобеи Русия гардид. Ҳамин тавр, дар сарзамине, ки аз тарафи қўшунҳои Русияи подшоҳӣ забт гардида буд, генерал-губернатории Туркистон ташкил ёфт. Ҳарчанд вилоятҳои он номҳои таърихӣ худро соҳиб шуданд, яъне Сирдарё, Ҳафтрӯд, минбаъд Самарқанд, Фарғона ва ҳатто Моварои Хазар (Закаспий), вале Туркистон ном гирифтани ин кишвари бузург ҳақиқати ҳолро ифода намекард. Аввалан, мулкҳое, ки ба ҳайати генерал-губернаторӣ дохил гардиданд, ғайр аз як ҳиссаи сарзамини вилояти Ҳафтрӯд, боқӣ ба Туркистони таърихӣ ҳеч алоқа надоштанд. Сониян, дар ҳудуде, ки соли 1867 генерал-губернатории Туркистон ташкил ёфт, мардуми туркнажод нисбат ба мардуми эронинажод аз ҷиҳати шумора бартарии зиёд надоштанд.

Идораи генерал-губернаторӣ. Маъмурияти кишвари Туркистон аз ҷиҳати идоракунии ба мисли дигар губернияҳои Русия на ин ки ба вазорати корҳои дохилӣ, балки ба вазорати ҳарбии он иттидо мекард. Аз ҷиҳати маъмурии генерал-губернатории Туркистон ба вилоятҳо, вилоятҳо ба уездҳо, уездҳо ба волостҳо тақсим мешуданд. Генерал-губернатор дар ихтиёри худ идоракунии маъмурии ва ҳарбиро муттаҳид мекард. Дар назди ӯ муовин ва шӯрои махсус аз амалдорони ҳарбӣ ва граждании кишвар вучуд доштанд. Органи иҷроия канселярияи ӯ ба ҳисоб мерафт, ки он аз се шубҳа иборат буд: шубҳаи аввал бо масъалаҳои маъмурии ва ҳайати шахсии маъмурияти кишвар; шубҳаи дуюм бо масъалаҳои заминунандоз, сохтмон, алоқа ва масъалаҳои молия, воридоту содирот,

К.П. Кауфман

назорат ба моликияти вақфӣ, назорат ба хориҷиёни дар кишвар буда ва ғайра машғул буданд; шуъбаи сеюм шуъбаи махсуси дар назди канселярия буда, қисми дипломатӣ ба ҳисоб мерафт, ки он аз соли 1899 амалдори дипломатии намояндаи вазорати қорҳои хориҷӣ шуморида мешуд ва ба воситаи он сиёсати мустамликадории ҳукумати подшоҳӣ бар аморати Бухорою хонии Хева низ амалӣ мегардид.

Дар вилоятҳо губернаторҳои ҳарбӣ ва дар уездҳо сарварони уездҳо роҳбарӣ мекарданд. Ҳамаи онҳо шахси ҳарбӣ ва яққо маъмурияти ҳарбии кишварро ташкил мекарданд. Бояд зикр кард, ки қисме аз онҳо дар қатори рутбаи ҳарбӣ доштан, аз таъриху фарҳанги кишвар хабардор буданд, забонҳои маҳаллиро медонистанд, баъзеашон шарқшиносони номӣ (ба монанди Н.С. Ликошин – губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд) ба ҳисоб мерафтанд.

Сарварони вилоятҳо ҳокимияти маҳаллӣ – оқсақолони деҳаҳо ва авулҳоро аз ҳисоби сарватмандони маҳаллӣ интихоб мекарданд. Аз ҳамин сабаб ҳокимияти маҳаллиро «ҳокимияти халқӣ» мегӯянд. Ин ҳокимияти халқӣ яққо бо маъмурияти ҳарбӣ номи «идоракунии ҳарбию халқӣ»-ро гирифтааст.

Сарчашма:

Дар ахбори иҷроқунандаи вазифаи губернатори ҳарбӣ Мантейфел ба фармондеҳи қўшунҳои округи ҳарбии Оренбург дар хусуси ташкил кардани округи Пасидарё (аз 13-уми декабри соли 1866) гуфта шудааст: «Бо мақсади зудтар ташкил кардан ва ҳарчи бехтар таъмин намудани кишвар зарур мешуморам, ки аз маҳалҳои ҳамин сол забтнамудаамон дар соҳили чапи Сирдарё, Хучанд, Нов, Ёротеппа, Зомин ва Қиззах як округи Пасидарё бо 5 шуъбааш: Хучанд, Ёротеппа, Зомин, Қиззах, Ирҷор (Эрҷор) ташкил карда шавад.

Идоракунии умумии округи Пасидарё ва сардории қўшунҳои он ҷо ба иҷроқунандаи вазифаи коменданти шаҳри Хучанд полковник Фавитский супорида шавад. Командирии отряди дар назди Қиззах ҷамъовардашуда ба полковник Абрамов, бо шартҳои иттиҳод кардан ба полковник Фавитский, супорида шавад». (Ниг.: Хрестоматияи таърихи РСФСР Тоҷикистон. Нашри 2. – Душанбе, 1963. - С.124).

Санаҳои муҳим:

1865 – ташкили вилояти Туркистон дар ҳайати генерал – губернатории Оренбург.

1866 – ташкил карда шудани генерал–губернатории Туркистон.

1867 – 1882 – солҳои генерал-губернатори Туркистон будани К.П. Кауфман.

1875 – тақсимои нави маъмурии кишвари Туркистон

Савол ва супоришҳо:

Вилояти Туркистон кай ташкил ёфт ва он кадом мулк-хоро дар бар мегирифт? 2) Генерал – губернатории Туркистон кадом сол таъсис дода шуд ва он аз кадом вилоятҳо иборат буд? 3) Аввалин генерал-губернатори Туркистон кӣ буд ва чӣ ҳуқуқ дошт? 4) Оё «Туркистон» ном гирифтани қисми бузурги қаламрави Осиёи Марказӣ бо ҳақиқати таърихӣ мувофиқат мекунад? 5) Сохти идоракунии генерал – губернатории Туркистонро аз боло ба поён шарҳ диҳед. 7) Ҳудуди генерал – губернатории Туркистон ва вилоятҳои аввали онро аз рӯйи харита муайян кунед. 8) §§ 3,4 ва 5-ро такрор намоед.

§§7-8. ШИКАСТ ХҶРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР МУҶОРИБА БО РУСИЯ

Муҷорибаи Чӯпонато. К.П.Кауфман баробари генерал-губернатори Туркистон таъйин гардида наш амалиёти ишғолгаронаи пешовандони худро давом дод. Мақсади асосии ӯ таслим намудани аморати Бухоро буд. Дар ибтидо тавачҷуҳи ӯро вазъи мураккаби Самарқанд ба худ ҷалб кард. Баъди аз даст рафтани Қиззах, ба ин бохт гурӯҳҳои гуногун якдигарро муттаҳам мекарданд. Ихтилофи байни онҳо то ба дараҷаи хунрезӣ расид. Чунин ҳолат, аз як тараф, қувваи муҳофизони шаҳро заиф намуда бошад, аз тарафи дигар, сарварони қўшунҳои дар Осиёи Марказӣ доштаи Русияро хурсанд намуд.

1-уми майи соли 1868 дар баландии Чӯпонато (наздикии

Самарқанд) муҳорибаи саҳттарин байни кӯшунҳои рус ва сарбозони амир, ки бо ихтиёриён муштарақ амал мекарданд, ба вукӯъ омад. Дар ин муҳориба ҳокими Ҳисор Раҳмонқулбӣ парвоначии манғит низ бо отряди худ иштирок дошт ва таърихшинос Мирзо Азими Сомӣ воқеанигори ӯ буд. Бухориён, ҳарчанд аз ҷиҳати шумора нисбат ба аскарони подшоҳӣ, ки ба онҳо бевосита худи К.П.Кауфман сарварӣ мекард, бартарӣ дошта бошанд ҳам (аз рӯйи баъзе маълумот шумораи онҳо ба 100 ҳазор нафар мерасид), аз ҷиҳати таҷрибаи ҳарбӣ ва таъмини силоҳ хеле заиф буданд. Дар натиҷа ин муҳориба ҳам боиси мағлубият ва талафоти бузурги бухориён, аз ҷумла сарбозони амир гардид.

Забти Самарқанд. Мағлубият дар муҳорибаи Чӯпонато тақдирӣ Самарқандро низ ҳал намуд. Зеро сарварони ин шаҳри бостонӣ муқобилати минбаъдари нисбат ба кӯшунҳои истиллогари Русияи подшоҳӣ бефоида ва ба зарари шаҳру шаҳриён (яъне боиси талафоти бешумор ва вайрониҳои зиёд) ҳисобида, бе муқобилат дарвозаи шаҳро ба кӯшунҳои рус кушоданд. Ҳамин тавр, 2-юми май кӯшунҳои рус вориди Самарқанд гардиданд. 3-юми май ин хабар ба амир Музаффар расид, ки ӯ он лаҳза дар Кармина буд. Вай ҳатто аз изтироб қосидеро, ки хабари аз даст рафтани Самарқандро барояш расонид, қатл намуд.

Дар чунин вазъият гуфтушуниди намояндагии Русия ва Бухоро оид ба масъалаи тичорат давом дошт ва он 11-уми майи соли

Лаҳзаи вориди шаҳри Самарқанд гардидани аскарони рус дар соли 1868 (аз рӯйи амали расом В.В. Верещагин)

1868 бо имзои шартномае, ки иборат аз 6 банд аст, анҷом ёфт. Мувофиқи он, дар қаламрави аморати Бухоро барои тоҷирони Русия имкони васеи амалиёт дода шуд.

Мухорибаи Зирабулоқ. Имзои шартномаи тижорати 11-уми майи соли 1868 идомаи ҷангро дар байни Русия ва Бухоро бознадошт. 12-уми май Ургут ва 18-уми май Каттакӯргон аз тарафи қисмҳои аскарони рус ишғол карда шуд. Умуман, мухорибаҳои минбаъда исботи он буданд, ки қўшунҳои амир имкони муқобилатро аз даст додаанд. Амир Музаффар чунин вазро эҳсос намуда, маҷбур шуд, ки ба имзои шартномаи пешниҳодкардаи Кауфман розӣ шавад.

Ҳанӯз шартнома дар байни Бухорою Русия имзо нагардида, хабари он, яъне ба имзои он майл кардани амир ғзаби як қисми мардуми Бухоро ба вучуд овард. Як ҳиссаи чунин мардуми башӯромада, ки ба сӯи Самарқанд роҳ пеш гирифта буданд, дар Чӯли Малик (байни Ғиждувону Самарқанд) аз тарафи сарбозони амир пароканда карда шуданд.

Яке аз сардорони қабилаҳои казок – Сиддиқтӯра, ки баъди аз тарафи қўшунҳои рус забт гардидани мулкаш – Туркистон гузашта ба Бухоро паноҳ бурда буд, сар бардошта, Ғиждувонро ғорат намуд, Карминаро забт кард ва худро «хони чингизнаҷод» ном ниҳод. Олимақомони худи Бухоро ҳам аз амир талаб мекарданд, ки бо «кофирҳо», яъне русҳо ҷангро давом диҳад. Бинобар ин, амир маҷбур шуд, ки боз майли ҷанг намояд. Ӯ дар наздикии Зирабулоқ бо сарвари Ҳочӣ Тўқсабо ва Усмон Тўқсабо 15 ҳазор сарбози савора, 6 ҳазор сарбози пиёда ва 14 тўп чамъ намуд. Аз рӯи маълумоти дигар, шумораи умумии сарбозон ва мардуме, ки он ҷо ба муқобили аскарони рус чамъ шуда буданд, ба 50 ҳазор нафар мерасид.

1-уми июни соли 1868 дар наздикии Зирабулоқ мухорибаи сахттарин ва охири байни Русияю Бухоро ба вуқӯъ омад, вале боз сарбозони амир мағлуб гардида, 1500 нафарро талаф доданд.

Қўшунҳои рус баъди ғалаба дар Зирабулоқ боз ба сӯи Самарқанд равон шуданд, зеро дар он ҷо ҳанӯз 1-уми июн шӯриши зиддирусӣ ба амал омада буд. Шӯришгарон шаҳро ишғол карда, намояндагони Русия ва маҳаллиёни бо онҳо ҳамкорикардари ба қатл расониданд. Ҳокимони Китоб – Чӯрабек ва Шаҳрисабз – Бобобек (писари Ҳакимбек) ҳам бо дастаҳои худ ба Самарқанд, ба кумаки шӯришгарон омаданд. Вале онҳо баробари шунидани хаба-

ри ҳаракати кӯшунҳои рус бо сардории Кауфман, шӯришгаронро ба ҳолашон гузошта, аз Самарқанд берун рафтанд. Шӯришгарон ба чунин вазъият нигоҳ накарда, ҳафт рӯз шаҳрро муҳофизат карданд ва ба кӯшунҳои рус муқобилати саҳт нишон доданд. 8-уми июни соли 1968 шӯриши Самарқанд ваҳшиёна саркӯб карда шуд.

Шартномаи 23-юми июни соли 1868. Барои амир Музаффар баъди мағлубият дар муқорибати Зирабулоқ ва саркӯб карда шудани шӯриши июни соли 1868 Самарқанд ғайр аз қабули таклифи Кауфман оид ба имзои шартномаи пешниҳод кардааш чораи дигаре набуд. Бинобар ин, ӯ намояндаи худро барои имзои шартнома ба Самарқанд фиристод. 23-юми июни соли 1868 шартномаи байни Русия ва Бухоро имзо гардид, ки мувофиқи он, амир вази-фадор шуд: аз заминҳои забткардаи кӯшунҳои рус дар Хучанд, Ўротеппа, Циззах, Самарқанд ва Каттакӯрғон ба фоидаи Русия даст кашад; ба ҳазинаи ҳукумати подшоҳӣ чун товони чанг 125 ҳазор тилло (500 ҳазор сӯми русӣ) фириштад; аз хоки Бухоро хатти телеграф гузаронад; ба тоҷирони Русия имкони дар сарзамини аморат озодона амал карданро диҳад; дар дарёи Ому ба рафтуомади киштиҳои Русия мамониат накунад; ғуломдориро манъ намояд ва ҳоказо. Мувофиқи ин шартнома, амир аз ҳуқуқи муносибати мустақилона бо дигар давлатҳои ҳамсоя маҳрум мегардид. Яъне дар асоси ин банди шартнома аморати Бухоро дар ҳақиқат аз ҷиҳати ҳуқуқӣ бояд тобеи Русия мешуд.

Шартномаи номбурда баъди имзои тарафайн барои тасдиқ ба подшоҳи Русия Александри II фириштада шуд, вале подшоҳ бо сабабҳои сиёсӣ иқтисодӣ шартномаро тасдиқ накард. Аз ин рӯ он шартнома эътибори қонунӣ нагирифт. Соли 1869 ҳукумати амир, ки аз ин ҳолат хабар надошт, бо сафирони худ як қисми товони чанг (50 ҳазор тангаи тилло ва 19 ҳазор тангаи нуқра)-ро ба ҳазинаи ҳукумати подшоҳӣ фириштад. Ганҷурони подшоҳ ҳам он ғаниматро бе ҳеч дудилағӣ қабул карданд.

Исёни Абдумаликтӯра. Баъди имзои шартнома вазъият дар Бухоро боз ҳам мураккабтар гардид. Шахсони аз шартнома норозӣ дар атрофи писари калонии амир Музаффар – Абдумаликтӯра (Каттатӯра), ки ҳокими Ғузур буд, чамъ омада, ӯро амир эълон карданд. Ҳокимони Китобу Шаҳрисабз – Ҷӯрабеку Бобобек ҳам бо дастаҳои худ ба тарафи Абдумаликтӯра гузаштанд. Дар натиҷа, дар ҳуди Бухоро ба муқобили Музаффархон қувваи бузурге ташкил ёфт. Аз рӯйи баъзе маълумот, тирамоҳи соли 1868

дар ихтиёри Абдумаликтӯра қариб 8 ҳазор нафар аскар буд. Сиддиктӯраи қазоқ низ ба тарафи ӯ гузашт. Дар ҳамон лаҳза қувваҳои Абдумаликтӯра, ки Қарширо ба маркази худ табдил дода буданд ва Музаффархон бо ҳам бархӯрданд, мағлубияти амир аз эҳтимол дур набуд. Инро худ амир ҳам эҳсос намуда, барои имдод ба К.П. Кауфман муроҷиат кард. Кауфман хуб мефаҳмид, ки ҳаракати Абдумаликтӯра пеш аз ҳама, муҳолифи манфиати Русия аст, аз ҳамин сабаб, ба пешниҳоди Музаффархон розӣ шуд. Ӯ барои сарқуб намудани шӯриш бо сарварии генерал А.К. Абрамов кӯшун фиристод.

Тиранмоҳи соли 1870 ба кӯшунҳои Абдумаликтӯра, ки дар наздикии Қарши омодаи ҷанг буданд, сарбозони амир ва аскарони рус якбора ҳучум карданд. Аскарони рус махсусан, ба қисмҳои исёнгар зарбаи қатъӣ зада, ба онҳо, ки аксар ҷангнодидаю бетачриба буданд, талафоти зиёди ҷонӣ расониданд. 27-уми октябр Қарши аз тарафи аскарони рус забт карда шуд. Пас аз он сарбозони амир ҳам вориди шаҳр гардида, онро тороч намуданд. Як қисми бузурги сарбозони амиру аскарони рус ба сӯи Шаҳрисабзу Китоб ҳаракат карда, он мулкҳоро низ тобеи амир Музаффар гардониданд. Абдумаликтӯра баъд аз ҳамаи ин нобарорихо аввал ба Қӯқанд, баъд ба Кошғар гурехт.

Эъзомияи Искандаркӯл. Баробари ба ихтиёри Русия гузаштани Самарқанд болооби Зарафшон – кӯҳистони Фалғар, Мастчоҳ, Фон, Киштут ва Моғиён, ки мулкҳои ниммустақил буданд, худ аз худ ба Русия тобеъ шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ аз ҳисоби Самарқанд, Каттакӯрғон ва дигар мулкҳои зарафшонии аз аморати Бухоро забтнамудааш музофоти Зарафшонро бунёд карда, генерал А.К.Абрамовро сарвари он таъйин намуд. Яке аз мақсадҳои асосии Абрамов тобеи худ гардонидани мулкҳои номбурдаи кӯҳистони Зарафшон буд. Ҳокимони он мулкҳо, агарчи ҳама тоҷик буданд, байни худ ҷангида, қувваи мудофиавии Кӯҳистонро хеле заиф гардониданд. Чунин вазъият муваффақияти кӯшунҳои русро осон гардонид, вале Абрамов намехост, ки кӯшиши ӯ барои таслими болооби Зарафшон лашкаркашӣ (поход)-и ҳарбӣ ном бурда шавад. Бо ҳамин мақсад, ӯ зарур шуморид, ки амалиёти ҳарбиро бо эъзомия (экспедитсия)-и илмӣ рӯпӯш намояд, зеро он вақт марказҳои илмию ҷуғрофии Русия ба омӯзиши табиату набототи Осиёи Марказӣ рағбати зиёд пайдо карда буданд. Дар натиҷа, баҳори соли 1870 бо сарварии генерал Абрамов Эъзоми-

яи Искандаркӯл ташкил карда шуд.

Ба ҳайати эъзомияи номбурда 200 нафар казаки мусаллах, ротаи пиёдагард ва взводи пулемётчиёни кӯҳгард дохил мешуданд. Аз Ёротеппа таҳти фармондеҳии Деннет дастаи дигари ҳарбиёни мусаллах дар роҳ ба дастаи Абрамов пайвастанд. Сафари эъзомия 25-уми апрели соли 1870 аз Самарқанд оғоз ёфт. Моҳи август шаҳри Панҷакент бе муҳориба ба ихтиёри кӯшунҳои рус гузашт, вале дар деҳаҳои Артуч, Панҷрӯд, Дашти Қозӣ, Фалғар, Мастчоҳ ва ғайра чангҳои шадид ба амал омаданд. Дар ин амалиёт бисёр деҳаҳо бо ҳукми Абрамов ба хок яксон карда шуданд. Моҳи июни соли 1870 эъзомия амалиёти ҳарбии худро ба охир расонид. Аз ҳисоби мулкҳои ниммустақили кӯҳистонии болооби Зарафшон тумани Кӯҳистон ташкил ёфт ва он ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуд.

Дар Эъзомияи Искандаркӯл як қатор олимон: табиатшинос А.Ф.Федченко, геолог Д.К.Мищенко, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҳарбию сиёсӣ) Л.Н.Соболев ва дигарон ширкат доштанд. Бо ташаббуси ин донишмандон барои таҳқиқи захираҳои табиӣ болооби Зарафшон қадамҳои аввалин ва муҳими илмӣ гузошта шуд.

Шартномаи 28-уми сентябри с. 1873. То моҳи сентябри соли 1873 дар байни Русияю Бухоро, ғайр аз шартномаи тичоратии 11-уми майи соли 1868, дигар ягон ҳуҷҷати ҳуқуқӣ, ки муносибати ин ду давлатро муайян намоянд, вуҷуд надошт. Бинобар ин дар доираи ҳукумати Русияи подшоҳӣ боз масъалаи муайян намудани муносибат бо Бухоро ба миён омад.

28-уми сентябри соли 1873 дар Шаҳрисабз байни Русия ва Бухоро шартномаи нав имзо гардид, ки он бо номи Шартномаи дӯстӣ маълум буда, аз 18 банд иборат аст. Ин шартнома аз тарафи подшоҳ тасдиқ гардид ва дар қатори шартномаи тичоратӣ, ки дар боло ба он ишора рафт, ҳамчун ҳуҷҷати асосии ҳуқуқии байни Бухоро ва Русия то Инқилоби октябри соли 1917 амал кард.

Шартномаи дӯстии соли 1873 сарҳади онвақтаи байни Русияю Бухоро тасдиқ намуда, сарҳади байни Бухорою Хеваро низ муайян мекард. Дар асоси он ҳар ду тараф, яъне тарафҳои Русияю Бухоро вазифадор мешуданд, ки дар Осӣи Марказӣ рушди муносибатҳои тичоратӣ ва озодона шино кардани киштиҳоро дар дарёи Ому таъмин кунанд; тоҷирони рус на танҳо барои дар тамоми шаҳру ноҳияҳои аморати Бухоро озодона амал намудан ҳуқуқ

пайдо карданд, балки дар зери Ҳимояи махсуси ҳукумати амири низ буданд; аз молҳои тарафайн бояд на бештар аз 2,5% андоз – закот гирифта мешуд; молҳои русӣ ба воситаи сарзамини Бухоро ба дигар давлатҳо бебӯҷ гузаронида мешуданд; тоҷирони ҳар ду тараф метавонистанд дар доираи Осиёи Марказӣ қорвонсарой дошта бошанд. Ғайр аз ин, тоҷирони рус дар соҳилҳои дарёи Ому истгоҳ (бандар) ва анборҳо сохта метавонистанд; ба раиятҳои тарафайн, аз рӯйи қонунҳои мавҷуда, ҳуқуқи дар ҷойи дилҳо бо ягон касбу ҳунар машғул шудан дода мешуд. Инчунин, онҳо метавонистанд мулки ғайриманқул, яъне хона, боғ, заминҳои қорам дошта бошанд: тарафайн дар қаламрави ҳамдигар (яъне ҳукумати амири дар Тошканд ва ҳукумати Русия дар Бухоро) метавонистанд намоёндагӣ дошта бошанд; тарафи ҳукумати амири вазифадор карда мешуд, ки дар сарзамини аморат хариду фурӯши одам, яъне ғуломдориро манъ намояд.

Ҳамин тавр, дар шартномаҳои тижорати соли 1868 ва Шартномаи дӯстии соли 1873, ғайр аз баъзе бартарихо барои тоҷирони рус дар сарзамини Бухоро, дигар ишорае нест, ки дар асоси он аморати Бухоро мутеи Русияи подшоҳӣ гардад. Дар байни Русия ва Бухоро дигар шартномаи тасдиқгардидае, ки тобеияти ҳукумати амириро ба ҳукумати подшоҳӣ ба расмият дарорад, вучуд надошт. Пас ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки аморати Бухоро аз ҷиҳати ҳуқуқӣ давлати мустақил будааст. Вале амирони Бухоро, ки дар назди иқтидори ҳарбии Русия нотавон буданашонро ба ҳубӣ эҳсос мекарданд, худро «ихтиёран» ба оғӯши тобеият андохта, нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ сиёсати содиқона пеш бурда, аморатро ба мустамликаҳои ҳақиқии Русия табдил доданд.

Сарчашма:

Пораҳо аз шартномаи 28-уми сентябри соли 1873, ки дар байни Русия ва Бухоро имзо гардидааст:

Моддаи 1

Ҳатти сарҳади байни мулкҳои тобеи ҷаноби Аълоҳазрат императори тамоми Русия ва ҷаноби ҳокими олий Амири Бухоро бе тағйир мемонад.

Дар баробари ба тобеияти Русия гузаштани тамоми заминҳои Хева, ки дар соҳили рости Омударё воқеанд, сарҳади пештараи ҳокимии Бухоро бо хонии Хева, ки аз Ҳолота ба воситаи тўқай

ба Гугертлӣ, соҳили рости Ому меравад, барҳам дода мешавад. Ба тобеияти амири Бухоро заминҳое, ки сарҳади пештараи байни Бухорою Хеваро дар бар мегиранд, бо соҳили рости Омударё аз Гугертлӣ то тӯқайи Мешеклӣ пурра ва хатти аз Мешеклӣ то нуқтаи пайвастшавандаи сарҳади пештараи Бухорою Хева бо хатти сарҳади империяи Русия, дохил мешаванд...

Моддаи 5

Тамоми шахру деҳоти хонии Бухоро барои савдои тоҷирони рус кушодаанд. Тоҷирон ва корвонҳои рус дар тамоми сарзамини хонӣ бемалол рафтуой карда метавонанд ва аз пушту паноҳи ҳокимияти маҳаллӣ имтиёзманд мегарданд. Барои бехатарии корвонҳои рус дар дохили мулкҳои Бухоро ҳукумати Бухоро ҷавобгар аст.

Моддаи 6

Бе истисно аз тамоми молҳое, ки ба тоҷирони рус тааллуқ доранд ва аз худуди Русия ба Бухоро фиристода шуда ё аз Бухоро ба Русия оварда мешаванд, дар Бухоро, ба монанди он, ки дар кишвари Туркистон аз чил як ҳиссаашро меситонанд, дувуним дарсади арзиши мол ситонида мешавад. Ғайр аз ин, дигар ҳеч гуна закоти иловагӣ гирифта намешавад.

Моддаи 7

Ба тоҷирони рус ҳуқуқ дода мешавад, ки молҳои худро ба воқитаи мулкҳои Бухоро бе закот ба тамоми заминҳои ҳамсоя баранд.

Моддаи 15

Барои он ки бо ҳокимияти олий дар Осиеи Миёна муносибати доимӣ ва бевосита барпо карда шавад, амири Бухоро аз ҷумлаи одамони наздики худ шахси боэътимодно сафир ва намояндаи доимии худ дар Тошканд таъйин мекунад. Ин намоянда дар Тошканд дар хонаи амир ва аз ҳисоби амир зиндагӣ мекунад.

Моддаи 16

Ҳукумати подшоҳӣ низ метавонад намояндаи доимии худро дар Бухоро дар ҳузури Аълоҳазрат нигоҳ дорад. Намояндаи ҳокимияти рус дар Бухоро монанди намояндаи амир дар Тошканд дар сафоратхона ва аз ҳисоби ҳукумати рус зиндагӣ мекунад...

Моддаи 18

Олимақом Сайид Музаффар муносибатҳои дӯстӣ ва ҳамсоягиро, ки ба манфиати Бухоро ханӯз панҷ сол инҷониб вуҷуд

дорад, аз самими қалб инкишоф медиҳад ва мустаҳкам менамояд ва 17 моддаи дар боло зикршударо, ки шартномаи нави дӯстии Русияю Бухоро мебошад, ба роҳбарӣ мегирад». (Ниг.:Хрестоматияи таърихи РСС Тоҷикистон. - Душанбе, 1962, С. 143 – 146).

Тасвири ба шаҳри Самарқанд дохил шудани кӯшунҳои Русияро Мирзо Азими Сомӣ чунин шарҳ медиҳад, ки онро С.Айнӣ дар китоби худ овардааст: 2-юми майи соли 1868, пагоҳии рӯзи панҷшанбе, Мирзо Камолиддини муфти «бо шаш нафар оқсақолони Самарқанд гов ва тухми мурғ гирифта, барои изхори инқид ба истиқболи генерал-губернатор Кауфман, ки сараскари рус буд, ба Чӯпонато омада, ўро дида, дам аз итоат заданд. Губернатор низ ба онҳо рифқу мудоро карда, вилояти Самарқандро тархон кард (яъне бахшид). Баъд аз ин губернатор оқсақолонро ҳамроҳ гирифта, аз дарвозаи Шоҳи Зинда дохили шаҳр шуда, ба Кӯктош (арки Самарқанд) қарор гирифт». Дар рӯзи дигар губернатор муфти Камолиддинро ба мансаби қозикалони Самарқанд бардошт. (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллиёт. Ҷилди 10, – с.61).

Санаҳои муҳим:

1868, 1-уми май – муҳорибаи Чӯпонато.

1868, 2-юми май – забти Самарқанд.

1868, 11-уми май – имзои шартномаи тичоратӣ дар байни Бухоро ва Русия.

1868, 1-8-уми июн – шӯриш дар Самарқанд.

1868, 2-юми июн – муҳорибаи Зирабулоқ.

1868, 23-юми июн – шартнома дар байни Русия ва Бухоро (подшоҳи Русия ин шартномаро тасдиқ накард).

1870 – исёни Абдумаликтӯра.

1870 – Эъзомияи Искандаркӯл.

1873, 28-уми сентябр – имзои шартнома дар байни Русия ва Бухоро.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи муҳорибаи Чўпонато чӣ медонед? 2) Шаҳри Самарқанд чӣ тавр таҳти назорати қўшунҳои Русия гузашт? 3) Муҳорибаи Зирабулоқ кай, дар байни кадом қувваҳо ба амал омад ва бо кадом натиҷа анҷом ёфт? 4) Шартномаи 23-юми июни соли 1868 дар байни Бухоро ва Русия чӣ гуна буд ва чаро аз тарафи подшоҳи Русия тасдиқ нагардид? 5) Шўриши Абдумаликтўра бо чӣ мақсад оғоз гардид ва бо кадом натиҷа анҷом ёфт? 6) Дар бораи Эъзомияи Искандаркўл муфассалтар нақл кунед. 7) Мазмуни шартномаи 28-уми сентябри соли 1873 байни Русия ва Бухоро муфассалтар шарҳ диҳед. 8) Амалиёти ҷангии байни қўшунҳои Бухоро ва Русияро аз рўйи харита муайян кунед. 9) §§ 4, 5 ва 6-ро такрор намоед.

БОБИ 3 БА АМОРАТИ БУХОРО ҲАМРОҲ КАРДА ШУДАНИ БУХОРОИ ШАРҚӢ

§9. ҲУЧУМИ АВВАЛИ ҚӢШУНҲОИ АМИРИ БУХОРО

Чаро Бухорои Шарқӣ мегӯянд? Дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX қаламрави имрӯзаи Тоҷикистони Марказӣ ва Чанубӣ, яъне водихои Ҳисору Вахш, мулкҳои Кӯлобу Балчувон ва Қаротегину Дарвоз ба ҳайати аморати Бухоро дохил мешуданд. Бо сабаби дар қисми шимолу шарқии Бухоро ҷойгир будани мулкҳои номбурда, онҳоро дар қатори мулкҳои Қаршӣ, Шахрисабз, Ғузур, Китоб, Шеробод, Бойсун ва Дехнав дар адабиёти илмӣ ба таври умумӣ Бухорои Шарқӣ меноманд. Баъзеҳо таҳти ибораи Бухорои Шарқӣ танҳо водии Ҳисору Вахш, мулкҳои Кӯлобу Балчувон ва Қаротегину Дарвозро дар назар доранд. Ин мулкҳо дар ҳайати давлатдории Бухоро на танҳо то сарнагун шудани тартиботи амирӣ, балки дар ҳайати Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро ҳам монданд. Онҳо танҳо дар натиҷаи тақсимои ҳудуди миллии соли 1924 аз ҳайати давлатдории Бухоро баромада, ба қисми таркибии Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дохил шуданд.

Вазъи Бухорои Шарқӣ. Чунонки дар боло ишора шуд, дар сарзамини аморати Бухоро мулкҳои ба монанди: Шахрисабз, Китоб, Бойсун, Дехнав, Ҳисор, Қаротегин, Дарвоз, Кӯлоб ва ғайра буданд, ки ҳокимони онҳо худро мустақил ҳисобида, ба ҳукумати амирӣ сар намефуруварданд. Мулки Қӯрғонтеппа макони кашмакаш гардида, гоҳ тобеи хони Қундуз, гоҳ Кӯлобу Балчувон ва гоҳ тобеи Ҳисор мешуд. Амирони манғитияи Бухоро низ барои тобеи худ гардонидани ин сарзамин ба муқобили Шахрисабзу Китоб борҳо ҳучум карда, хуни зиёде рехтанд. Ин ҷангҳои дуру дароз ҳучуми қӯшунҳои амири Бухоро – Насруллоро ба водихои Ҳисору Вахш ва дигар мулкҳои канортари Бухорои Шарқӣ ба таъхир гузошт. Хони Қӯқанд Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) аз ин истифода карда, ба мулкҳои Дарвозу Қаротегин ва Кӯлоб лашкар кашаида, муддате Қаротегину Файзободро зери итоати худ нигоҳ дошт. Дар ҳамин давр ҳатто Обигарм ҳам худро мулки мустақил меҳисобид ва ҳокими он баъзан бо ҳокими Ҳисор мечангид. Ин

ҳама воқеаҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар Бухорои Шарқӣ оромӣ вучуд надоштааст.

Мардум дар Бухорои Шарқӣ бештар бо кишоварзию чорводорӣ, дар нуктаҳои калонтарини аҳолинишин, ба монанди Кӯлоб, Ҳисор, Қаротоғ, Регар, Деҳнав ва ғайра қисме аз аҳоли бо касибии ҳунармандӣ низ машғул буданд. Бо ин мулкҳо тоҷирони бухороӣ, кӯкандӣ ва афғон робита доштанд. Онҳо молҳои овардашонро ба молҳои маҳаллӣ: пӯст, писта, сангҳои қиматбаҳо, маснуоти ҳунармандию касибӣ ва ғайра иваз менамуданд. Муомилоти пулӣ танҳо дар баъзе нуктаҳои калонтарини аҳолинишин ҷой дошт.

Сабабҳои ҳучум. Амир Музаффарро бемуваффақиятии амалиёти ҷангии соли 1866 ба муқобили кӯшунҳои рус ором нагузошт. Ӯ мехост, ки ҷойи мулкҳои аздастдодааш (Хучанд, Ӯротеппа, Нов, Қиззах ва ғайра)-ро аз ҳисоби мулкҳои Бухорои Шарқӣ пур кунад. Аз ин сабаб ӯ охири ҳамон сол ба сӯйи водии Ҳисор лашкар кашид. Албатта, муваффақияти ин ҳучум аз бисёр ҷиҳат ба мавқеи ҳокимони Китобу Шаҳрисабз вобастагӣ дошт, зеро ҳамон лаҳза ҳокимони Шаҳрисабз – Ҳакимбек (падари Бобобек) ва Китоб – Ҷӯрабек низ майли ба амири Бухоро итоат кардан надоштанд. Вале онҳо дар пеши ҳучуми кӯшунҳои рус хусумати худро нисбат ба амир як сӯ гузошта, бо мақсади зарба задан ба душмани асосӣ – кӯшунҳои ҳукумати подшоҳии рус, муваққатан бошад ҳам, бо амир якҷоя амал карданро зарур ҳисобиданд.

Бо ҳамин мақсад ҳокимони номбурда ба амир Музаффар изҳори итоат намуданд, аммо амир ба садоқати онҳо бовар надошт ва бо ҳар роҳ маъзул намуданашонро меандешид, лекин амир барои ҷунин нияти худ ҳанӯз ҷуръат намекард. Ба ҳар ҳол, аз садоқати рӯякии онҳо истифода карданӣ шуд.

Огози ҳучум ва оқибатҳои он. Амир Музаффар охири соли 1866 Шаҳрисабзро ба тақягоҳи кӯшунҳои худ табдил дода, ба водии Ҳисор ҳучум кард. Ӯ ба душвории роҳҳои кӯҳӣ нигоҳ накарда, ҳатто тўпҳоро низ ҳамроҳ гирифт. Баробари огоҳӣ аз ин ҳаракати амир, дар маҳалҳои Бойсун ва Деҳнав бо ташаббуси ҳокими Ҳисор Абдулкарим-додхоҳ дастаҳои ихтиёрии ин мулкҳо ҷамъ омаданд. Дар байни онҳо ҳиссаи асосиро ҳисориҳо ташкил медоданд ва бо ҳамин сабаб ҳамаи он қувваҳои умумии зиддиамирӣ чун «ҳисориҳо» ном бурда мешаванд. Бо даъвати Абдулкарим-додхоҳ ҳокими Кӯлобу Балҷувон Сарахон (Сарабек) ҳам, ки ба-

ромадаш аз қабилаи катағани Кӯлоб буд, ҳамчун иттифоқчӣ бо кӯшунҳои худ ба майдони муҳориба ҳозир шуд.

Кӯшунҳои амир махсусан дар мавзеи Амоқсой ҳарбу зарби саҳт ташкил намуда, бар қувваи ҳисориҳо ғалаба карданд ва баъди он қалъаи Дехнавро ба муҳосира гирифтанд. Муҳосираи қалъаи Дехнав, ки асосан аз тарафи ҳисориҳо мудофиа карда мешуд, шаш рӯз давом кард. Баъди забти он аскарони амир тамоми муҳофизони қалъаро қатл ва ҳуди қалъаро бо хок яксон намуданд.

Сарбозони амир баъди мағлубияти қувваҳои муттаҳидаи зиддиамирӣ дар Дехнав ба самти Шарқ, ба доҳили водии Ҳисор ҳаракат карданд. Онҳо қалъаҳои Регар, Қаротоғ, Файзобод ва ғайраро низ ба хок яксон намуданд. Абдулкарим-додхоҳ ба назди иттифоқчии худ – ҳокими Кӯлобу Балҷувон – Сарахон гурехт, вале Сарахон барои ҳифзи мансаб ва чони худ Абдулкаримро ҳабс намуда, ба амир супорид ва тамоми гуноҳро ба гардани ӯ бор карда, чони худро нигоҳ дошт. Дар натиҷа Абдулкарим-додхоҳ ба ҳукми амир бо 20 нафар ҳаммаслақонаш дар Дарбанд қатл карда шуд.

Амир Музаффар баъди ин ғалабаҳо дар Бойсун, Дехнав, Ҳисор ва Файзобод аз ҷумлаи содиқони худ ҳокимони нав таъйин карда, аввали соли 1867 ба Бухоро баргашт, зеро аз сабаби таслим шудани Сарахон ба сӯйи Кӯлоб ҳаракат карданро зарур нашуморид. Чунин ҳолат амиро то андозае хотирчамъ ҳам карда буд. Ӯ бовар дошт, ки ҳокимони боқимондаи Бухорои Шарқӣ дигар саркашӣ накарда, дар итоати ӯ боқӣ хоҳанд монд.

Сарчашма:

С.Айнӣ ваҳшонияти амир Музаффарро ҳангоми ҳучуми яқум ба водии Ҳисор чунин тасвир намудааст: «Амир Музаффар дар мамлақати Бухоро хунрезиро аз ҳад гузаронд... Вақте ки дар муҳорибаи Дехнав ҳазор нафар асир афтод, дар пеши хаймаи худ ҳамаро сар аз тан ҷудо кунонид. Мисли маҳмуре, ки барои нӯшидани шароб таҳолук меварзад, бо чашми худ рехтани хуни усароро тамошо карда, ҷаллодро ба суръат амр мефармуд.

Дар вақти куштани усаро, чун рӯз бегоҳ шуда, ғуруби офтобро як соат пеш фурсат намонда буд ва ҳол он ки усаро ханӯз ҷорсад нафар зинда буданд, амир ба Ҳайит ном ҷаллод амр фармуд,

ки «то ғуруби офтоб бояд кори ҳамаро тамом намоӣ, вагарна, худат дар маърази қатл хоҳӣ омад». Ҳайити ҷаллод баъд аз амри қатъӣ дар фурсати як соат ҳамаро сар аз тан чудо кард». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллиёт, ҷилди 10, с.42 – 43).

Санаҳои муҳим:

То охири солҳои 70-уми асри XIX – мавҷудияти ниммустақилии мулкҳои Бухорои Шарқӣ.

Охири соли 1866 ва аввали соли 1867 – ҳуҷуми аввали амири Бухоро ба водии Ҳисор.

Савол ва супоришҳо:

1) Чаро Бухорои Шарқӣ мегӯянд ва ба он кадом мулкҳо дохил мешуданд? 2) Вазъи мулкҳои Бухорои Шарқӣ дар замони то ба аморати Бухоро ҳамроҳ шудан чӣ гуна буд? 3) Сабабҳои ба Бухорои Шарқӣ ҳуҷум кардани амири Бухоро – Музаффарро дар чӣ мебинед? 4) Ҳуҷуми аввали амир Музаффар ба водии Ҳисор кай оғоз гардид ва бо чӣ анҷом ёфт? 5) Оқибатҳои ҳуҷуми аввали амир Музаффар ба водии Ҳисор ва ваҳшонияти ӯро муфассалтар шарҳ диҳед. 6) §§ 1, 7, 8 - ро такрор кунед.

§10. ТОБЕИ АМОРАТИ БУХОРО ШУДАНИ БУХОРОИ ШАРҚӢ

Таслим шудани Ҳисор, Кӯлоб, Балҷувон ва водии Вахш. Солҳои 1868–1870 барои амир Музаффар давраи хеле душвор буд, зеро соли 1868 – соли шикаст дар муҳориба бо қўшунҳои Русия дар Чўпонато ва Зирабулоқ, аз даст рафтани Самарқанд, имзои шартномаи барояш вазнин бо Русия, ниҳоят, исёни писараш – Абдумаликтўра ва ғайра ба ҳисоб мераванд. Ҳангоми шўриши Абдумаликтўра якчанд ҳоким аз итоат ба амир саркашӣ намуданд. Масалан, ҳокими Кӯлобу Балҷувон – Сарахон аз ӯ рӯ гардонда, майл ба исён карда буд. Ҳокими нави Ҳисор ҳам ҳамин гуна мавқеъро ишғол мекард.

Амир Музаффар соли 1870, баъди он ки қўшунҳои Русия шўриши Абдумаликтўраро сарқўб намуданд, Китобу Шаҳрисабзро тобеъ намуда, ба сўйи водии Ҳисор лашкар кашид. Ҳамроҳи ӯ қўшбегӣ Яъқуббек ҳам буд. Дар ин сафари

ҳарбӣ сарбозони амир сараввал дастаҳои ҳарбии беки Шеробод Остонакулбий ва ҳокими нави Дехнав Улуғбекро шикаст дода, ба Ҳисор наздик шуданд. Дар ин сарзамин ҷанг 15 рӯз давом кард. Ғалаба насиби кӯшунҳои амир гардид ва онҳо ашхоси бисёреро сар буриданд. Шумораи танҳо ҳисориҳои қатлшуда ба 5 ҳазор нафар расида, водӣ ба харобазор табдил ёфт. Баъд аз ғалаба бо ҳукми амир Музаффар тақрибан ду ҳазор зан ва тифли бегуноҳе, ки ба даст афтода буданд, дар ҳавзе андохта, бераҳмона ғарқ карда шуданд. Бо ҳамин тарз амир Музаффар водии Ҳисорро пурра тобеи худ гардонид.

Бедодгарии амир Музаффар дар водии Ҳисор тарсу ваҳми ҳокими Кӯлобу Балҷувон – Сарахонро зиёд намуд. Водии Вахш – мулкҳои Қўрғонтеппаю Қубодиён низ зери итоати ӯ буд. Амир соли 1870 ба муқобили Сарахон, ба сўйи Кӯлоб дастаҳои махсусро бо сарвари кӯшбегӣ Яъқуббек равон кард.

Сарахон бовар дошт, ки барои муқобилат қуввааш нокифоя буда, пас аз мағлубият ҷон ба саломат нахоҳад бурд. Бинобар ин ӯ аз мубориза даст кашида, ба Афғонистон фирор намуд. Дар натиҷа, Яъқуббек бе ҳеч муҳориба мулкҳои Кӯлоб, Балҷувон, Қўрғонтеппа ва Қубодиёнро ба зери тасарруфи ҳукумати амири даровард.

Забти Қаротегин ва Дарвоз. Амалиёти минбаъдаи кӯшунҳои амири ба забти Қаротегину Дарвоз нигаронида шуда буд. Ин мулкҳо ниммустақилияти буда, баъзан боиси кашмакаши байни аморати Бухоро ва хонии Қўқанд мегардиданд. Аз соли 1870 то соли 1876 ҳокими Қаротегин Раҳимхон, писари бародари калонии амир Музаффар – Муқимхон буд. Ӯ мустақилияти Қаротегинро мехост. Амир соли 1876 Раҳимхонро ба Бухоро даъват карда, каме дертар ба ҷойи ӯ амакбачаи худи Раҳимхон – Саидхонро фиристод. Саидхон нисбат ба амир содиқ ва тарафдори тобеияти Қаротегин ба Бухоро буд, вале мардуми Қаротегин омандани Саидхонро хуш напазируфтанд ва аз амир баргардонидани Раҳимхонро талаб карданд.

Саркашии мардуми Қаротегин боиси воҳима ва ташвиши амир Музаффар гардид. Губернатори ҳарбии вилояти Фарғона генерал Скобелев чунин вазъияти ӯро пай бурда, ба сўйи Қаротегин ва Бадахшон фиристодани эъзомияи махсусро тезонид. Ин эъзомия охириҳои моҳи июл ва аввали августи соли 1876 ба роҳ баромад. Мақсади ин тадбир дар маҳалҳои роҳи Помир, махсусан,

ба мардуми Қаротегин нишон додани иқтидори ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ҳайати эъзомия бо мақсади рӯпӯш намудани ниятҳои дар боло зикршуда, дар қатори ҳарбиён ба он олимони ҷуғрофия, нучум ва табиатшинос: Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонедорф ва дигарон низ дохил буданд.

Амир Музаффар аз чунин амалиёти саркардагони ҳарбии рус рӯҳбаланд гардида, нисбат ба масъалаи Қаротегин боз ҳам қатъитар амал кард. Ӯ соли 1877 Саидхонро аз Қаротегин ба Бухоро даъват карда, худи ҳамон сол Раҳимхонро ба қатл расонид ва ба Қаротегин чун ҳоким Худойназар атолиқро фиристод. Дар натиҷаи ин амалиёт Қаротегин бе ҷанг пурра ба қатори мулкҳои Бухоро дохил карда шуд.

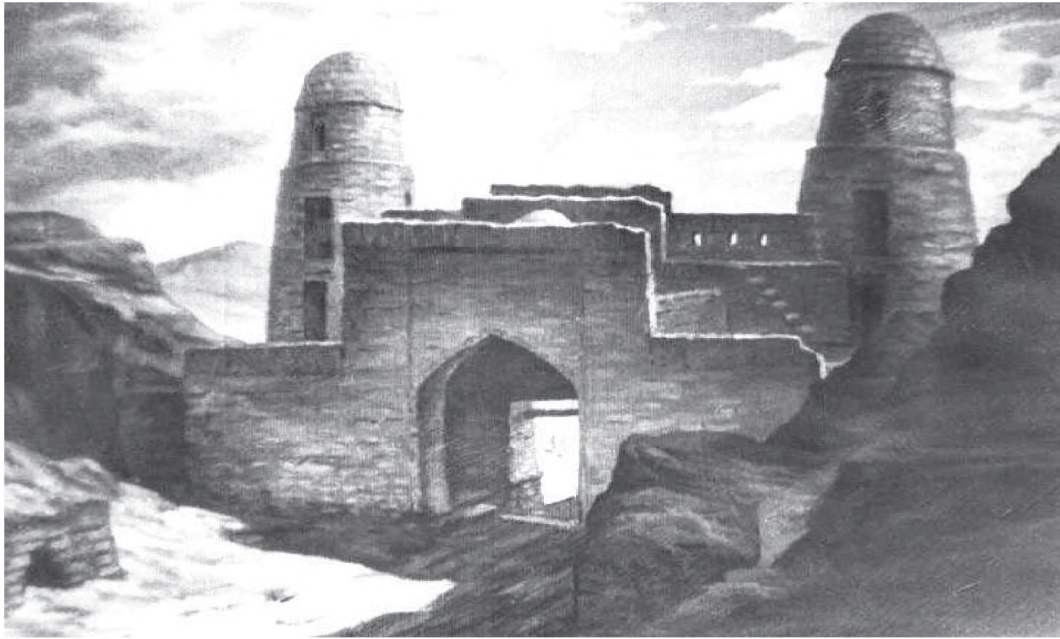
Баъди ҳалли тақдири Қаротегин масъалаи Дарвоз ба миён омад. Иҷрои он ба уҳдаи ҳоким – беки Қаротегин Худойназар гузошта шуда буд. Ӯ соли 1877 ба сӯи Дарвоз бори аввал (иборат аз 150 нафар) лашкар кашид, вале шикаст хӯрд. Худойназари маккор бо фиреб шоҳи Дарвоз Сирочиддинро, гӯё барои мулоқот бо амир Музаффар, ба Шаҳрисабз фиристода, дар он ҷо ба асорат гирифторм намуд. Чунин макқории Худойназар ғазаби мардуми Дарвозро боз ҳам зиёдтар намуд ва онҳо ин дафъа ҳам ба ӯ муқобилати саҳт нишон дода, кӯшунҳои якунимҳазорнафараашро торумор карданд. Яъне мардуми диловару озодихоҳи Дарвоз ду ҳуҷуми Худойназарро мардонавор зада гардониданд.

Амир Музаффар аз бемувафқиятии ҷангҳо дар Дарвоз ва хавфи оғози шӯришро дар дигар мулкҳои тобеаш пай бурда, зуд қувваи зиёдеро ба муқобили он фиристод. Ба ин қувваҳо боз Худойназар сарварӣ мекард. Ин ҳуҷуми сеюми ӯ буд. Онҳо баҳори соли 1878 қалъаи хеле мустаҳками Кафтархона ва баъд Қалъаи Хумбро забт намуданд. Бо ҳамин мулки Дарвоз ҳам ба қисми таркибии аморати Бухоро табдил ёфт.

Ҳамин тавр, дар муддати солҳои 1866-1878 мулкҳои ниммустақили Бухорои Шарқӣ (ғайр аз

*Намои умумии қалъаи Ҳисор
(расми соли 1894)*

Намои умумии қалъаи Ҳисор (расми соли 1894)

мулкҳои кӯҳии Бадахшон) тобеи ҳукумати амирии Бухоро гардиданд.

Идора кардани мулкҳои тобешуда. Барои осон гардонидани идоракунии мулкҳои Бухорои Шарқӣ он ба бекигарихои зерин: Балҷувон, Бойсун, Дарвоз, Деҳнав, Кӯлоб, Шеробод, Юрчӣ, Ҳисор, Қаротегин, Қубодиён ва Қӯрғонтеппа тақсим карда шуд. Ҳар кадоми ин бекигарихо аз ҷумлаи шахсони ба амир наздик ва содиқ ҳокими худро дошт. Аз ҷумла дар Балҷувон Саидниёзи киикчӣ, дар Кӯлоб Начмиддинхоча, дар Қаротегин Худойназар ва ғайра бек–ҳоким таъйин шуда буданд. Вале бо сабаби аз маркази аморат – шаҳри Бухоро хеле дур будан ва мушкилии идоракунии ин диёр амир ба яке аз ҳокимони бонуфузи он ҳуқуқи ваъсеи назорат ва идоракунии умумиро дода буд. Аввалин шуда ба чунин марҳамати амир беки Ҳисор Яъқуббек кӯшбегӣ сарфароз гардид.

Ба зери тасарруфи ҳукумати амирӣ даромадани мулкҳои ниммустақили Бухорои Шарқӣ аҳволи мардуми ин диёрро беҳтар накард, баръакс, дар ин сарзамини навзабтшуда аз рӯзҳои аввал бедодгарӣ ба дараҷаи олий расид. Вале бояд эътироф намуд, ки дар натиҷаи ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда шудани мулкҳои пароканда ва ниммустақили Бухорои Шарқӣ ин диёр низ дар қатори тамоми сарзамини аморат оҳиста-оҳиста ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шуд.

Сарчашма:

Капитани Ситоди кулли кӯшунҳои Русия Статкевич соли 1894 натиҷаи ҷангҳои харобиовари амир Музаффарро дар Бухорои Шарқӣ чунин тасвир кардааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин водии Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯҳистони Қаротоғ ҳама боғу чаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобеъ шудани Регар ба амири Бухоро анҷом ёфтанд, ба вайроназор мубаддал гардид ва дигар рӯйи беҳбудиро нахоҳад дид... фақат ба боғҳои атрофи бозори Регар даромада дидем, ки ғайр аз харобазор чизе нест ва шаҳр як деҳачаи бозорист, деворҳои гилии нимвайрона масоҳати васеи чорғӯшаеро ихота карда, даромадгоҳи он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба ботлоқ табдил ёфтааст». (Пора аз китоби: Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2. - С. 179).

Санаҳои муҳим:

1870 – ҳуҷуми дуҷуми амир Музаффар ба водии Ҳисор. Ба аморати Бухоро таслим шудани Ҳисор, Кӯлоб, Балҷувон ва водии Вахш.

1875 – бо ташаббуси губернатори ҳарбии Фарғона Скобелев ба сӯйи Қаротегин ва Бадахшон фиристода шудани эъзоми-яи махсус.

1876 – тобеи аморати Бухоро гардидани Қаротегин.

1877 – ҳуҷуми яқум ва дуҷуми Худойназар ба Дарвоз.

1878 – ҳуҷуми сеҷуми Худойназар ба Дарвоз ва тобеи аморати Бухоро карда шудани он.

Савол ва супоришҳо:

1) Ҳуҷуми дуҷуми амир Музаффар ба Ҳисор қай ба амал омад ва он чӣ натиҷа дод? 2) Мулкҳои Кӯлоб, Балҷувон, Қӯрғонтеппа ва Қубодиён чӣ тавр тобеи амири Бухоро карда шуданд? 3) Аз тарафи губернатори ҳарбии вилояти Фарғона бо кадом мақсад ба сӯйи Қаротегин ва Бадахшон эъзоми-яи махсус ташкил карда шуд? 4) Қаротегин чӣ тавр тобеи амири Бухоро гардид? 5) Худойназар кӣ буд ва ӯ бо кадом роҳ Дарвозро тобеи Бухоро намуд? 6) Тарзи идоракунии мулкҳои Бухорои Шарқиро баъди ба ҳайати аморати Бухоро дохил шуданашон фаҳмонед. 7) §§ 1 ва 9-ро тақрор кунед.

БОБИ 4
АНҶОМИ ИСТИЛОИ ОСИЁИ
МАРКАЗӢ АЗ ТАРАФИ РУСИЯ

§§ 11-12. ШӢРИШИ СОЛҶОИ 1873 - 1876
ВА БАРҶАМ ДОДА ШУДАНИ
ХОНИИ ҚӢҚАНД

Сабаб ва баҳонаи шӢриш. Барои ба вучуд омадани ин шӢриш якчанд омил мавҷуд буд. Пеш аз ҳама, як қисми мардуми ҚӢқанд аз имзои шартнома бо Русия (13-уми феввали соли 1868) норозӢ буданд, зеро мувофиқи он, на танҳо аз даст рафта-ни мулкҳои забтнамудаи қӢшунҳои Русия эътироф карда мешуд, балки хонии ҚӢқанд ҳам ба мустамликаи Русия табдил ёфт. Бинобар ин, аз шартнома онҳое, ки истиклоли хонии ҚӢқандро ме-хостанд норозӢ буданд. Аз шартномаи мазкур тоҷирони қӢқандӢ ҳам норозӢ буданд. Онҳо минбаъд дар тичорати байни Русияю ҚӢқанд аз қаламрави генерал – губернатории Туркистон берун фаъолият карда наметавонианд.

Омили дигар ва асосӢ он аст, ки дар натиҷаи ҷангҳои мансабхоҳонаи Худоёрхону Маллаҳон ва набардҳо бо Русия хазинаи хонӢ холи гардид. Дар натиҷаи аз ихтиёри хонии ҚӢқанд баромадани қисми зиёди сарзамини он, ки ба генерал–губернатории Туркистон тобеъ шуданд, даромади хазина хеле маҳдуд гардид. Минбаъд даромади хазина харочотро пӢшонидани наметавонист. Бинобар ин, дар хонигарӢ ҳаҷм ва навъи андозҳо нисбатан афзуд. Илова ба ҳамаи ин, хангоми муайян намудани ҳаҷми андоз ва ситонидани он амалдорони маҳаллӢ ба худсарихои зиёд роҳ медоданд. Ҷамаи ин хашму ғазаби халқи заҳматкашро зиёд намуд. Баҳонаи асосии шӢриш барои ҷорпо зиёд ситонидани андоз – закот ба ҳисоб меравад.

Оғоз ва рафти шӢриш. ШӢриш аввали баҳори соли 1873, пеш аз ҳама, дар байни мардуми қирғиз сар шуд, зеро яке аз сарварони шӢриш будани ПӢлодхон (миллаташ қирғиз, писари мудариси Оқмадрасаи Марғелон, номи аслиаш Мулло Исҳоқ Мулло Ҷасан-ӯғли) онҳоро рӯҳбаланд намуд. Аз ин рӯ қирғизҳо аввалин шуда ба майдон баромаданд. ШӢриш ба зудӢ маҳаллаҳои гуногунро фаро гирифт. Дар он баробари қирғизҳо, ўзбекҳо ва тоҷикон низ фаъолона иштирок доштанд. ШӢриш аз моҳи июли

соли 1873 хусусияти мусаллаҳона гирифт. Дар рафти шӯриш ба он қувваҳои гуногун ҳамроҳ гардиданд. Махсусан, аз моҳи июли соли 1875 ба шӯриш пайвастанӣ дастаҳои Абдурахмон-офтобачӣ аҳамияти махсус дошт. Он ба шӯришгарон рӯҳияи тоза бахшид.

Абдурахмон-офтобачӣ (писари Мукулмонкул ном шахс, ки аз тарафи хони Қўқанд Худоёрхон қатл карда шудааст) то соли 1875 ба яке аз қисмҳои аскарони хонӣ сарварӣ мекард ва дар сарқўб кардани шӯришҳо борҳо иштирок карда буд. Вале соли 1875 ба муқобили хони Қўқанд – Худоёрхон суйиқасд ба вуқӯъ омад ва Абдурахмон-офтобачӣ ҳамроҳи писари калонии Худоёрхон – Насриддинбек иштирокчиӣ фаъоли он буданд. Баробари ба тарафи шӯришгарон гузаштани суйиқасдчиён давраи дуҷуми шӯриш оғоз мешавад. То ҳамон лаҳза Пўлодхон роҳбари асосии шӯришгарон буд. Минбаъд ба шӯриш Пўлодхон ва Абдурахмон-офтобачӣ бо ҳам сарварӣ карданд. Онҳо Ўш, Намангон, Андиҷон, Ассака ва Олтиариқро ишғол намуда, бевосита ба худи Қўқанд таҳдид мекарданд. Писари дуҷуми Худоёрхон Муҳаммад Аминбек низ бо дастаҳои худ ба шӯриш ҳамроҳ шуд.

Вазъияти Худоёрхон хеле мураккаб гардид. Вай роҳи ягонаи халосиро дар ёрӣ хоستان аз генерал-губернатори Туркистон меидид, вале баробари ба шаҳри Тошканд расидани мурочиати Худоёрхон, худи ӯ ҳам 22-юми июли соли 1875 бо наздиконаш аз Қўқанд баромада, ба воситаи Хучанд ба Тошканд омада, худро ба ҳимояи ҳукумати подшоҳӣ гирифт. Баъди ин гурӯҳи Абдурахмон-офтобачӣ на Пўлодхон, балки писари хони гуреза – Насриддинбекро хон эълон карданд. Мувофиқи баъзе маълумот, Насриддинбек барои ба тарафи худ кашидани Абдурахмон-офтобачӣ ба ӯ 50 ҳазор тангаи тилло додааст.

Моҳи июли соли 1875 Насриддинбек ва Абдурахмон-офтобачӣ дар мактуб ба генерал-губернатори Туркистон идома додани муносибати дўстиро пешниҳод карданд. Дар ҷавоб генерал-губернатор таъкид намуд, ки ҳокимияти Насриддинбекро ба шарте ба расмият мешиносад, ки ӯ тамоми бандҳои шартномаи бо Русия имзонамудаи Худоёрхонро эътироф намояд. Шӯриш ханӯз идома дошт ва ноҳияҳои нав ба нав ро фаро мегирифт. Аз рӯйи баъзе маълумот, аввали августи соли 1875 шумораи иштирокчиёни шӯриш то ба 15 – 16 ҳазор нафар расид. Шӯришгарон Новро ишғол намуда, роҳи алоқаи Ўротеппаю Хучандро буриданд.

Дар санаи 7-уми августи соли 1874 Кауфман ба муқобили шӯришгарон қувваи бузургеро сафарбар кард. 22-юми август муҳорибаи сахттарини назди қалъаи Маҳрам ба вуқӯъ омад, ки бо мағлубияти шӯришгарон анҷом ёфт. Кауфман баъди ишғоли қалъаи Маҳрам аз шӯришгарон талаб кард, ки муқобилатро бас карда, чун товони ҷанг ба ғоидаи хазинаи подшоҳӣ 40 ҳазор тангаи нуқра ё худ 10 ҳазор тангаи тилло супоранд. Инро аксари сарварони шӯриш рад карданд, вале Насриддинбек 22-юми сентябри ҳамон сол пинҳонӣ аз шӯришгарон бо Кауфман шартнома имзо кард. Мувофиқи он, Насриддинбеки хоин на танҳо хизматгори содиқи ҳукумати подшоҳӣ буданаширо эътироф кард, балки соҳилҳои рости дарёи Сирро низ бо шахрҳои Намангон ва Чуст ба ғоидаи Русия вогузошт. Инчунин, ӯ розӣ шуд, ки ба ғоидаи хазинаи ҳукумати подшоҳӣ қариб 2 млн сӯм товони ҷанг супорад.

Рафтори хоинонаи Насриддинбек ғзаби нави шӯришгаронро ба вучуд овард ва онҳо минбаъд муборизаро ба муқобили хони нави хоин ва атрофиёнаш равона карданд. Бо ин давраи сеюми шӯриш оғоз ёфт. Охириҳои моҳи сентябр шумораи шӯришгарон то ба 60 – 70 ҳазор нафар расид. Шӯришгарон ба ҷойи Насриддинбек Пӯлодхонро хони Қўқанд эълон карданд. Пӯлодхон Ассакаро пойтахти худ эълон кард.

Дар санаи 9-уми октябри соли 1875 шӯришгарон Қўқандро ишғол намуданд. Насриддинбек гурехт. Пӯлодхон моҳи декабр қароргоҳи худро аз Ассака ба Марғелон овард. Муҳорибаи минбаъда, ки асосан бар зидди аскарони рус идома дошт, ба шӯришгарон талафоти зиёде овард. Чунончи, 8-уми январӣ соли 1876 дар муҳориба – мудоғибаи Андичон қариб 20 ҳазор нафар шӯришгарон қурбон шуданд. Дар чунин лаҳзаҳои душвор як қисми сарварони шӯриш, аз он ҷумла Абдурахмон-оғтобачӣ ба воҳима афтада, бо саркардаҳои ҳарбии рус пинҳонӣ гуфтушунид карданд. Пӯлодхон ҳанӯз ҳам муқобили ҳар гуна созиш ва тарафдори идома додани мубориза буд. Ӯ ба Учкўргон рафта, ният дошт, ки аз Қаротегин қувваи нав сафарбар намояд, вале шаби 27-ум ба 28-уми январӣ ҳамон сол аскарони рус ба манзили Пӯлодхон зада даромаданд. Худи ӯ гурехта бошад ҳам, ба зудӣ дастгир шуд. Моҳи мартӣ ҳамон сол Пӯлодхонро дар майдони бозори Марғелон бо ҳукми суди ҳарбии рус ба дор овехтанд. Дигар сарварони шӯриш низ бо усулҳои гуногун ҷазо дода шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ аз мардуми Қўқанд чун товони ҷанг 3 млн сӯм

талаб кард.

19-уми феввали соли 1876 бо ризояти подшоҳи Русия Александри II ва бо супориши генерал-губернатори Туркистон Кауфман хонии Қўқанд барҳам дода шуд. Ба ҷойи он дар ҳайати генерал – губернатории Туркистон боз як вилояти нав – Фарғона ташкил ёфт. Губернатори ҳарбии вилояти нав генерал М.Д.Скобелев таъйин гардид.

Ҳамин тавр, шӯриши калонтарини мардуми водии Фарғона шикаст хӯрд. Он аз ҷиҳати хусусият халқӣ буда, дар аввал асосан, ба муқобили зулму истибдоди хонӣ ва минбаъд ба муқобили ниятҳои мустамликадоронаи ҳукумати подшоҳӣ нигаронида шуда буд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ натиҷаи онро ба фоидаи Русия ҳал намуданд.

Сарчашма:

Академик Бобочон Ғафуров вазъи хонигарии Қўқандро то оғози шӯриш чунин тасвир намудааст: «Ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмронии давлати хонии Қўқанд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худоёрхонро ба ивази нармию хушмаҳзарӣ ва гузаштҳои нисбат ба талабҳои империяи Русия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «Аълоҳазрат» сарфароз гардониданд буданд». Ҳол он ки вазъи ҳуди хонигарӣ хеле ноором буд. Ҳуҷҷатҳои мавҷуда «аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнатқаш, ваҳшонияти политсия, андозу хирочҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кӯҳ оваранда, барои най, барои золуи аз кӯл ҷамъкунанда ва ғайра меситониданд», гувоҳӣ медиҳанд. (Ниг.:Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2 - С. 172-173).

Санаҳои муҳим:

1868, 13-уми феврал – шартномаи байни Русия ва хонии Қўқанд.

1873, аввали баҳор – оғози шӯриш дар хонии Қўқанд.

1874, июл – хусусияти мусаллаҳона гирифтани шӯриш.

1875, 22-юми июл – Худоёрхон баъди огоҳӣ аз суйиқасд ба Тошканд гурехт. Пас аз он Насриддинбек худро хон эълон кард.

1875, 7-уми август – генерал-губернатори Туркистон барои

саркӯб кардани шӯриш қувваи бузурге фиристод.

1875, 22-юми август – мухорибаи шадидтарини назди қалъаи Маҳрам.

1875, 22-юми сентябр – Насриддинбек пинҳонӣ бо Кауфман шартнома имзо кард.

1875, 9-уми октябр – шӯришгарон Қӯқандро ишғол карданд.

1876, 8-уми январ – мағлубияти шӯришгарон дар мухориба. Мудофияи Андичон аз қӯшунҳои Русия.

1876, 19-уми феврал – шикаст хӯрдани шӯриш. Барҳам дода шудани хонии Қӯқанд.

Савол ва супоришҳо:

1) Сабабҳои шӯриши соли 1873–1876 дар хонии Қӯқанд кадомҳоянд? 2) Оғоз ва рафти шӯришро шарҳ диҳед. 3) Сарварони шӯриш кӣҳо буданд? 4) Чаро Худоёрхон ба Тошканд гурехт? 5) Чаро ҳукуматдорони подшоҳии Русия саркӯб намудани шӯриши Қӯқандро зарур шумориданд? 6) Чаро Насриддинбек ба тарафи шӯришгарон гузашт? 7) Хонии Қӯқанд кай барҳам дода шуд? 8) Шӯриши соли 1873–1876 дар хонии Қӯқанд аз чихати хусусият чӣ гуна буд? 9) §§ 4-5 ва 6-ро такрор намоед.

§13. ЗАБТИ ХОНИИ ХЕВА ВА МУЛКҲОИ ТУРКМАННИШИН

Истилои Хева. Амалиёти асосии қувваҳои ҳарбии Русия дар Осиёи Марказӣ минбаъд барои забти хонии Хева нигаронида шуда буд. Барои рӯхан маҳв намудани аскарони хонӣ артиши ҳарбии Русия баҳори соли 1873 ба муқобили он якбора аз се самт: аз самти Тошканд ба воситаи Қиззах (бо сарвари генерал-майор Головачёв – 4600 нафар), аз самти Оренбург, ба воситаи қалъача (форт)-и Эмбин (бо сарвари генерал-лейтенант Верёвкин – 3400 нафар) ва аз самти Красноводск (отрядҳои кафқозӣ бо сарвари полковник Маркозов – 4300 нафар), ҳамагӣ бо теъдоди 12 ҳазор нафар бо сарвари умумии К.П. Кауфман ба ҳучуми васеъ гузаштанд.

Миёнаи моҳи майи соли 1873 қӯшунҳои подшоҳӣ дар қаламрави хонӣ амалиёти ҷангӣ анҷом медоданд.

28-уми май барои шаҳри Хева ҷангҳои саҳттарин ба вуқӯъ омад. Хони Хева Саид Муҳаммад Раҳими II аз Кауфман сулҳ та-

лабид. 12-юми июн бо фармони Кауфман амалиёти чангӣ дар қаламрави хонӣ катъ гардид. 12-уми августи ҳамон сол байни Русия ва Хева шартномае иборат аз 18 банд имзо гардид, ки мувофиқи он, хони Хева аз пешбурди мустақилонаи сиёсати хориҷӣ бо давлатҳои ҳамсоя маҳрум шуда, тобеи Русия гардид ва бояд чун товони чанг ба хазинаи подшоҳӣ 2 млн 200 ҳазор сӯм месупорид. Аз заминҳои хонӣ соҳилҳои рости дарёи Ому ба ихтиёри Русия гузашт. Дар ин қисм шуъбаи Омударё бо марказ дар Петро-Александровск (ҳоло шаҳри Туртқул) ташкил ёфт ва он ба ҳайати вилояти Сирдарёи генерал – губернатории Туркистон дохил карда шуд. Инчунин хони Хева вазифадор гардид, ки дар қаламрави мамлақати худ ба харидуфурӯши одам ва ғуломдорӣ хотима диҳад, барои фаъолияти тоҷирони Русия тамоми шароитро муҳайё намояд.

Ҳангоми ҳучуми кӯшунҳои рус ба муқобили хони Хева амири Бухоро Музаффархон на танҳо ин амалиётро шартномае тарафдорӣ кард, балки ба кӯшунҳои рус амалан кумак расонид. Чунин рафтори содиқонаи амир ба амалдорони ҳукумати подшоҳӣ хеле писанд афтод. Бинобар ин ҳукумати подшоҳӣ маҳз чунин садоқати амиро ба эътибор гирифта, ба ивази он мулкҳоеро, ки аз ҳисоби аморат ба ихтиёри Русия гузашта буд, ба ихтиёри амири Бухоро дод. Ҳамчунин заминҳои Чорқӯйро аз хони Хева гирифта, ба ихтиёри амири Бухоро вогузор кард.

Забти мулкҳои туркманнишин. Дар сиёсати ишғолгаронаи ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Марказӣ баъди ҳалли тақдири хонии Қўқанд масъалаи забти сарзамини қабилҳои туркман ба миён омад. Аммо тадбирҳои ҳукуматдорони подшоҳии Русия оид ба ин масъала нисбатан пештар оғоз ёфта буд. Чунончи, ханӯз соли 1869 кӯшунҳои қафқозӣ бо сарвари полковник Н.Г. Столетов аз бандари Петровский (Махачқалъаи ҳозира) баҳри Хазар (Каспий) гузашта, ба димоғи Муравёвск фуромаданд. Ин воқеаро оғози забти сарзамини қабилҳои туркман аз тарафи кӯшунҳои Русия ҳисобидан мумкин аст. Онҳо дар ин ҷо шаҳри Красноводскро бунёд намуданд, ки он минбаъд ба яке аз марказҳои асосии ҳарбии Русия барои забти Хева ва замини қабилҳои туркман табдил ёфт. Моҳи март соли 1874 ҳукумати подшоҳӣ «Низомномаи муваққатии идораи ҳарбии кишвари Моварои Хазар (Закаспий)»-ро тасдиқ намуд. Дар асоси ин ҳуҷжат дар сарзамини шарқии баҳри Хазар то дарёи Атрак ва дар ҷануб то сарҳади хо-

нии Хева шуъбаи Моварои Хазар бо марказ дар Красноводскро таъсис дода, ба ихтиёри волии Қафқоз супориданд. Ҳамон замон ба ҳайати он шуъба приставҳои Манқишлоқ ва Красноводск дохил шуданд.

Минбаъд шуъбаи Моварои Хазар ба маркази асосии қувваҳои ба сарзамини қabilaҳои туркман ҳучумкунандаи ҳукумати подшоҳӣ табдил ёфт. Аввали моҳи майи соли 1877 отряди генерал Н.Ломакин Қизиларбатро ишғол кард, вале бо сабаби аз истехкоми асосӣ дур будан онро зуд тарк намуд. Онҳо соли 1878 дар соҳили Атрак истехкоми Чатраро бунёд намуда, моҳи август Қизиларбатро дубора ишғол карданд, вале 28-29-уми август аскарони рус дар ҷангҳои шадидтарини назди Кӯктеппа шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Баъди ин сарвари Қӯшунҳои рус дар Моварои Хазар М.Д. Скобелев таъйин шуд. 12-уми январи соли 1881 дар натиҷаи ҷангҳои шадиди серӯза қалъаи Данглитеппа, баъд Кӯктеппа, 18-уми январ Ашқобод забт гардид. Моҳи майи ҳамон сол шуъбаи Моварои Хазар ба вилоят табдил ёфт, ки ба он тамоми заминҳои аз ҳисоби кишвари туркманҳо забтгардида дохил мешуд. Бо ҳамин муқобилати саҳттарини яке аз қabilaҳои бонуфузтарини туркман – тегинҳо бартараф карда шуд. Бо қӯшунҳои рус асосан ҳамин қabila мечангид.

1-уми январи соли 1884 дар воҳаи Марв барои маслиҳат куҳансолони қabilaҳои дигари туркман: вакил, сичмаз, бек ва боҳӣ ҷамъ шуданд. Дар ин ҷамъомад онҳо тақдирӣ минбаъдаи мулки худро баррасӣ карданд. Ниҳоят, моҳи мартӣ ҳамон сол қabilaҳои забтнашудаи туркман дар назди қувваҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ маҷбур шуданд, ки ба ҳайати Русия дохил шудани мулки худро эътироф кунанд. Вале яке аз нуқтаҳои баҳснок – воҳаи туркманнишини Пандин (Панҷдеҳ) буд, ки ба он, чи афғонҳо (бо иғвои англисҳо) ва чи русҳо даъво доштанд. Худи ҳамон сол бо дастгирии англисҳо отряди афғонҳо ноҳияи Кушка ва Пандинро ишғол карданд.

Моҳи мартӣ соли 1885 қӯшунҳои рус бо фармондеҳии сардори вилояти Моварои Хазар А. В. Комаров қӯшунҳои афғонро аз минтақаи Пандин дур андохта, 18-уми март Кушкаро забт намуданд. Дар натиҷаи ихтилоф на муносибати туркманҳою афғонҳо, балки муносибати русҳою англисҳо муташанниҷ гардид ва он қариб ба ҷанг оид шуд, вале ташаббусро дипломатҳои тарафайн ба даст гирифтанд. 10-уми сентябр дар байни Русия ва Ан-

глия шартнома имзо гардид ва барои дар ҷануб муайян намудани сарҳад комиссияи махсус ташкил карда шуд. Соли 1887 дар натиҷаи корҳои тӯлонӣ дар ин минтақа аз дарёи Ому то худуди давлати Эрон марзҳои нуфузи байни Русияю Англия муайян гардид. Мувофиқи он, мулкҳои баҳсталаби номбурда дар ихтиёри Русия монданд.

Ҳамин тавр, сарзамини қабилҳои туркман низ аз тарафи қувваҳои ҳарбии Русияи подшоҳӣ истило карда шуд. 26-уми декабри соли 1897 идоракунии вилояти Моварои Ҳазар ба ихтиёри генерал-губернатории Туркистон гузашт.

Сарчашма:

Академик Бобочон Ғафуров сабабҳои ба муқобили хонии Хева ҳуҷум кардани қўшунҳои Русияро чунин шарҳ медиҳад: «Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Русия дар бобати тақсими доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳуҷуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Хева шурӯъ шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи фаъоли юриши нави ишғолкорона К.П.Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳӣ комилан тарафдорӣ медид. Заҳурати «чазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканиҳое, ки аз вақти куштори ҳайати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зоҳир мегардид, барои ҳамла ба корвони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатории Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю қўшиши доираҳои ҳукмрони империяи Русия дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даровардани манбаъҳои нави маводи хом буд». (Ниг.:Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2 - С.171).

Санаҳои муҳим:

1868 – қўшунҳои қафқозӣ баҳри Ҳазарро гузашта, ба димоғии Муравёвск фурумаданд.

1873, баҳор – ба муқобили хонии Хева ба ҳуҷуми васеъ гузаштани қўшунҳои Русия.

1873, 12-уми июн – бо фармони Кауфман амалиёти ҷангӣ дар қаламрави хонии Хева қатъ гардид.

1873, 12-уми август – байни Русия ва Хева шартнома имзо шуд.

1873, март – ҳукумати подшоҳии Русия «Низомномаи муваққати идораи ҳарбии кишвари Моварои Хазар (Закаспий)»-ро тасдиқ намуд.

1873, май – Қизиларбатро бори аввал забт кардани кӯшунҳои Русия.

1874, август – Қизиларбатро дубора забт намудани кӯшунҳои Русия.

1875, 28-29-уми август – ҷанги шадидтарин дар Кӯктеппа ва шикасти кӯшунҳои Русия.

1881, январ – аз тарафи кӯшунҳои Русия забт карда шудани Данглитеппа, Кӯктеппа ва Ашқобод.

1881, май – шӯъбаи Моварои Хазар ба вилоят табдил ёфт.

1884, 1-уми январ – ҷамъомад дар Марв

1885, март – задухӯрди байни кӯшунҳои русу афгон дар Панҷдеҳ (Пандин)

1885, 18-уми март – Кушқаро забт намудани кӯшунҳои Русия.

1885, 10-уми сентябр – имзои шартнома дар байни Русия ва Англия.

1887 – марзҳои нуфузии байни Русияю Англия аз дарёи Ому то худуди давлати Эрон муайян гардид.

1897, 26-уми декабр – идоракунии вилояти Моварои Хазар ба ихтиёри генерал-губернатори Туркистон гузашт.

Савол ва супоришҳо:

1) Кӯшунҳои Русия аз кадом самтҳо ба муқобили хонии Хева ҳуҷум намуданд? 2) Ҳуҷуми кӯшунҳои Русия ба муқобили хонии Хева бо чӣ анҷом ёфт? 3) Шартномаи 12-уми августи соли 1873-ро, ки дар байни Русия ва хонии Хева имзо гардидааст, шарҳ диҳед. 4) Ҳангоми ҳуҷуми кӯшунҳои Русия ба муқобили Хева мавқеи амири Бухоро чӣ гуна буд? 5) Забти сарзамини қabilaҳои туркман аз тарафи кӯшунҳои Русия кай оғоз гардид? 6) Дар кадом нуқтаҳои сарзамини қabilaҳои туркман муҳорибаҳои шадидтарин ба амал омаданд? 7) Мақсади ҷамъомади Марв чӣ буд? 8) Дар минтақаи Панҷдеҳ (Пандин) чӣ воқеа рӯй дод? 9) Шартномае, ки 19-уми сентябри соли 1885 дар байни Русия ва Англия имзо гардид, чӣ гуна буд? 10) §§ 1 ва 2-ро такрор кунед

§14. «МАСЪЛАИ ПОМИР»

Вазъи мулкҳои Бадахшон дар арафаи тақсимот. Маълум аст, ки дар миёнаи асри XIX мулкҳои Бадахшон (Помир) низ пароканда ва то андозае мустақил буданд. Вале ба ин мулкҳо аз як тараф, амири Афғонистон (баъд бо кумаки Англия), аз тарафи дигар, амири Бухоро (баъд бо кумаки Русия) таҳдид мекарданд. Аз соли 1850 амирони афғон Дӯстмуҳаммадхон ва Шералихон, баъди забти Балх, Тошқӯрғон ва Қундуз борҳо ба сарзамини Бадахшон ҳуҷум карданд. Ҳокими Бадахшон Ҷаҳонгиршоҳ баҳри нигоҳ доштани оромӣ ва мустақилия, барои ба ҳукумати Афғонистон супоридани андоз розӣ шуд. Амири Афғонистон Шералихон (соли 1868 ба тахт нишаст) духтари худро ба Ҷаҳонгиршоҳ дода, бо ҳамин роҳ ин мулкро пурра ба ихтиёри худ гирифтани шуд. Ҷаҳонгиршоҳ ҳушёрро аз даст надода, то андозае мустақилиятро нигоҳ дошта бошад ҳам, шурӯъ аз соли 1869 Бадахшон амалан ба доираи таъсири Кобул кашида шуд. Соли 1883 аз тарафи Абдурахмонхон (соли 1880 амири Афғонистон эълон карда шуд) мулкҳои Бадахшони Ғарбӣ – Вахон, Шугнон ва Рӯшон забт гардид. Дар як вақт қўшунҳои Чин низ ба Бадахшони Шарқӣ наздик шуда, дар ин маҳал мавқеи худро мустаҳкам карданд. Русияю Англия (дар асоси муоҳидаҳои солҳои 1867–1873) дар Осиёи Марказӣ чараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёи Омуро сарҳади нуфузи худ меҳисобиданд. Яъне ин ду давлати бузург ба «масъалаи Помир» ҳанӯз фаъолона даҳолат карда наметавонистанд. Ғайр аз ин, Русия дар ин кишвар бо қабिलाҳои туркман ҷанг мекард. Бинобар ин нисбат ба Бадахшон мудохилаи мусаллаҳонаи ҳукуматҳои Афғонистону Чин беш аз 10 сол (1883–1893) давом кард.

Ҳалли «масъалаи Помир» дар байни Русия ва Англия. Охири асри XIX масъалаи ҷиддие, ки миёни Русияю Англия бояд ҳаллу фасл мешуд, «масъалаи Помир» буд. Байни мардуми Бадахшон воқеаҳои назаррасе ба амал омаданд. Масалан, зулму истибдоди ҳукуматдорони афғон тирамоҳи соли 1887 боиси шӯриши мардуми Шугнон гардид. Шӯришгарон чанде аз хирочситонандагони афғонро ба қатл расониданд. Ҳукумати Афғонистон барои ба хун оғушта намудани шӯриш ва танбеҳ додани мардуми мулкҳои дигари Бадахшон тайёрии ҷиддӣ медид. Амалдорони Рӯшону Шугнон ва Вахон дар ҷунин вазъият ба муқобили иқтидори ҳукумати Афғонистон қувваи худро нокифоя ҳисобида, майл ба тарафи Ру-

сия намуданд. Онҳо бо чунин мақсад ба назди ҳукуматдорони Русия ҳайати намояндагӣ низ фиристоданд.

Аввали солҳои 1890-ум ҳукумати подшоҳӣ ба «масъалаи Помир» ба таври ҷиддӣ машғул шуд, зеро то ин лаҳза дигар мулкҳои Осиеи Марказӣ пурра ба зери тасарруфи Русия гузашта буданд ва дар ин кишвар масъалаи номбурда ягона ва нуқтаи охирин дар масъалаи нуфузи марзии байни Русияю Англия ба ҳисоб ме рафт. Инак, моҳи июли соли 1891 отряди 120-нафараи казакҳо бо сарвариин полковник М.Е. Ионов ба Помир фиристода шуд, ки бо номи «Эъзомияи Ионов» ё худ «Эъзомияи якум» маълум аст. Мақсади эъзомия гӯё дар Бадахшон омӯхтани мулкҳои буд, ки онҳо мувофиқи муоҳидаи соли 1873-и байни Русияю Англия, ба ғоидаи ҳукумати подшоҳӣ гузаштаанд. Вале дар асл мақсади асосии ин тадбир мустаҳкам намудани нуфузи Русия дар мулкҳои номбурда буд. Ионов амалиёти худро аз ағбаи Қизиларт оғоз намуда, соҳилҳои Рангкӯл ва Қарокӯлро сайр карда, то ба ағбаи Банк расид. Ӯ дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин мулкҳо дар тобеияти Русия мебошанд. Дар натиҷа ин эъзомия «масъалаи Помир»-ро боз ҳам тезонид.

Аз сабаби он ки дипломатияи Англия ҳам ба «масъалаи Помир» даҳлат мекард, моҳи апрели соли 1892 дар Петербург ин масъала дар машварати махсуси давлатмардони Русия муҳокима гардид ва дар он қарор карда шуд, ки мавқеи ҳукумати худро дар ин гӯша мустаҳкам намоянд. Моҳи июни ҳамон сол полковник Ионов бо роҳи аввала, бо қувваи нисбатан зиёд эъзомияи дуюми Помирро ташкил намуд. Ҳангоми сафари ӯ дар канори дарёи Оксу дидбонҳои Помир (шаҳраки Мурғоби имрӯза) сохта шуд. Дар мавзеи Шочон 250 нафар аскарони казакро ба муддати тӯлонӣ ҷойгир карданд. Соли 1893 дар асоси шикоятҳои зиёди шугъониён нисбат ба бедодгарии дастаҳои гуногуни афғон бо сарвариин капитан С.П. Ванновский отряди дигар ё худ эъзомияи сеюм ба воситаи ағбаи Язгулом то ба Ванҷ сафар намуд.

Ҳукуматдорони подшоҳӣ оид ба масъалаи Бадахшони Шарқӣ бетараф набуданд. Онҳо аз нияти ҳукумати Чин воқиф гардида, моҳи июли соли 1894 ба дидбонҳои Помир (Мурғоб) бо ситодаш М.Е. Ионовро, ки ба рутбаи генерал-майорӣ расида буд, фиристоданд. Ӯро сардори ситоди тамоми отряди рус дар Бадахшон таъйин карданд. Баробари чунин чорабиниҳо гуфтушуниди намояндагони Русияю Чин оид ба масъалаҳои Бадахшони

Шарқӣ давом мекард. Дар натиҷаи гуфтушунид ҳукумати Чин дидбонгоҳҳои ҳарбии худро аз сарҳади Бадахшони Шарқӣ бардошт. Баъди ин дар Мурғоб нигоҳ доштани «отряди Помир» нолозим шуд ва он 25-уми октябри ҳамон сол барҳам дода шуд.

Вале гуфтушуниди байни Русия ва Англия баҳри муайянкунии сарҳади нуфуз дар Бадахшон ҳанӯз аз соли 1893 инҷониб давом дошт. Баҳори соли 1895 комиссияи сарҳади Англияву Русия охирин қитъаи баҳсталаби сарзамини Осиёи Марказиро ба таври «мушаххас» муайян намуданд. Ниҳоят, моҳи сентябри ҳамон сол шартномаи махсуси таъйини сарҳади нуфузи байни Русияю Англия дар Бадахшон имзо карда шуд. Моҳи январи соли 1896 подшоҳи Русия Николаи II хатти сарҳади империяи Русияю Англияро дар Бадахшон тасдиқ кард. Дар асоси ин шартнома, дар Бадахшон сарҳади нуфузи байни Русия ва Англия аз Зоркӯл то канори шарқии Бадахшон – дарёи Панҷ қарор гирифт. Мувофиқи он, соҳилҳои чапи дарё, пеш аз ҳама заминҳои дар ин қанор доштаи Дарвози Бухоро ба зери нуфузи Англия, ба ҳисоби Афғонистон гузашт. Соҳилҳои ростии дарё, яъне мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рӯшон ба зери нуфузи Русия даромад, вале ҳукумати подшоҳии рус ин мулкҳоро ба амири Бухоро ба ивази мулкҳои дар ин минтақа аздастдодааш (яъне заминҳои дар соҳилҳои чапи дарё доштаи Дарвози Бухоро) бахшид. Бадахшон (Помир)-и Шарқӣ ба ҳайати вилояти Фарғонаи генерал – губернатории Туркистон ҳамроҳ гардид. Қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Русия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи озод ва бетарафиро иҷро мекард, низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт.

Ҳамин тавр, «масъалаи Помир» асосан дар байни Русия ва Англия «ҳал» гардид ва гӯё бо ин рақобати байни ду абарқудрати давр оид ба як гӯшаи кӯҳии дунё ба охир расид.

Сарчашма:

Пораҳо аз созишномаи байни Русия ва Англия (Британияи Кабир), дар бораи аз ҳамдигар ҷудо кардани доираи таъсири худ дар Помир (Бадахшон) (соли 1895), ки дар нотаи сафири Русия дар Лондон Стаал ба стат-котиби қорҳои хориҷии Британияи Кабир граф Кемберлей оварда шудааст:

1. Доираи таъсири Русия ва Англия дар шарқтари Зоркӯл (Виктория) бо хатти сарҳадӣ ҷудо карда хоҳад шуд, ки он аз ин

кӯл, яъне нуқтаи интиҳои соҳили шарқии он сар шуда, аз қуллаи қаторкӯҳ гузашта меравад, ки он дар ҷанубтари параллели ҳамин кӯҳ ва то худ қуллаҳои Бендерский ва Уртабел кашол меёбад. Аз ин ҷо хатти сарҳад аз қуллаи қаторкӯҳи зикршуда, ки он дар ҷанубтари параллели кӯли номбурда мавҷуд аст, гузашта меравад. Ба ин параллел расида, хатти сарҳад ба тарафи пастхамии Қизилрабат, ки дар соҳили дарёи Оксу воқеъ гардидааст, мегузарад, ба шарте ки ин маҳал дар шимолтари параллели кӯли Виктория воқеъ нагардида бошад; аз ин нуқта хатти сарҳад ба тарафи шарқ меравад ва ба хатти сарҳади Хитой ҳамшафат мегардад...

2. Ҳукумати аълоҳазрат императори Русия ва Ҳукумати олимақоми Британия уҳдадор мешаванд, ки яқум, дар ҷануб ва дуюм, дар шимоли хатти ҷудокунӣ аз ҳар гуна назорат ва таъсири сиёсӣ худдорӣ кунанд....

Созишномаи мазкур танҳо баъди аз тарафи амири Афғонистон тоза кардани тамоми ҳудуде, ки ӯ дар соҳили рости Панҷ ишғол кардааст ва аз тарафи амири Бухоро ҳолӣ кардани қисми Дарвоз, ки дар ҷануби Омударё воқеъ аст, ба амал ҷорӣ карда мешавад, зеро ҳукумати аълоҳазрат императори Русия ва Британия розӣ шуданд, ки дар ин бобат ба ҳар ду амир таъсир расонанд. (Ниг.: Хрестоматияи таърихи РСФСР Тоҷикистон. - С.147–148).

Б.И.Искандаров дар бораи баҳси байни дипломатияи Русия ва Англия оид ба масъалаи Помир (Бадахшон) навиштааст: «Дар байни Русия ва империяи Британия муоҳидаи солҳои 1869–1873 вучуд дошт, ки мувофиқи он, ҷараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёи Ому сарҳади нуфузи русу англис дар Осиёи Марказӣ гардида буд. Бинобар ин, соли 1893 котиб оид ба корҳои хориҷии идораи мустамликадорӣ Англия дар Ҳиндустон М.Дюранд хангоми ташрифи сиёсии худ дар Кобул ба амири Афғонистон Абдурахмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шуғнон, Рӯшон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон ин пешниҳодро қабул намуд. Мувофиқи шартномаи байни Русияю Англия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Русия ва Ҳиндустон вазифаи минтақаи бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Инчунин, заминҳои дар канори чапи дарёи Панҷ воқеъгардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Аз канорҳои рости дарё, аз мулкҳои Вахон, Шуғнон ва Рӯшон қӯшунҳои афгон бароварда шуданд». (Ниг.: Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. - Сталинабад, 1960. С. 98 - 102).

Санаҳои муҳим:

1869 – оғози ба доираи таъсири Афғонистон кашида шудани Бадахшон.

1869 – 1873 – имзои муоҳидаҳо дар байни Русия ва Англия оид ба сарҳади нуфуз дар чараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёи Ому.

1883 – аз тарафи амири Афғонистон – Абдурахмонхон забт карда шудани мулкҳои Бадахшони Ғарбӣ – Вахон, Шугнон ва Рӯшон.

1887, тирамоҳ – шӯриш дар Шугнон.

1891, июл – эъзомияи якум ба сӯйи Помир.

1892, апрел – эъзомияи дуюм ба сӯйи Помир.

1893, эъзомияи сеюм ба сӯйи Помир.

1895, сентябр – имзои шартномаи махсус дар байни Русия ва Англия оид ба таъйини сарҳади нуфуз дар Бадахшон.

1896, январ – аз тарафи подшоҳи Русия тасдиқ гардидани хатти сарҳади империя дар Бадахшон.

Савол ва супоришҳо:

1) Вазъи мулкҳои Бадахшон дар миёна ва нимаи дуюми асри XIX чӣ гуна буд? 2) Мувофиқи муоҳидаҳои солҳои 1869–1873 байни Русия ва Англия сарҳади нуфузи онҳо дар Бадахшон чӣ гуна муайян гардида буд? 3) Шӯриши соли 1887 дар Шугнон ба муқобили кӣ нигаронида шуда буд? 4) Оид ба эъзомияҳои якум, дуюм ва сеюм ба сӯйи Помир маълумот диҳед. 5) Оқибатҳои шартномаи сентябри соли 1895 (дар байни Русия ва Англия оид ба сарҳади нуфуз дар Бадахшон имзогардида)-ро шарҳ диҳед. 6) §§ 2 ва 13-ро такрор кунед.

§15. ОҚИБАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗИРО ЗАБТ КАРДАНИ РУСИЯ

Шарҳи умумӣ. Аз маълумоти боло маълум гардид, ки қисми бузурги сарзамини Осиеи Марказӣ дар нимаи дуюми асри XIX дар натиҷаи амалиёти ҷангии қўшунҳои рус забт карда шуд ва он мулкҳо ба номи генерал – губернатори Туркистон бевосита ба ҳайати империяи Русия дохил гардиданд. Ин мулкҳо, ки онҳоро кишвари Туркистон ҳам меноманд, бо қонуни қоидаҳои умумии империявӣ идора карда мешуданд.

Дар кишвари Туркистон на танҳо тарзи идоракунии куҳна барҳам дода, тарзи идоракунии барои ин мулкҳо тамоман нав – усули умумирусиягӣ чорӣ карда шуд, балки дар муносибатҳои заминдорӣ, андоз, мактабу маориф, молия ва ғайра низ тағйироти кулӣ ба амал омад. Яъне дар мулкҳои кишвари Туркистон ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ нисбат ба замони тозабтшавӣ тамоман бо маҷрои дигар, бо роҳ ва тарзу усулҳои, ки ба сиёсати ҳукумати подшоҳии Русия мувофиқат мекарданд, пеш мерафт. Ин ҳукумат, агарчи худ боқимондаи ҷамъияти феодалӣ буд, сиёсати пешгирифтаи он, хости рушди муносибатҳои молию пулӣ, пешрафти ҷамъияти сармоядорӣ буд ва кишвари Туркистонро низ ба ҳамин роҳ ҳидоят мекард.

Қисми дигари Осиёи Марказиро ҳанӯз ҳам аморати Бухоро ва хонигарии Хева ташкил медоданд. Ҳарчанд онҳо дар идоракунии дохилӣ мухтор буданд, усули идоракунии пешинаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиро то андозае нигоҳ медоштанд, вале аз сабаби он, ки ин мулкҳо ҳам ба доираи нуфузи империяи Русия кашида шуда буданд, дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии онҳо низ дигаргуниҳо ба амал меомаданд. Ин дигаргуниҳо дар мулкҳои номбурда нисбат ба кишвари Туркистон сусттар буданд, вале то андозае ба сиёсати ҳукумати подшоҳии Русия мутобиқат мекарданд. Дақиқтараш, ҳукуматдорони аморати Бухоро ва хонии Хева дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва баъзан ҳатто дар ҳаёти фарҳангӣ гӯё чунин сиёсатеро пеш мебарданд, ки он на мутобиқи замони тозабтшавии Осиёи Марказӣ аз тарафи Русия, балки мувофиқи хости ҳукуматдорони подшоҳии рус буд.

Хулоса, дар натиҷаи аз тарафи Русия забт гардидани Осиёи Марказӣ дар ин сарзамин дигаргуниҳои зиёде ба амал омаданд, ки ҳамаи онҳо оқибатҳои ба худ хос доранд ва онҳоро набояд як-тарафа арзёбӣ кард. Аз ин рӯ он оқибатҳоро ба ҷиҳатҳои мусбат ва манфӣ ҷудо кардан зарур аст.

Оқибатҳои мусбат. Таҳти ин мафҳум ҷиҳатҳоеро дар назар дорем, ки онҳо ба пешрафти ҷамъият ва осоиштагии мардум то андозае имкону шароит муҳайё намудаанд. Чунин ҳолатро дар омилҳои зерин дида метавонем:

1.Осиёи Марказӣ, ки дар он то забтшавӣ муносибатҳои феодалӣ ҳукмфармоӣ мекард, минбаъд ба доираи муносибатҳои молию пулии ҷамъияти сармоядорӣ ҷалб карда шуд. Аввалин заводҳо ва ташкилотҳои бонкӣ ба вуҷуд омада, роҳҳои оҳан сохта

шуданд. Дигаргуниҳо дар соҳаи кишоварзӣ ҳам назаррас буданд. Умуман, иқтисоди кишвар рӯ ба тараққӣ ниҳод. Осиёи Марказӣ оҳиста-оҳиста на танҳо ба бозори умумирусиягӣ, балки ба воситаи он бо бозори умумичаҳонӣ низ муносибат пайдо кард.

2. Ҷангҳои мутақобилаи давлатҳои мустақил ва ниммустақили кишвар, махсусан, байни аморати Бухорою хонии Қўқанд, ки боиси хонахаробихои зиёд ва факри мардум мегардид, барҳам дода шуд, зеро бар тамоми мулкҳои Осиёи Марказӣ назорати қатъии ҳукумати подшоҳии Русия ҷорӣ гардид. Хомӯш гардидани ҷангу ҷидолҳои дохилӣ барои рушди иқтисод ва тиҷорати байни ноҳияҳо ва вилоятҳои Осиёи Марказӣ шароити мусоид фароҳам овард.

3. Боқимондаҳои муносибатҳои ғуломдорӣ (махсусан, хариду фурӯши ғуломон) манъ карда шуд (дар аморати Бухоро он амалан боз ҷанде давом дошт).

4. Имкони шиносӣ бо фарҳанги ҳамдигар ва ғанӣ гардидани он муҳайё гардид. Барои омӯзиши илмии табиату маънавиёти Осиёи Марказӣ қадамҳои аввалин ва ҷиддӣ гузошта шуд.

Оқибатҳои манфӣ. Таҳти мафҳуми оқибатҳои манфӣ ҷиҳатҳоеро дар назар дорем, ки онҳо боиси маҳдудиятҳои сиёсӣ, афзудани зулму истибдод, парокандагии миллӣ ва ғайра гардиданд. Ин гуна ҳолатҳоро дар нуктаҳои зерин мебинем:

1. Бо забти Осиёи Марказӣ аз тарафи Русияи подшоҳӣ истиклоли давлатдорӣи халқҳои ин сарзамин аз байн рафт. Кишварии Туркистон қисми таркибии империяи Русия гардид. Аморати Бухоро ва хонии Хева низ комилан ба доираи сиёсати ҳукумати подшоҳии рус даромаданд. Онҳо, ба ҷуз бо Русия, бо дигар давлатҳо муносибат карда наметавонианд.

2. Дар сарзамини генерал-губернатории Туркистон низоми саҳти мустамликавӣ ҷорӣ гардид. Ҳукумати иртиқоии амирии Бухоро ва хонии Хева ба зерӣ ҳимояи ҳукумати подшоҳӣ кашида шуда бошанд ҳам, низоми идоракунии дохилӣ дар ҳар дуи ин мулки Осиёи Марказӣ бетағйир монд. Минбаъд ҳукуматдорони амирию хонӣ дар зерӣ сояи қувваи ҳарбии Русияи подшоҳӣ нисбат ба мардуми бечораи худ зулмро боз ҳам зиёдгар раво медиданд. Дар натиҷаи ҳамаи ин, мардум ба истисмори боз ҳам саҳттар гирифта шуданд.

3. Шартномаи байни Русияю Англия дарёи Панҷро сарҳади нуфуз қарор дода, халқи тоҷикро, ки ҳазорҳо сол боз дар тарафи

чап ва рости он зиндагӣ карда, бо ҳам рафтуомад ва хешутаборӣ доштанд, аз ҳам чудо кард. Ҳангоми муайян намудани марзи давлатӣ манфиати халқи тоҷик умуман, ба эътибор гирифта нашуд. Ҳол он ки дар он давр тақдир халқи тоҷик ба сиёсати ишғолгаронаи Русияю Англия вобастагии қавӣ дошт.

Сарчашма:

З.Ш. Раҷабов дар бораи оқибатҳои аз тарафи Русия забт гардидани Осиёи Марказӣ навиштааст: «Ҳамроҳшавии (дақиқтараш, забт шудани – Н.Ҳ.) Осиёи Миёна ба Русия он амалиётеро, ки дар ин сарзамин рӯй меод, гӯё фаълтар гардонид, ба як риштаи мураттаб даровард. Оби истода ва беҳаракат ба тугён даромад. Дар ин мамлакат ҳама чиз қон гирифта, ҷиҳатҳои ҷи хуб ва ҷи бад ҳаёти иҷтимоӣ торафт барҷаста ва қатъитар зоҳир шуданд, Ҷабру зулме, ки дар гузашта ҳама ба он тан дода, таслим мешуданд, акнун тоқатфарсо шуда буд, зеро акнун ба мардуми ин сарзамин имкон фароҳам омада буд, ки аҳволи худро бо аҳволи дигарон муқоиса кунанд. Қашшоқӣ ва гуруснагӣ, беҳуқуқӣ ва навмедии оммаи халқ ба ҳама аён гардид; ҳама гуна ниқобҳо дур партофта шуданд. Пеш аз ҳама, иллату сабаби ин бадбахтӣ ва фалокатҳо фош гардид. Маълум гардид, ки сабаби ин балову мусибатҳо «ғазаби Худо» ва «ҷазои кирдорҳои нораво» набуда, балки қувваҳои иқтисодӣ, фойдаталабӣ ва ҷоҳпарастии бойҳо, амир ва ҳукумати подшоҳӣ мебошад.

Кӣ будани душман маълум гардид. Ин гуна равшаншавии аҳвол ба муборизаҳои синфӣ қувваи бузурге бахшид». (Ниг.: Раҷабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1964, С. 83).

Савол ва супоришҳо:

1) Баъди Осиёи Миёнаро забт кардани Русия дар кишвари Туркистон кадом дигаргуниҳои умумиро пай бурдан мумкин аст? 2) Баъди ба зерӣ нуфузи Русия кашида шудани аморати Бухоро ва хонии Ҳева оё дар ин мулкҳо ҳам дигаргуниҳои умумиро мушоҳида кардан мумкин аст? 3) Ҷиҳатҳои мусбати аз тарафи Русия забт шудани Осиёи Марказӣ кадомҳоянд? Онҳоро бо мисолҳо шарҳ диҳед. 4) Ҷиҳатҳои манфии аз тарафи Русия забт шудани Осиёи Марказӣ кадомҳоянд? Онҳоро бо мисолҳо шарҳ диҳед. 5) §§ 11-12-ро такрор кунед.

БОБИ 5 ВАЗЪИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БАЪДИ ИСТИЛОИ РУСИЯ

§16. ВАЗЪИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР ЗАМОНИ МУСТАМЛИКАВӢ

Кишвари Туркистон – қисми таркибии империяи Русия. Дар замони ҳукуматдории мустамликавии Русияи подшоҳӣ дар Осиеи Марказӣ (солҳои 1867–1917) дар ин сарзамин генерал – губернатории Туркистон, аморати Бухоро ва хонии Хева мавҷудияти худро нигоҳ доштанд. Кишвари Туркистон ба қисми таркибии Русияи подшоҳӣ табдил ёфт. Тамоми қонун ва тадбирҳои зарурии ҳукумати подшоҳӣ дар ин сарзамин бевосита қорӣ карда мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар кишвари Туркистон низоми мустамликавии хосеро қорӣ кард, зеро ба андешаи баъзе амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, усули идоракунии фаронсавӣ (нисбати Тунис ва Алҷазоир) хеле либералӣ менамуд. Ба ақидаи амалдор К.К. Абаза, ин усул барои «мардуми нимваҳшии кишвари Туркистон» гӯё мувофиқ набудааст. Бинобар ин дар кишвар нисбат ба мардуми маҳаллӣ низоми вазнини истисморгарӣ қорӣ карда шуд.

Соли 1886 «Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркистон» тасдиқ гардид ва он чун қонуни асосии идоракунии ин кишвар бо баъзе тағйироту иловаҳо то Инқилоби октябри Русия (соли 1917) амал кард. Дар он инчунин сохти судии кишвар, шаклҳои заминдорӣ, шаклу миқдори андозҳо ва ғайра муайян шуда буд. Низомнома ҳукуматдории мустамликавии Русияро дар кишвари Туркистон мустаҳкам менамуд.

Чунон ки дар §6 ишора рафт, генерал-губернатории Туркистон хангоми ташкилбӣ (с. 1867) аз ду вилоят (Сирдарё – маркаш дар Тошканд ва Ҳафтрӯд – маркаш дар Верний) иборат буд. Соли 1876 баъди барҳам дода шудани хонии Қўқанд сарзамини боқимондаи он (яъне қисми ҷанубии хонӣ) бо номи вилояти Фарғона ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил карда шуд. Округи Зарафшон соли 1887 ба вилояти Самарқанд табдил ёфт. Соли 1882 вилояти Ҳафтрӯдро як муддат ба генерал – губернатории Степной ва соли 1899 боз ба ҳайати генерал – губернатории Туркистон ҳамроҳ намуданд. Шуъбаи Моварои Хазар (Закаспий) соли 1891 ба вилоят табдил дода шуд ва он то солҳои

Полицияҳои савораи замони подшоҳӣ дар кишвари Туркистон

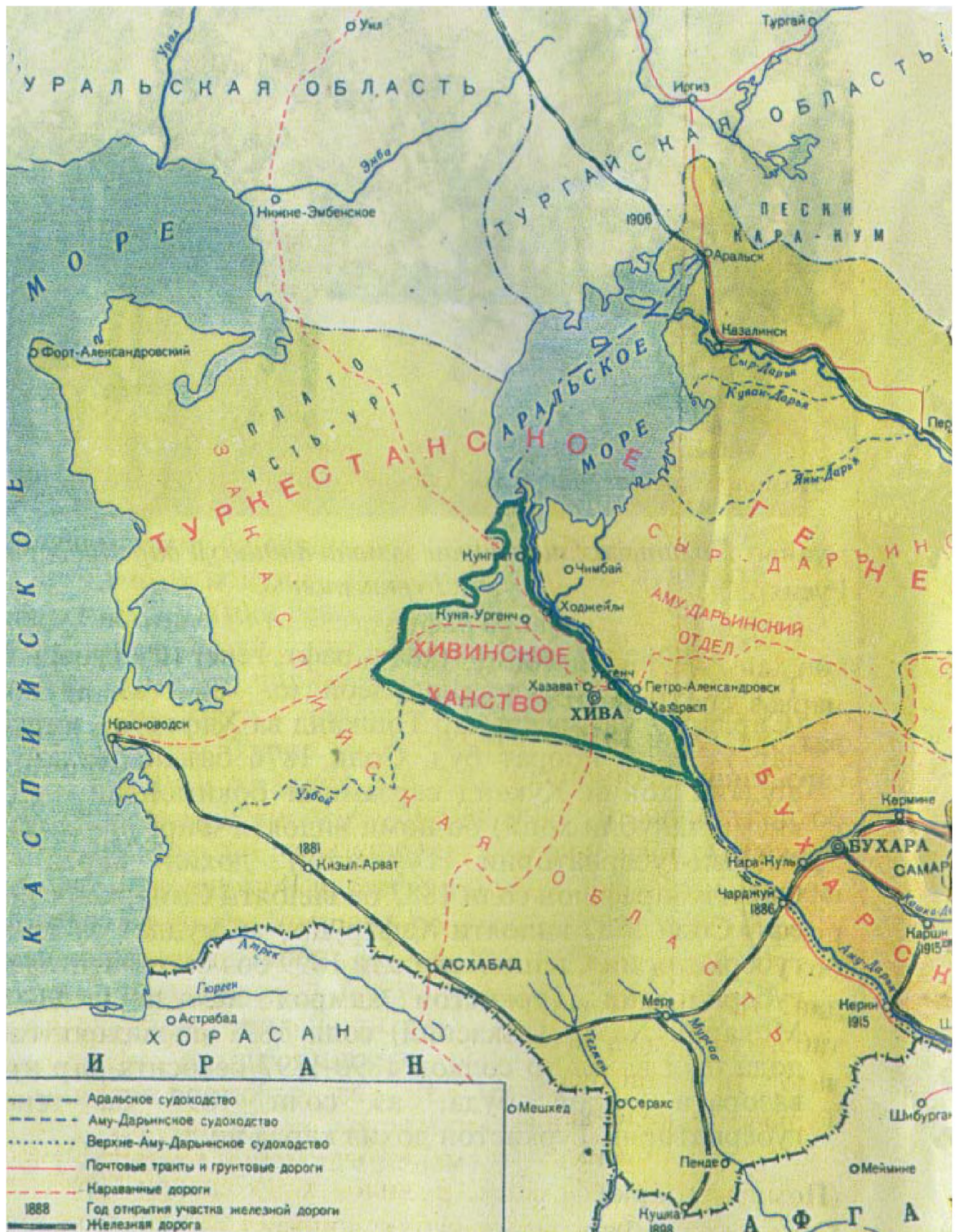
1890 – 1897 бевосита дар итлоати вазорати ҳарбӣ буда, аз соли 1897 ба генерал–губернатории Туркистон дохил карда шуд.

Сарзамини имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ ва Бадахшон (Помир)-и Шарқӣ ба ҳайати ду вилояти кишвари Туркистон: Самарқанд ва Фарғона мансуб буданд. Ба ҳайати вилояти Самарқанд уезди Хучанд ва болооби Зарафшон, ба ҳайати вилояти Фарғона Бадахшони Шарқӣ, ноҳияҳои Конибодом, Исфара ва Ашт дохил мешуданд.

Ҳукумати подшоҳӣ аз фаъолияти генерал–губернатории Туркистон чандон қаноатманд набуд ва аз ҳамин сабаб онҳоро тез-тез иваз мекард. Аз байни 15 нафари онҳо танҳо К.П. Кауфман (1867–1882) ва А.В. Самсонов (1903–1913) муддати нисбатан тӯлонӣ сарварӣ намудаанд. Бо мақсади самаранок истифода кардани Осиёи Марказӣ ҳукумати подшоҳӣ солҳои 1882 – 1883 бо сарвари сенатор Ф.К. Гирс ва солҳои 1909–1910 бо сарвари граф К.К. Пален ба ин сарзамин комиссияҳои махсус фириристода, маҳал ва соҳаҳои ҷудоғонаро ба тарзи васеъ омӯхт.

Ба кишвари Туркистон омадани муҳоҷирони рус. Ҳукумати подшоҳӣ Осиёи Марказиро ба мустамликаҳои худ тақдир дода, барои босамар истифода кардани он шурӯъ намуда бошад ҳам, ба садокати мардуми таҳҷойии ин кишвар нисбати худ бовар надошт. Аз ҳамин сабаб ҳукумати подшоҳӣ бо мақсади ба вуҷуд

Харитаи сиёсии Осиёи Марказӣ дар

нимаи дуоми асри XIX ва аввали асри XX

овардани такагоҳи боварбахш аз губернияҳои сараҳолии маркази Русия қисме аз деҳқонони русро ба ноҳияҳои гуногуни кишвари Туркистон кӯчонид. Ҳукумати подшоҳӣ бо чунин тадбир бо як тир ду нишон заданӣ буд. Яъне ӯ аз як тараф қисмате аз деҳқонони русро аз губернияҳои сараҳолии марказ кӯчонида, дар он маҳалҳо меҳост ба зиёд намудани миқдори замини деҳқонони боқимонда муваффақ гардад ва бо ҳамин аз норизоии деҳқонон ҷилавгирӣ намояд. Аз тарафи дигар, ҳукумати подшоҳӣ меҳост деҳқонони кӯчонидашудаи русро дар ин ҷо он маҳалли кишвари Туркистон ҷойгир намуда, ба онон замини зиёд дода, аз ҳисоби онҳо ба худ такагоҳи боэътимод тайёр намояд, зеро чунин такагоҳ ҳангоми болоравии норизоии мардуми маҳаллӣ ба муқобили сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳӣ хеле зарур ҳисобида мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ нақшаи ба вилояти Ҳафтрӯд кӯчонидани деҳқонони русро соли 1869 тартиб дода буд, аммо ба муҳочиркунии деҳқонони рус ба вилояти номбурда ҳанӯз соли 1868 шурӯъ карда буд. То соли 1882 дар ин вилоят 29 маҳаллаи руснишин бо аҳолии 25 ҳазор нафар ба вучуд омад. Вале он вақт танҳо бо вилояти Ҳафтрӯд маҳдуд нагардида, муҳочирони русро дар дигар вилоятҳои Туркистон низ ҷойгир намуданд. Масалан, соли 1881 дар вилояти Сирдарё 19 маҳаллаи руснишин бо аҳолии 1300 нафар вучуд дошт. Ё худ соли 1896 танҳо дар уезди Хучанди вилояти Самарқанд 6 маҳаллаи руснишин мавҷуд буд, ки дар онҳо қариб ҳазор нафар зиндагӣ мекард.

Дар натиҷаи чунин сиёсат дар ғӯшаю канори кишвари Туркистон маҳаллаҳои гуногуни руснишин ба вучуд омада, сол то сол меафзуданд. Ба зиёдшавии онҳо сохтмони роҳҳои оҳан ва сиёсати муҳочиркунии Столипин низ таъсир расониданд. Соли 1910 шумораи чунин маҳаллаҳо дар кишвари Туркистон ба 124 адад расид, ки дар онҳо 70 ҳазор нафар зиндагӣ мекард. Дар ин давра шумораи умумии мардуми русзабони кишвар якҷо бо шаҳриён зиёда аз 200 ҳазор нафарро ташкил медод.

Маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадии аморати Бухоро, ба монанди Бухорои Нав (Когон), Чорҷӯи Нав, Тирмиз ва ғайра аз ҷиҳати идоракунӣ ва маъмури ба ҳайати кишвари Туркистон дохил мешуданд, вале бояд таъкид кард, ки ғайриҷашмдошти ҳукуматдорони подшоҳӣ, муҳочирони рус бо мардуми маҳаллӣ бештар унс гирифта, талхӣю ширинии замони подшоҳиро якҷоя мечашиданд. Онҳо инчунин ба якдигар барои ғанӣ гар-

донидани таҷрибаи деҳқонӣ ва истифодаи техникаи нав кумаки амалӣ мерасониданд. Ҳангоми ба вучуд омадани ҳаракатҳои зиддимустамликавӣ ин муҳочирон тақягоҳи боэътимоди ҳукумати подшоҳии Русия нашуданд. Аз ин ҷиҳат ҳукуматдорони подшоҳӣ то андозае ба мақсади худ нарасиданд. Бинобар ин комиссияе, ки граф К.К. Пален сарварӣ мекард, чунин ҳолатро дарк карда, пешниҳод намуд, ки минбаъд ба ин кишвар ба ҷойи деҳқонони рус помешикони рус фиристода шаванд.

Сарчашма:

Муосирон аҳволи вазнини аввалин муҳочирони русро дар вилояти Самарқанд чунин тасвир намудаанд: «Дар мобайни дашти шӯрхоки сӯзон деҳе сохтаанд... Чанд кулбаи амонатӣ, ки шитобкорона бардоштаанд, дар гирду атроф на дарахте, на сабзае... фақат дашту биёбон, дашту биёбон...».

Академик Бобочон Ғафуров чунин ҳолати муҳочирони рус ва тақдири минбаъдаи онҳоро чунин тасвир кардааст: «Муҳочирон гурӯҳ-гурӯҳ ба сафи бекорон дохил шуда, дар ҷустуҷӯи ризқу рӯзӣ ба феодалони маҳаллӣ ва кулакҳои рус муздурӣ ва мардикорӣ мекарданд». Минбаъд ҳукуматдорони кишвари Туркистон маҷбур шуданд, ки барои муҳочирони рус бештар шароит муҳайё созанд. Бинобар ин «бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорои муҳочирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин кор алангаи низои миллиро боло мекард». Ҳукуматдорони подшоҳӣ дар шароити кишвари Туркистон айнан ҳамин ҳолатро меҳостанд. (Ниг.:Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2. С. 194 – 195).

Санаҳои муҳим:

1868 – оғози ба қаламрави кишвари Туркистон муҳочир карда шудани деҳқонони рус.

1886 – аз тарафи ҳукумати подшоҳии Русия тасдиқ шудани «Низомномаи идоракунии кишвари Туркистон».

Савол ва супоришҳо:

1) Ба маълумоти § 6 ва мавзӯи мавриди омӯзиш така намуда, оид ба ташкилҳои генерал-губернатории Туркистон ва усули идораи он муфассалтар ҷавоб гардонед. 2) Чаро кишвари Туркистонро қисми таркибии империяи Русия ҳисоб мекунамд? 3) Дар бораи «Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркистон» чӣ медонед? 4) Сарзамини имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ ва Бадахшон ба ҳайати кадом вилоятҳои кишвари Туркистон дохил мешуданд? 5) Ҳукумати подшоҳӣ бо кадом мақсад деҳқонони русро ба қаламрави кишвари Туркистон муҳочир кард? 6) Оё ҳукумати подшоҳӣ бо муҳочир намудани деҳқонони рус ба кишвари Туркистон ба мақсади асосии худ расид? 7) §§ 2 ва 6-ро такрор кунед.

§17. ВАЗЪИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО

Муносибатҳои Русия ва аморати Бухоро. Вазъи сиёсии аморати Бухоро баъди ба зери тасарруфи Русия гузаштан хеле тағйир ёфт. Акнун аморати Бухоро бо дигар давлатҳои ҳамсоя мустақилона муносибат карда наметавонист. Чунин маҳдудият ҳарчанд дар ягон шартномаи байни Русияю Бухоро акс наёфтааст, вале амирони Бухоро дар симои ҳукумати подшоҳӣ ба худ пушту паноҳи пурқувватеро дида, бо мақсади нигоҳ доштани аморат ва осуда ҳукуматдорӣ намудан, аз баҳри чунин мустақилии «ихтиёран» гузашта, худро батамом мутеи ҳукумати подшоҳии Русия ҳисобиданд.

Дар таърихи 22-юми апрели соли 1868 хатти гумрукӣ (боҷӣ)-и Сибири Ғарбӣ ва Оренбург аз байн бардошта шуд. Баъди он масъалаи тичорати байни Русияю Осӣи Марказӣ ба масъалаи дохилии империяи Русия табдил гардид. Соли 1894 хатти гумрукии Русияю Бухороро низ аз байн бардоштанд ва он ба хатти гумрукии Бухорою Афғонистон пайваст. Солҳои 1894 – 1895 дар чунин нуқтаҳои сарҳадии аморати Бухоро: Қаршӣ, Келиф, Чӯшқагузар, Паттахисор ва Айваҷ нуқтаҳои гумрукии Русия кушода шуд. Ин ташкилотҳо, бегуфтугӯ, озодона ба бозори дохилии чи аморат ва чи кишвари Туркистон дохил гардидани молҳои хориҷиро маҳдуд мегардониданд.

Соли 1893 мувофиқи талаби вазорати молияи Русия аз тарафи ҳукумати амирии Бухоро ва хонии Хева сикка задани тангаҳои

нукра катъ карда шуд. Қурби тангаи бухороӣ ва хевагӣ аз рӯи 15 тини русӣ ҳисоб карда, аз тарафи Бонки давлатии Русия харида мешуд. Бо ҳамин яке аз нишонаҳои асосии мустақилии аморати Бухоро аз байн рафт, вале амири Бухоро дигар ҳуқуқи сикка задани тангаи худро надошта бошад ҳам, тангаи бухороӣ дар қатори рубли русӣ то барҳам хӯрдани тартиботи амирӣ гардиш кард.

Ба ҳукумати подшоҳӣ содиқ будан ба ҳар се амирони Бухорои замони ҳукуматдории мустамликавии Русия дар ин сарзамин хос аст. Масалан, амир Музаффар кӯшиш мекард, ки нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ садоқати худро исбот намояд. Генерал-губернатори Туркистон К.П. Кауфман ҳам ин садоқати ӯро эҳсос намуда, гуфта буд, ки «беҳтарин ҳокими уездии ман амири Бухоро мебошад». Моҳи январӣ соли 1886 дар Бухоро «Агентии сиёсии императории Русия» кушода шуд, ки ба он агенти сиёсӣ сарварӣ мекард ва он дар асл ба фаъолияти амир ва ҳукумати ӯ назорат карда, ба мушовири асосиаш табдил ёфта буд.

Тағйирот дар усули вористаъинкунии амирони Бухоро. Шурӯъ аз аҳди амир Музаффар ба тахти Бухоро ворис таъйин намудан на ба хоҳишу иродаи амирон, балки ба ризояти подшоҳии рус вобаста буд. Масалан, амир Музаффар 13 писар дошт. Мувофиқи анъанаи пештара, бародарон дар аввал аксар вақт барои мансаб байни худ мечангиданд, баъди ба мансаб соҳиб шудан бо мақсади беҳатарии салтанаташон бародарони дигарро нест мекарданд. Акнун чунин анъана, ки боиси хунрезихои зиёд мегардид, аз байн рафт. Масъулияти дар Бухоро ворис таъйин кардан бо ризояти худи амирон ба уҳдаи подшоҳи Русия гузашт. Аз ҳамин сабаб амир Музаффар якчанд писари худро як-як ба Петербург, ба суҳбати подшоҳ фиристод. Соли 1882 ба чунин марҳамат Абдулаҳад мушарраф гардида, валиаҳд таъйин шуд. Амир Абдулаҳад (1885 – 1911) дар навбати худ писараш – Олимхонро дар хурдсолиаш ба дарбори подшоҳ Николайи II (1894 – 1917) фиристод, ки вай дар он ҷо, бо иборати С. Айнӣ, чун «ғуломи ҳалқабаргӯши колонизаторон», тарбия гирифт ва лоиқи тоҷу тахти падар гардида тавонист.

Амирони охирини Бухоро ба ҳукумати подшоҳӣ содиқ буданд. Амалдорони аморат низ садоқати амиронро ба ҳукумати подшоҳии Русия эҳсос намуда, ба гумоштагони ҳукумати подшоҳӣ вафодории худро нишон медоданд. Аморати Бухоро ҳарчанд аз ҷиҳати ҳуқуқ давлати мустақил ба ҳисоб мерафт, дар асл аз нигоҳи иқтисодӣ ба талаботи сиёсати иқтисодии Русияи

подшоҳӣ комилан мутобиқ карда шуда буд.

Таркиби маъмурии аморати Бухоро. Аморати Бухоро то охири аҳди амир Абдулаҳад аз ҷиҳати маъмури ба 28 бекигарӣ ва 9 туман тақсим мешуд. Бекигарихо инҳо буданд: Чорҷӯй, Кармина, Зиёуддин, Нурато, Қаршӣ, Хатирҷӣ, Китоб, Шаҳрисабз, Чирогҷӣ, Яккабоғ, Ғузур, Бойсун, Қаротегин, Қубодиён, Шеробод, Дехнав, Ҳисор, Дарвоз, Балчувон, Кӯлоб, Қӯрғонтеппа, Шугнону Рӯшон, Келиф, Каркӣ, Кабаклин, Бурдалик, Норазм ва Саричӯй. Дар охири аҳди амир Абдулаҳад бекигарии Саричӯй барҳам дода шуд ва 5 амлокдории он ба бекигарии Ҳисор ҳамроҳ гардид. Аз бекигарихои номбурда: – Қаротегин, Қубодиён, Ҳисор, Дарвоз, Балчувон, Кӯлоб, Қӯрғонтеппа ва Шугнону Рӯшон ба қаламрави Тоҷикистони имрӯза дохил мешаванд. Туманҳои аморати Бухоро инҳо буданд: Қарокӯл, Зандане, Пирмаст, Ғиждувон, Конимех, Вағонзе, Вобканд, Шофирком ва Ёртеппа. Туманҳо асосан дар атрофи шаҳри Бухорои Кухна – маркази аморат ҷойгир буданд ва онҳо бевосита аз тарафи қўшбегӣ, ки дар аморат шахси дуҷум (баъди амир) буд, идора карда мешуданд. Тамоми корҳои динӣ дар ихтиёри қозикалон, назорати иҷроӣ меъёрҳои шариат дар ихтиёри раис буд. Дар бекигарихо бекҳо ё худ ҳокимон сарварӣ мекарданд. Инчунин, дар ҳар як бекигарӣ ва туман қозӣ таъйин карда мешуд. Дар деҳаҳо хўчаинӣ дар ихтиёри арбобу оқсақолон буд.

Соҳти идоракунии сиёсӣ маъмурии Аморати Бухоро дар нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX

Дар идоракунии дохилии хонии Хева ҳам, ба мисли аморати Бухоро, баъди мутеи Русияи подшоҳӣ гардиданаш, тағйироти ҷиддие ба вучуд наомад.

Сарчашма:

С. Айнӣ дар бораи тарзи ба мансаби амирӣ соҳиб гардидани Абдулаҳад навиштааст: «Аз он ҷо ки амир Музаффарро авлод бисёр буд, назар ба одати собикаи Бухоро, мебоист дар вақти чулус хеле ғавғо барпо мегардид, лекин бинобар тасаллути давлати Русия дар умури Бухоро ва «тасдиқ кардани валиаҳдии Абдулаҳад» ворисонро чуръат ва майдони толеъозмоӣ набуд. Аз тӯрағони соҳибрушд танҳо Сиддиқхон – ҳокими Чорҷӯй дар вақти вуқӯи ин ходиса дар Бухоро ба рикоб ҳузур дошт. Чун аркони давлат аз ӯ гумони фитна доштанд, баъд аз вафоти амир ӯро бо баҳонаи аёда-ти падар ба болои арк бароварда, ба хонае ҳабс карданд...

Абдулаҳад баъд аз чулус соири бародаронашро, ки ҳар кадом ба ҳар ҷо ҳукумат доштанд, ё аз ҷиҳати сиғари син дар Бухоро буданд ва ҳам бародарзодагонашро тамоман ҳабс ва қайд намуд. Танҳо Миракрам – ҳокими Ғузорро камокон (пештара барин) ба ҳолаш гузошта, то охири умр хотири ӯро шаръӣ дошт». (Ниг.: Айнӣ С. Куллийёт. Ҷилди 10. - С. 105 – 106).

Санаҳои муҳим:

1868, 22-юми апрел – хатти гумрукии Сибири Ғарбӣ ва Оренбург аз байн бардошта шуд.

1885–1911 – солҳои ҳукмронии амир Абдулаҳадхон дар Бухоро.

1886, январ – дар Бухоро Агентии сиёсии империяи Русия кушода шуд.

1893 – сикка задани тангаҳои нуқраи бухороӣ ва хевагӣ қатъ гардид.

1893 – хатти гумрукии Русияю Бухоро аз байн бардошта шуд.

1894-1895 – дар чунин нуқтаҳои сарҳадии аморати Бухоро: Қаршӣ, Келиф, Чӯшқагузар, Паттахисор ва Айваҷ нуқтаҳои гумрукии Русия кушода шуд.

Савол ва супоришҳо:

1) Чаро амирони минбаъдаи Бухоро «ихтиёран» мутеи ҳукумати подшоҳии Русия шуда буданд? 2) Дар хатти гумрукии байни Русияю мулкҳои Осӣи Марказӣ чӣ тағйироте ба амал омад? 3) Сикказани тангаҳои бухороӣ ва хевагӣ аз кадом сол қатъ гардид? 4) Дар Бухоро Агентии сиёсии империяи Русия кай кушода шуд ва он бо чӣ кор машғул буд? 5) Баъди ба тасарруфи Русия даромадани Бухоро тағйири усули вористаъйинкунии амиронро бо мисолҳо шарҳ диҳед. 4) Вазъи маъмурии аморати Бухоро чӣ гуна буд ва кадоме аз он мулкҳо ба қаламрави Тоҷикистони имрӯза дохил мешаванд? 5) 7) §§ 7-8 ва 17-ро такрор кунед.

БОБИ 6 СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ РУСИЯ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ

§18. СОХТМОНИ РОҲҲОИ ОҲАН

Зарурати роҳҳои оҳан. Барои ба макони ашёи хом, яъне пахта ва бозори моли саноатчиёни рус табдил ёфтани Осиеи Марказӣ нақши роҳи оҳан хеле бузург аст, зеро бо сохтани ин роҳ пахта аз водии Фарғона то ба марказҳои саноатии Русия дар муддати аз 2 то 6 ҳафта мерасид. Ҳангоми набудани роҳи оҳан воридшавии он аз 4 то 10 моҳ тӯл мекашид.

Зарурати сохтани роҳи оҳани Осиеи Марказиро сармоядорони Москва ҳанӯз соли 1874 ба миён гузошта буданд, вале ҳукуматдорони подшоҳӣ, махсусан амалдорони соҳаи молия, сохтани роҳи оҳанро барои Русия аз ҷиҳати иқтисодӣ зиёновар меҳисобиданд. Бинобар ин, онҳо дар ибтидо сохтани чунин роҳро дастгирӣ накарданд, аммо вазъи ҳамонвақтаи ҷарбии Русия сохтани ин гуна роҳро на танҳо ба миён гузошт, балки ҳамчунин тезонид.

Чунончи, қувваҳои ҷарбии Русия соли 1878 дар яке аз ҷангҳои аввалини худ бо қabilaҳои туркман дар мавзеи Ахалтегин ба муқобилати саҳт дучор шуда, шикаст хӯрданд. Барои аскарони рус дар ин ҷанг тай кардани даштҳои беобу регзор хеле гаронӣ кард.

Оғози сохтмони роҳи оҳан. Бо мақсади таслим намудани қabilaҳои саркаши туркман, бо супориши ҳукумати подшоҳӣ 3-юми августи соли 1880 аз димоғи Михайловск (ё худ Узунада) сохтмони роҳи оҳанро ба таври таъҷилӣ оғоз карданд. 1-уми сентябри соли 1881 онро то ба Қизиларбат расониданд. 20-уми сентябри ҳамон сол дар ин роҳ ҳаракати поезд оғоз ёфт. Соли 1884 ин роҳ то ба Ашқобод расид.

Дар ин муддат тақдирӣ қabilaҳои туркман ҳам ҳал гардид. Онҳо дар назди иқтидори ҷарбии аскарони рус маҷбур шуданд, ки таслим шаванд. Бо забти сарзамини қabilaҳои туркман сохтмони роҳи оҳан қатъ нагардид, баръакс, дар ин муддат аз ҷиҳати иқтисодӣ зарур ва фоидаовар будани роҳи оҳан исбот гардид. Бинобар ин, сохтмони роҳи оҳан минбаъд ҳам идома ёфт. Он соли 1886 ба Марв ва Чорҷӯй омад. Баъдан он роҳ аз сарзамини амо-

рати Бухоро гузашта, соли 1887 то ба Бухорои Нав (Когон) расид ва ба сӯйи Самарқанд идома дода шуд. Соли 1888 Самарқанд ҳам ба хатти роҳи оҳан пайваст гардид.

Соли 1895 сохтмони роҳи оҳани Осиёи Марказӣ идома ёфт. Он соли 1899 ба воситаи Хавост ва Хучанд то ба Андичон расид ва дар

Лаҳзаи сохта шудани роҳи оҳан дар солҳои 80-уми асри XIX

ҳамин муддат хатти дигари он аз Хавост то ба Тошканд омад. Сохта шудани ин роҳ барои ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони Шимолӣ аҳамияти махсус дошт. Солҳои 1900–1901 роҳи оҳани байни Бухорои Нав ва Бухорои Кухна (пойтахти аморати Бухоро) аз ҳисоби хазинаи амири Бухоро сохта шуд. Солҳои 1900 – 1906 роҳи оҳани Тошканд – Оренбург сохта ба истифода дода шуд. Дар натиҷа роҳҳои оҳани Осиёи Марказӣ бо роҳҳои оҳани умумирусиягӣ пайваст гардид.

Ба сохтмони роҳҳои оҳан ҷалб карда шудани сармояи хусусӣ. 10-уми июни соли 1905 ҳукумати подшоҳӣ қонуне баровард, ки мувофиқи он дар Русия барои сохтани роҳҳои оҳан бо сармояи хусусӣ низ иҷозат дода мешуд. Дар натиҷа бо ташаббуси бонкҳои хусусӣ ва сармоядорони ҷудоғона, бо мақсади сохтани роҳҳои оҳан ҷамъиятҳои гуногун ташкил карда шуданд. Масалан, соли 1912 ҷамъиятҳои роҳи оҳани Фарғона ва Ҳафтгӯрд, соли 1913 ҷамъияти роҳи оҳани Бухоро ташкил шуданд.

Ҷамъияти роҳи оҳани Бухоро бо ташаббуси муҳандиси сохтмони роҳи оҳан А.Н.Ковалевский, бо иштироки бонки Русияю Осиё ва амири Бухоро ташкил ёфта буд. Мақсади бунёди ин ҷамъият сохта ба истифода додани роҳи оҳани Бухорои Нав (Когон) – Қаршӣ – Келиф – Тирмиз, бо шохаҳои Қаршӣ – Ғуздор – Китоб ба ҳисоб мерафт. Сохтмони ин роҳ соли 1913 оғоз ёфт ва соли 1916 ба охир расид. Дар сохтмони ин роҳ аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ, махсусан, аз мардуми Қаротегин қувваи кориро васеъ истифода бурданд.

Роҳи оҳан ҳарчанд то ба водии Вахш Ҳисор ва Кӯлоб, яъне сарзамини имрӯзаи Тоҷикистони Марказӣ ва Ҷанубӣ нарасид.

да бошад ҳам, гумоштагони ширкатҳои гуногун, савдогарони алоҳида ба ин водихо сар дароварда, ба ин гӯшаҳои дурдаст мол меоварданд ва аз ин ҷо маҳсулоти заруриро харида, бо роҳҳои гуногун то ба Тирмиз, Чорҷӯй, Қўқанд, Самарқанд ва дигар истгоҳҳои роҳи оҳан мерасониданд. Бинобар ин сохтмони роҳи оҳан барои гӯшаю канори дурдаст ҳам бетаъсир намонд.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи ба сохтмони роҳи оҳани Бухорои Нав (Когон) – Қаршӣ – Келиф – Тирмиз сафарбар карда шудани мардуми водии Қаротегин навиштааст: «Ширкати роҳи оҳани Қаршӣ аз амир илтимос намуд, ки раияти бекору бечораи худро ба муздурӣ ва мардикорӣ роҳи оҳан даъват намояд. Ба ҳар касе, ки барои хизмат омадани шавад, харчи роҳ ва мувофиқи маъмул ҳаққулхидмат дода мешавад. Амир ин маъниро ба ҳокими Қаротегин навишта, аҳолии он ҷоро, ки бечоратарин раоёи Бухороанд (агар худ толиб бошанд), ба хидмати роҳи оҳан даъват кард. Ба ҳисоби роҳи оҳан ба ояндагон харчи роҳ доданро ба ҳоким танбеҳ намуд, аммо ҳоким ба муносибати ин воқеа дар пайи фикри мадохили худ афтод. Бинобар ин, аз муздур ва учратӣ (ҳаққи кор) хидмати он ва масорифи сафар ба аҳоли маълумоте надода, балки ин корро мисли хидмати аскарӣ маҷбурӣ нишон дода, муҳтарамтарин аҳолиро барои рафтани ба ин хидмат иҷбор кард.

Аҳоли аз ин ҳол дар ваҳшат афтода, барои ҳалосии худ чораҷӯӣ шуданд. Табиист, ки наҷотдиҳандаи ягонаи эшон дар амсоли ин маврид пора ва ришва буду бас...». (Ниг.:Айнӣ С. Куллиёт. Ҷилди 10 - С. 140 – 141).

Санаҳои муҳим:

1874 – пешниҳоди сармоядорони Москва оид ба зарурати сохтмони роҳи оҳани Осиёи Марказӣ.

1880, 3-юми август – аз димоғи Михайловск (Узун-Ада) таъҷилан оғоз гардидани сохтмони роҳи оҳан.

1880, 20-уми сентябр – дар роҳи оҳани Осиёи Марказӣ аввалин поезд ба ҳаракат даромад.

1887 – сохтмони роҳи оҳан то ба Бухорои Нав (Когон) расид.

1888 – сохтмони роҳи оҳан то ба Самарқанд расид.

1895 – 1899 – роҳи оҳани Хавост – Хучанд – Андичон ва Хавост-Тошканд сохта шуд.

1900 – 1901 – роҳи оҳани байни Бухорои Нав (Когон) - Бухорои Кухна сохта шуд.

1900 – 1906 – роҳи оҳани Тошканд–Оренбург сохта шуд ва бо роҳҳои оҳани умумирусиягӣ пайваст гардид.

1905, 10-уми июн – ҳукумати подшоҳии Русия ба сармояи хусусӣ барои иштирок дар сохтмони роҳҳои оҳан иҷозат дод.

1912 – чамбиятҳои роҳи оҳани Фарғона ва Ҳафтрӯд бунёд гардид.

1913 – чамбияти роҳи оҳани Бухоро бунёд гардид.

1914 – 1916 – роҳи оҳани Бухорои Нав (Когон) – Қаршӣ – Келиф – Тирмиз бо шоҳҳои Қаршӣ – Ғузур – Китоб сохта шуд.

Савол ва супоришҳо:

1) Сохтмони роҳи оҳан дар Осиёи Марказӣ чӣ зарурат дошт? 2) Чаро ҳукуматдорони подшоҳӣ пешниҳоди сармоядорони Москва оид ба зарурати сохтмони роҳи оҳани Осиёи Марказӣ рад карданд? 3) Сохтмони роҳи оҳан дар Осиёи Марказӣ кай, аз кучо ва бо кадом мақсад оғоз гардид? 4) Аввалин поезд дар роҳи оҳани Осиёи Марказӣ кай ба ҳаракат даромад? 5) Соли 1905 дар сиёсати сохтмони роҳҳои оҳани Русия чӣ тағйирот ба вуҷуд омад? 6) Роҳҳои оҳани Осиёи Марказӣ бо роҳҳои оҳани умумирусиягӣ кай пайваст гардиданд? 7) Чамбияти роҳи оҳани Бухоро бо ташаббуси кӣҳо ташкил карда шуд? 8) Шаҳрҳои асосии Осиёи Марказиро, ки ҳамон давр аз онҳо роҳи оҳан гузаштааст, номбар кунед. 9) §§ 2, 16 ва 17-ро такрор намоед.

§19. ВАЪЪИ КИШОВАРЗӢ

Шаклҳои заминдорӣ ва андоз. Маълум аст, ки дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар аморати Бухоро ва хонии Қўқанд то забти Русия ҳиссаи бузурги замин – тахминан 50%-ро заминҳои давлатӣ–амлоқӣ ва 25%-ро заминҳои вақфӣ ташкил медоданд. Дар ин заминҳо асосан деҳқонони камзамину безамин кор карда, ба фоидаи хазинаи амирию хонӣ ва ташкилотҳои вақфӣ (мадрасаҳо, масҷидҳо ва ғайра) андоз – хироч месупориданд.

Тахминан 25%-и боқимондаи заминро мулкҳои хури холис (яъне мулкҳои аз андоз озод) ва мулкҳои хориҷӣ ташкил менамуданд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ аз чунин тартиботи заминдорӣ

каноатманд набуданд. Баъди забти Осиёи Марказӣ, дар кишвари Туркистон дар асоси «Низомнома оид ба идоракуни»-и ин кишвар заминҳои давлатӣ, яъне амлоқӣ ва як ҳиссаи заминҳои вақфӣ чун мулки хусусӣ бевосита ба ихтиёри истифодакунандагонаш – деҳқонон супорида шуд. Инчунин, он ҳиссаи заминҳои мулкие, ки то забтшавӣ аз андоз озод буданд, аз чунин ҳуқуқ маҳрум гардида, ба қатори заминҳои андозсупоранда дохил карда шуданд. Дар баъзе ноҳияҳо, дар асоси таҷрибаи Русия, қисме аз заминҳо ба ихтиёри обшинаҳои деҳқонӣ гузаронида шуд.

Дар кишвари Туркистон андози давлатиро, ки аз кишоварзон, яъне деҳқонон рӯёнида мешуд «оброк» меномиданд. Ҳамаи заминҳои, ки аз онҳо оброк мерӯёниданд, ба 8 зина (разряд) тақсим карда шуд. Мувофиқи он, дар аксари заминҳои истифодашавандаи обӣ аз рӯйи даромадноқӣ андози обро ба ҳисоби миёна то 10% муайян кардаанд. Аз заминҳои лалмӣ аз ҳар десятина 1 сӯм 25 тин рӯёнида мешуд. Барои мардуми бодиянишин, чун андоз, аз ҳар юрт (кибитка) 2 сӯму 50 тин, барои мардуми шаҳр мувофиқи мулки ғайриманқулашон андози давлатӣ муайян кардаанд. Ҳамаи ин андозҳо ба фоидаи хазинаи подшоҳӣ ситонида мешуд. Агар соли 1896 аз мардуми кишвар ҳамчун андоз 6978720 сӯм чамъ карда бошанд, пас, он соли 1917 зиёда аз 33 млн сӯмро ташкил намудааст.

Дар аморати Бухоро баъди ба зери тасарруфи Русия гузашта-

Лаҳзаи аз деҳқонон рӯёнидани андоз – хироч

наш оид ба шаклҳои заминдорӣ ва андоз тағйироте ба вучуд наомад. Дар ин ҷо мисли пештара замин ба шаклҳои: амлокӣ (ё худ давлатӣ, ки ба он заминҳои ба ном амирӣ ҳам дохил мешавад), вақфӣ, мулкҳои хури холис ва хирочӣ тақсим мешуданд. Чун аввал тахминан 75%-ро заминҳои амлокӣ ва вақфӣ ташкил менамуданд. Аз заминҳои амлокӣ ва хирочӣ андоз ба номи хироч бояд 10%-и ҳосил ба ғайри ҳазинаи амир, аз заминҳои вақфӣ ҳамин миқдор андоз ба ғайри мадрасаю масҷидҳо ва дигар ҷойҳои муқаддас ситонида мешуд.

Андози дигари асосии пурқунандаи ҳазинаи ҳукумати амирии Бухоро закот ба ҳисоб мерафт. Закот чун андоз аз чорво, молҳои тиҷоратӣ ва пули нақд ситонида мешуд. Ин навъи андоз мувофиқи Қуръони шариф яке аз панҷ рукни асосии мусулмонӣ ба ҳисоб меравад. Ва он бояд ба ғайри бенавоён ва дар роҳи Худо сарф мегардид. Мувофиқи шариати ислом, ҳар чизе, ки даромад меоварад, агар аз он закот насупоранд, ҳаром аст.

Аминона ҳам яке аз андозҳои асосии замони амирӣ ба ҳисоб мерафт. Ин навъи андозро аз ҳамаи молҳои барои фурӯштан муайяншуда меситониданд. Дар байни молҳои, ки ба фурӯш бароварда мешуд, ҷойи намоёнро пахта, ғалла, пӯсти кароқӯлӣ, пашм, чорпо, мева, матоъҳои гуногун ва ғайра ташкил менамуданд.

Ғайр аз андозҳои номбурда, дар шароити амирии Бухоро боз даҳҳо навъи гуногуни андоз вучуд доштанд. Амалдорони замони амирӣ барои аз мардум зиёдтар ситонидани андоз ҳавасманд буданд. Зеро бо чунин тадбир онҳо аз як тараф, ба амир ва наздикони ӯ қордонии худро нишон диҳанд, аз тарафи дигар як ҳиссаи андозии ғунқардашударо аз онҳо худ мекарданд.

Кишти пахтаи навъи амрикоӣ. Ҳанӯз дар нимаи дуҷуми асри XIX яке аз масъалаҳои муҳими соҳаи пахтакории Осиёи Марказӣ иваз намудани пахтаи навъи маҳаллӣ – ғӯза, ки дар ин сарзамин аз замони қадим кишт карда мешуд, бо навъи пешқадами ҷаҳонӣ – амрикоӣ буд, зеро ғӯза, ки нахи кӯтоҳ дошт, талаботи рӯзафзуни саноатчиёни Русияро қонеъ гардонидани наметавонист. Аз ҳамин сабаб дар сарзамини Осиёи Марказӣ бо ташаббуси ширкатҳои марказии Русия кишти пахтаи навъи амрикоӣ оғоз ёфт.

Аввалин кӯшиши дар ҳудуди Осиёи Марказӣ паҳн намудани пахтаи навъи амрикоӣ ба замони пеш аз забтшавӣ мувофиқ меояд. Масалан, ҳанӯз солҳои 1859–1860 дар Бухоро чунин навъи пунбадонро, ки аз тарафи тоҷирони рус оварда шуда буд, чун

таҷриба кишт кардаанд, вале кишти онсола бо сабаби риоя карда нашудани қоидаҳои агротехникӣ ҳосил надод. Баъди забтшавӣ, соли 1874 дар уездҳои Тошканд, Хучанд ва Қурама кӯшиши кишти пахтаи навъи амрикоӣ ба миён омад, ки боз ҳам натиҷаи манфӣ дод. Бори сеюм онро соли 1882 кишт карданд ва дар шароити кишвар аввалин бор натиҷаи дилхоҳ дод. Минбаъд дар Осиёи Марказӣ кишти ин навъи пахта сол то сол зиёд гардид. Чунончи, агар соли 1885 пахтаи навъи амрикоиро қариб ба қадри ҳазор десятина кишт карда, аз он 30 ҳазор пуд пахта гирифта бошанд, пас соли 1887 чунин пахтаро дар арзи қариб 14,5 ҳазор десятина кишт карда, аз он 212 ҳазор пуд ҳосил гирифтаанд.

Дар ҳудуди аморати Бухоро ва хонии Хева аз соли 1887 бо ташаббуси рафоқати тичоратию саноатии осиеимиёнагии «Кудрин ва К°» кишти пахтаи навъи амрикоӣ сар шудааст. То ин вақт дар ҳудуди ин ду мулк кишти пахтаи навъи амрикоиро манъ карда буданд. Маҳз рафоқати номбурда аз амир ва хон оид ба кишти ин навъи пахта иҷозат гирифтааст.

Солҳои 80 – 90-уми асри XIX рафоқатҳо ва ширкатҳои номии марказие, ки дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Марказӣ нуфуз пайдо карда буданд: рафоқати «Кудрин ва К°», рафоқатҳои мануфактураи бузурги Ярослав, «Владимир Алексеев» ширкатҳои бародарон Шлосберг, Познанскийҳо, Крафт ва ғайра ба ҳисоб ме рафтанд. Масалан, дар солҳои 1886–1887 аз тарафи рафоқати «Кудрин ва К°» дар Тошканд, Қўқанд, Хучанд, Намангон, Марғелон, Бухоро, Чорчўй, Марв, Хева ва Дилварзин 20 ҳазор пуд пунбадонаи пахтаи навъи амрикоӣ тақсим гардидааст. Ба ғайр аз ин, ҳуди рафоқат дар киштзорҳои дар ноҳияҳои гуногуни кишвари Туркистон доштааш қариб даҳҳазор десятина ин навъи пахтаро кишт кардааст.

Намояндаи ширкати Крафт–И.Мейеркорт ба деҳқонон пунбадонаи пахтаи навъи амрикоиро бе пул тақсим кард. Он инчунин, бо мақсади ҳавасмандӣ ба онҳое, ки пахтаи аълосифати ин навъро зиёд супоридаанд, ҳатто мукофотҳои пулӣ муайян кардааст.

Албатта, рафоқатҳо ва ширкатҳои марказӣ аз харидани пахтаи маҳаллӣ – ғўза низ даст нақашиданд, вале онҳо кӯшиш мекарданд, ки деҳқонон ҳарчи зиёдтар маҳз пахтаи навъи амрикоӣ коранд. Барои ин онҳо деҳқонони пахтакори кишварро на маҷбур, балки ҳавасманд менамуданд. Нархи хариди пахтаи навъи амрикоӣ низ нисбат ба ғўза баландтар буд.

Ҳамин тавр, бо ташаббуси рафоқатҳо ва ширкатҳои марказии Русия аз аввали солҳои 80-уми асри XIX кишти пахтаи навъи амрикоӣ чорӣ карда шуд ва он сол то сол хеле вусъат ёфт. Бо вучуди душвориҳои молиявӣ, маҳз бо ташаббуси ширкатҳои марказӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Марказӣ баъзе таҷрибаҳои пешқадами коркарди замин, махсусан, коркарди усули амрикоӣ оҳиста-оҳиста чорӣ карда шуд. Аз ҷумла, дар баъзе хочагиҳо хангоми шудгори замин аз плугҳо низ истифода кардаанд.

Умуман, тадбирҳои гуногуни дар соҳаи пахтакорӣ андешидашуда (пеш аз ҳама, ҳавасманд намудани деҳқонон) имкон доданд, ки дар Осиёи Марказӣ пахтакорӣ рушд ёбад, ҳосилнокии он нисбат ба солҳои пешин зиёд гардад ва истеҳсоли пахта хеле афзояд. Дар натиҷа, агар дар саноати бофандагии Русия ҳиссаи пахтаи ватанӣ (онро асосан пахтаи Осиёи Марказӣ ташкил меод, зеро ҳиссаи пахтаи Қафқоз хеле ночиз буд) соли 1890 тақрибан 30% ва хориҷӣ 70% бошад, пас, соли 1914 ҳиссаи пахтаи ватанӣ (ба марказ кашонидани он соли 1915 ҳам идома ёфт) тақрибан ба 70% расиду ҳиссаи пахтаи хориҷӣ то ба 30% пойин рафт. Ин бори дигар гувоҳӣ медиҳад, ки дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳон Осиёи Марказӣ ба манбаи асосии ашёи хом – пахта барои саноати бофандагии Русия табдил ёфтааст.

Сарчашма:

Андоз ва маҷбурияти замин дар генерал – губернатории Туркистон дар асоси «Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркис-тон».

АНДОЗҲОИ ДАВЛАТӢ. АНДОЗИ ОБРОК

Моддаи 241

Ҳамаи заминҳое, ки аз онҳо оброк гирифта мешавад, ба 8 ҷарад тақсим мешаванд:

– ба ҷаради якум заминҳое дохил мешаванд, ки аз ҳар десяти-наи киштбоб ба ҳисоби миёна шаст сӯм даромад диҳанд;

– ба ҷаради 2-юм – аз 60 то 50 сӯм;

– ба ҷаради 3-юм – аз 50 то 40 сӯм;

– ба ҷаради 4-ум – аз 40 то 30 сӯм;

– ба ҷаради 5-ум – аз 30 то 25 сӯм;

– ба ҷаради 6-ум – аз 25 то 20 сӯм;

- ба разряди 7-ум – камтар аз 20 сӯм;
- ба разряди 8-ум заминҳое дохил мешаванд, ки онҳо аз борон обёрӣ мешаванд (заминҳои лалмӣ).

Моддаи 242

Андози давлатии оброк ба миқдори зерин муқаррар карда мешавад:

- дар разряди 1-ум 10% аз даромади миёнаи умумии ҳар як десятинаи киштбоб;
- дар разряди 2-юм – аз ҳар десятинаи киштбоб 5 сӯм;
- дар разряди 3-юм – аз ҳар десятинаи киштбоб 4 сӯм;
- дар разряди 4-ум – аз ҳар десятинаи киштбоб 3 сӯм;
- дар разряди 5-ум – аз ҳар десятинаи киштбоб 2 сӯм;
- дар разряди 6-ум – аз ҳар десятинаи киштбоб 1 сӯм;
- дар разряди 7-ум – аз ҳар десятинаи киштбоб 50 тин;
- дар разряди 8-ум – аз ҳар десятинаи киштбоб 25 тин.

Моддаи 246

Ҳавлӣ, инчунин, боғу тоқзор ба ҳамон разрядҳое дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати даромадноқӣ ба заминҳои даштӣ дохил карда шудаанд ва аз рӯйи ҳамон акт андоз гирифта мешавад.

Моддаи 251

Андози оброк барои ҳар як вилоят дар давоми 12 сол, аз рӯзи дар вилоят ҷорӣ гардидани он бетағйир мемонад.

Моддаи 256

Андози давлатии оброк дар як марҳала – аз 11-уми октябр то 31-уми декабри соли ҷорӣ супорида мешавад. Муҳлати имтиёзноки супоридани андози оброк то 1-уми март соли оянда муайян карда мешавад.

Эзоҳ: Аз заминҳои лалмӣ, ки дар соли бебории ҳосил надодаанд, бо таклифи губернаторҳои ҳарбӣ ва сардори калони кишвар гирифтани оброк якчанд сол ба таъхир андохта мешавад.

АНДОЗИ МАНЗИЛ

Моддаи 261

Кӯчманчиён барои гирифтани ҳуқуқи истифодаи хонаи зимистонӣ ва девлох (айлоқ)-чойҳо ба маблағи 2 сӯму 50 тин андоз медиҳанд.

Эзоҳ: Ҳар як бинои алоҳида (юрт, каппа, заминкан), хона ҳисоб карда мешавад.

Моддаи 263

Баҳисобгирии хонаҳо дар кишвари Туркистон дар ҳар 3 сол як бор гузаронида мешавад ва дар ин муддат шумораи хонаҳо тағйир намеёбад.

МАҶБУРИЯТҲОИ ЗЕМСТВОЙ (ШАҲРӢ)

Моддаи 282

Аҳолии кишвари Туркистон аз маҷбуриятҳои давлатии земствогӣ озод карда шуда, фақат маҷбуриятҳои маҳаллиро ба ҷо меоранд:

1.Маҷбуриятҳои умумӣ, ки ба истیعмоли тамоми кишвар мансуб аст, ҳамаи аҳолии вилоятҳои тобеи он якҷоя ба ҷо меорад.

2.Маҷбуриятҳои вилоятӣ барои нигоҳдории идораҳои маҳаллӣ;

3.Маҷбуриятҳои хусусӣ, ки ба эҳтиёҷоту фоидаи ҷамъиятҳои ҷудогона тааллуқ дошт, дар ҷамъият бо маблағи худ ба ҷо оварда мешуд.

Эзоҳ: *Ба маҷбуриятҳои вилоятӣ инчунин нигоҳ доштани муассисаҳои муваққатии доир ба тақсимоти замини кишвар дахл дорад. (Ниг.:Хрестоматияи таърихи РСС Тоҷикистон – С. 219 – 221).*

С.Айнӣ дар бораи усули муайян намудани миқдори хироч дар замони амирии Бухоро навиштааст: «Вақти расидани ҳосил муставфии хироч (амлокдор) ё намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада, ҳосилро аз будаш ду дараҷа зиёдтар тахмин карда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он тахмин ба номи деҳқони фалакзада навишта меравад. Дар вақти тахмин як шахсе ба сифати аминӣ ба унвони намояндагии деҳқон ҳамроҳи муставфӣён бошад ҳам, аз ин замин ба деҳқон нафъе намерасад, азбаски нони амин аз табақи муставфӣ рағғанӣ мешавад, ин ҳам ба қадри

мақдур тахминро мувофиқи дилхоҳи муставфӣ мекунад». Бинобар ин, «инҳо ихтиёр доштанд – менависад С. Айнӣ, – ки як заминро як ман (128 кг) ё даҳ ман ҳосилот тахмин намоянд. Пас дар ин сурат ҳеҷ тафовут надорад, ки амир даҳяк фармояд ё даҳпанҷ». (Ниг.: Айнӣ С. Куллиёт, Ҷилди 10. – С.111, 136).

Санаҳои муҳим:

1859 – 1860 – аввалин кӯшиши кишти пахтаи навъи амрикоӣ дар Осиёи Марказӣ (дар Бухоро).

1873 – кӯшиши дуюми кишти пахтаи навъи амрикоӣ.

1882 – кӯшиши сеюми кишти пахтаи навъи амрикоӣ, ки бори аввал натиҷаи дилхоҳ дод.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар шаклҳои заминдорӣ ва андозии кишвари Туркистон чӣ тағйирот ба амал омад? 2) Шаклҳои заминдорӣ ва андозии андозситонӣ дар аморати Бухоро чӣ гуна буд? 3) Дар қаламрави Осиёи Марказӣ рушд додани кишти пахтаи навъи амрикоӣ чӣ зарурат дошт? 4) Дар Осиёи Марказӣ ба кишти пахтаи навъи амрикоӣ кадом вақт аввалин бор кӯшиш карда шуд? 5) Дар бораи тадбирҳои, ки рафқатҳо ва ширкатҳои марказии Русия дар рушди кишти пахтаи навъи амрикоӣ андешиданд, нақл кунед. 6) Осиёи Марказӣ кай ба манбаи асосии ашёи хом – пахтаи саноати бофандагии Русия табдил ёфт? 7) §§ 2, 16 ва 17-ро такрор кунед.

§20. ПАЙДОИШИ САНОАТ

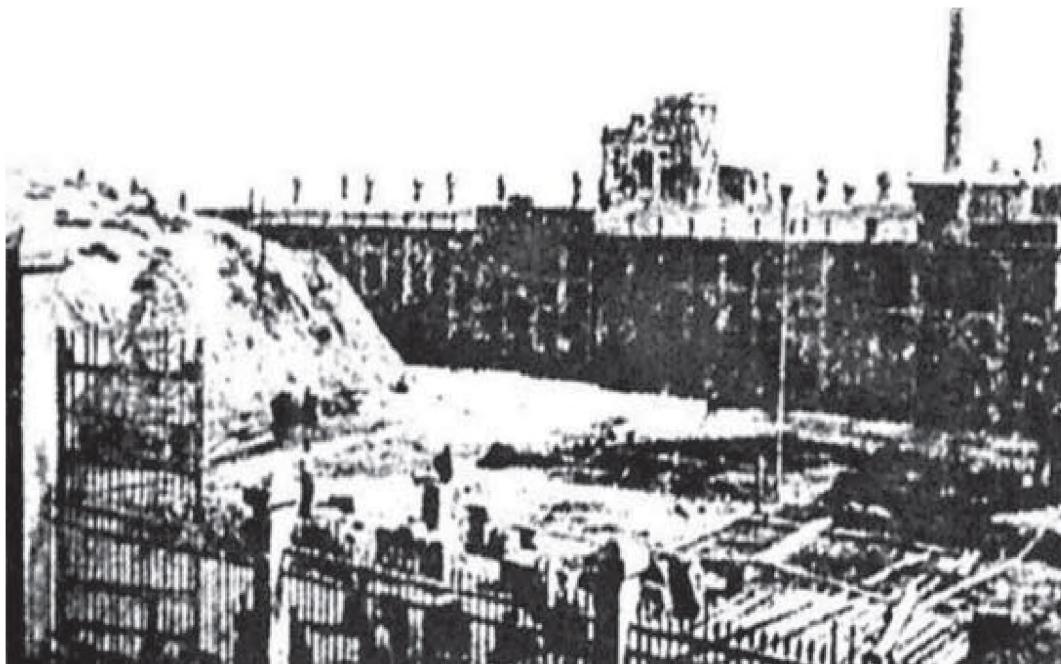
Ба вучуд омадани аввалин корхонаҳои саноатӣ. Барои Осиёи Марказӣ солҳои 80-ум ва 90-уми асри XIX асосан солҳои бавучудӣ ва рушди соҳаҳои гуногуни саноат ба ҳисоб меравад, зеро мувофиқи баъзе маълумот, то соли 1880 дар кишвари Туркистон ҳамагӣ 21 корхонаи саноатӣ амал мекардаанд. Аз он ҷумла: 1 заводи пахтатозакунӣ, 2 заводи пӯст, 1 заводи собунпазӣ, 1 чопхона, 4 заводи май (вино), 1 заводи пиво, 5 заводи спирттозакунӣ, 1 корхонаи пиллахушккунӣ, 1 заводи биринҷтозакунӣ ва ғайра.

То солҳои 80-уми асри XIX гумоштагони рафқатҳо ва ширкатҳои Русия пахтаи аз Осиёи Марказӣ харидаашонро ба шаҳрҳои марказӣ, аз ҷумла Москва ва атрофи он фиристода,

дар ҳамон ҷо онҳоро аз пунбадона тоза мекарданд, ки ин барояшон хеле гаронӣ мекард. Аз ин рӯ, аз солҳои 80-ум бо ташаббуси онҳо дар маҳалҳои гуногуни пахтакор (бештар дар назди деҳаҳо) заводҳои пахтатозакунӣ сохта шуданд. Дар аввал барои ҳаракати он заводҳо қувваи ғов ё асп истифода мешуд. Минбаъд онҳоро бо техника иваз карданд. Дар натиҷаи чунин тадбирҳо аз соли 1880 то соли 1890 танҳо дар кишвари Туркистон боз 63 корхонаи нави саноатӣ ба кор шурӯъ намуд, ки 22-тоашон заводҳои пахтатозакунӣ буданд. Солҳои 1890–1900 боз 111 корхонаи нави саноатӣ сохтанд, ки аз онҳо: 52 заводи пахтатозакунӣ, 3 заводи рағанкашӣ, 6 чопхона, 19 заводи шаробкашӣ ва ғайра буданд. То соли 1900 шумораи умумии корхонаҳои саноатии кишвари Туркистон ба 195 адад расида буд. Аз ин миқдор 75 заводро корхонаҳои пахтатозакунӣ ташкил мекарданд.

Рушди саноат дар ибтидои асри XX. Дар ибтидои асри XX корхонаҳои саноатӣ дар Осиёи Марказӣ миқдоран хеле зиёд гардида, сифатан ҳам тағйир ёфтанд. Бисёре аз онҳо аз таҷҳизоти нави замонавӣ истифода мекарданд. Махсусан, чунин тағйирот дар заводҳои пахтатозакунӣ бештар мушоҳида мегардид.

Заводҳои пахтатозакунӣ ба соҳибонашон даромади зиёд меоданд, зеро онҳо пахтаро аз деҳқонон нисбатан арзон харида, онро дар заводи худ тоза карда (яъне нахашро аз пунбааш ҷудо

Заводи рағанкашии бародарон Вадяевҳо дар шаҳри Қўқанд

намуда) нахашро бо нархи хеле гарон ба корхонаҳои бофандагӣ мефурӯхтанд. Аз ҳамин сабаб, шумораи заводҳои пахтатозакунӣ дар Осиёи Марказӣ босуръат меафзуд ва дар соли 1914 ба 378 адад расид, ки аз он 338 завод фақат дар кишвари Туркистон (аз ҷумла дар вилояти Фарғона 240 завод), дар аморати Бухоро 29 ва дар хонии Хева 11 завод ҷой гирифта буд.

Сохтмони заводҳои пахтатозакунӣ минбаъд ҳам идома ёфт. Аз он ҷумла, соли 1916 дар Саройкамар (н. Панчи ҳозира) ягона дар Бухорои Шарқӣ заводи пахтатозакунӣ сохта шуд, ки он то барқароршавии ҳукумати шӯравӣ амал кард. Он завод ба ширкати «Бухорои Шарқӣ» тааллуқ дошт.

Дар аввал пунбадонро аз пахта ҷудо карда, онро бештар ба ҷойи сӯзишворӣ истифода мекарданд, яъне қисми зиёди пунба ҳамчун ашёи хом бе ягон ғоида нобуд мешуд. Бо мақсади истифодаи ин ашё ва аз он гирифтани раған аз аввали солҳои 90-уми асри XIX бо ташаббуси ширкатҳо ва тоҷирон заводҳои рағанкашӣ сохта ба истифода дода шуданд, ки шумораи онҳо соли 1914 ба 29 адад расид. Масалан, заводи рағанкашии бародарон Вадяевҳо, ки ибтидои асри XX дар шаҳри Қўқанд сохта шуда буд, аз ҷиҳати таҷҳизот яке аз пешқадамтарин корхонаҳои ҷаҳон ба ҳисоб мерафт.

Мувофиқи ашёи хоми кишвар, инчунин, заводҳои дигар, ба монанди: хиштпазӣ, ордкашӣ, шаробкашӣ, пиво, собунпазӣ, коркарди ҷўб, коркарди пўст, фабрикаҳои тамоку, гўгирд, корхонаҳои шоҳибобӣ ва ғайра ба вучуд омаданд. Дар натиҷаи рушди шаклҳои гуногуни саноат шумораи умумии заводу фабрикаҳои кишвари Туркистон соли 1912 ба 852 ва соли 1917 ба 1100 адад расидааст. Албатта, аксари мутлақи онҳо корхонаҳои хурд буданд. Миқдори зиёди заводу фабрикаҳои нав низ дар вилояти Фарғона ҷой гирифта буданд. Бо рушди корхонаҳои саноатӣ шаҳрҳои Қўқанд, Намангон, Андичон (дар вилояти Фарғона), Самарқанд, Хучанд (дар вилояти Самарқанд), Тошканд (дар вилояти Сирдарё), Когон (дар аморати Бухоро) ва ғайра ба марказҳои саноатӣ табдил ёфтанд.

Сарчашма:

Мувофиқи маълумоти расмӣ ҳукумати подшоҳӣ (ки наҷандон саҳеҳанд, зеро дар онҳо таъсиси бисёр заводҳо нишон дода нашудааст), дар охири асри XIX дар кишвари Туркистон

миқдори танҳо заводҳои пахтатозакунӣ аз 100 адад зиёд будааст. Инчунин, мувофиқи он маълумот, дар ҳамон давр заводҳои пахтатозакунӣ дар сарзамини аморати Бухоро (зиёда аз 10 завод) ва хонии Хева (тахминан 5 завод) низ вучуд доштаанд. Аз ин рӯ, чамъбасти умумии заводҳои пахтатозакунии Осиёи Марказӣ дар он давр ба 120 ва тамоми корхонаҳои саноатӣ тахминан ба 240 – 250 адад мерасанд. Аз сабаби он ки истехсоли пахта, махсусан, дар вилояти Фарғона меафзуд, маҳз дар ҳамин вилоят тахминан 70 – 80%-и заводҳои пахтатозакунӣ ҷойгир буданд. (Ниг.: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Пгд., 1914. «К»).

Санаҳои муҳим:

Солҳои 80 – 90-уми асри XIX – солҳои бавучудой ва рушди соҳаҳои гуногуни саноат дар Осиёи Марказӣ.

1916 – сохта шудани заводи пахтатозакунӣ дар Саройкамар (н. Панҷи имрӯза), ки аввалин чунин завод дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ ё худ Тоҷикистони Марказӣ ва Ҷанубии имрӯза ба ҳисоб меравад.

Савол ва супоришҳо:

1) Ба вучуд омадан ва рушд ёфтани соҳаҳои гуногуни саноат дар Осиёи Марказӣ асосан ба кадом солҳо мувофиқ меояд? 2) Чаро дар Осиёи Марказӣ бештар заводҳои пахтатозакунӣ ва равғанкашӣ бунёд гардидаанд? 3) Дар он давр бештари заводҳо дар кадом минтақаҳо ҷойгир буданд? 4) Аввалин заводи пахтатозакунӣ дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ кай ва дар кучо ба вучуд омад? 5) Навъҳои заводҳои дар он давр мавҷударо номбар кунед. 6) §§ 2, 16 ва 18-ро такрор намоед.

§§21-22. СИЁСАТИ МОЛИЯВӢ. БОНКҲО

Кассаҳои қарздиҳии уездӣ. Дар шароити Осиёи Марказӣ асоси истехсолотро истехсолкунандагони хурд – хоҷагии пахтакорон, ғаллакорон, хунармандон, косибон ва чорводорон, яъне онҳое, ки худ бо истехсолот машғул буданд, ташкил менамуданд. Онҳо ҳар сол ба фоидаи давлат навъҳои гуногуни андоз супорида, хазинаро пур мекарданд. Аз ин рӯ дар шароити кишвари Туркистон ҳукуматдорони подшоҳӣ бенавогардии ин қисми аҳолиро

намехостанд, зеро чунин ҳолат на танҳо барои чамъоварии андоз, балки барои мавҷудияти худӣ системаи мустамликавӣ хавфи чиддӣ дошт. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ба ҳубӣ эҳсос мекарданд, ки истеҳсолкунандагони хурди кишвар муҳтоҷи дастгирии молиявӣ мебошанд ва ҳамин ҳолат онҳоро ба доми судхӯрон кашадааст. Судхӯрон ба ивази қарзи додашон 60-80 ва ҳатто аз он зиёд фоида талаб мекарданд. Баъзе амалдорони подшоҳӣ дар шароити Осиёи Марказӣ роҳи халосиро дар қорӣ намудани фаъолияти кассаҳои қарздиҳии уездӣ медиданд.

Соли 1870 генерал-губернатори Туркистон Кауфман дар шароити кишвар зарурати кассаҳои қарздиҳии уездиро ба миён гузошта буд. Соли 1873 барои кишвари Туркистон ойнномаи чунин кассаҳо тартиб дода шуд. Мувофиқи он, пешниҳод шуда буд, ки ба хоҳишмандон-муҳтоҷон қарз ба миқдори аз 10 то 300 сӯм (он солҳо дар вилояти Самарқанд ба 30 сӯм як гови дӯшо ва ё як асп харидан мумкин буд) ба муҳлати аз 3 моҳ то як сол, ба ивази 6%-и солона дода шавад. Дар асоси ҳамин ойнномаи умумии кишвар, минбаъд ҳар як кассаи нав бавучудомада ойнномаи хоси худро тартиб меод.

Дар ҳудуди кишвари Туркистон аввалин кассаҳои қарздиҳӣ соли 1876 дар шаҳри Намангони вилояти Фарғона, соли 1882 дар Каттақӯрғони округи Зарафшон (баъд вилояти Самарқанд) ташкил карда шуд. Доираи фаъолияти кассаи Каттақӯрғон ҳудуди минтақаи Панҷакентро низ, ки тумани Нагорний меномиданд, дар бар мегирифт. Соли 1885 кассаи қарздиҳии уезди Хучанд ташкил ёфт. Фонди пулии кассаҳо аз маблағи даромади худӣ уезд ва вилоят таркиб меёфт. Чунин даромад аз ҳисоби андоз, махсусан андози кишоварзон, даромади шаҳрҳо ва ғайра иборат буд.

Миқдори кассаҳои қарздиҳии уездӣ дар кишвари Туркистон соли 1903 ба 21 ташкилот, бо сармояи 342,5 ҳазор сӯм расид. Ин маблағ соли 1909 ба 1159 ҳазор сӯм ва дар арафаи Қанги якуми қаҳон ба 1,6 млн сӯм расид. Масалан, маблағи кассаи Хучанд агар ҳангоми ташкилшавӣ (с. 1885) 7,5 ҳазор сӯмро ташкил диҳад, пас, соли 1909 он ба 12 ҳазор сӯм расид. Албатта, ин миқдор маблағ талаботи рӯзафзунӣ истеҳсолкунандагони хурдро қонеъ гардонидани наметавонист. Барои аксари онҳо чунин қарз дастнорас низ буд. Фаъолияти чунин кассаҳо танҳо ҳудуди кишвари Туркистонро фаро гирифта, онҳо дар ҳудуди аморати Бухоро ва хонии Хева ханӯз вучуд надоштанд. Фаъолияти рафқатҳо ва ширкатҳои

марказии рафоқатҳо ва тичоратии Русия, ки манфиати саноати ширкатҳои бофандагиро ҳимоя мекарданд, махсусан ширкатҳои марказии Русия, тарафдори рушди пахтакорӣ буданд.

Чунон ки таъкид кардем, маҳз бо ташаббуси онҳо дар ҳудуди Осиёи Марказӣ кишти пахтаи навъи амрикоӣ паҳн гардид. Маҳз он рафоқатҳо ва ширкатҳо зарурати қарзро барои рушди пахтакорӣ эҳсос намуда, чунин хоҷагихоро ба қадри имкон бо пул таъмин карданд

Масалан, рафоқати «Мануфактураи бузурги Ярослав» шурӯъ аз соли 1887 барои кишти пахтаи навъи амрикоӣ, ба ивази 8 дарсади солона қарз меод. Ин рафоқат дар амалиёти қарздиҳии худ бо рафоқати «Владимир Алексеев» якҷоя фаъолият мекард. Ин ду рафоқат соли 1900 дар 14 волости уезди Андичон ба 5632 нафар деҳқонон қариб 415 ҳазор сӯм қарз додаанд. Деҳқонон ба ивази ин қарз пахтаи худро бояд маҳз ба намояндагони ҳамин рафоқатҳо месупориданд. Намояндаи ин рафоқатҳо на танҳо дар ҳудуди вилоятҳои гуногуни кишвари Туркистон, балки дар қаламрави аморати Бухоро ва хонии Хева ҳам амал мекарданд.

Рафоқати «Кудрин ва К°», ширкатҳои бародарон Шлоссберг, Познанскийҳо, Крафт, Л.Кноп ва ғайра, ки дар ноҳияҳои гуногуни кишвар фаъолият доштанд, ба мисли рафоқатҳои номбурда, бо шартҳои гуногун ба деҳқонон қарз меоданд. Масалан, рафоқати «Кудрин ва К°» (рафоқати тичоратию саноатии осиеимиёнагии Кудрин ва К°) 27-уми июли соли 1884 (марказаш дар Москва) аз тарафи 56 нафар саҳмдорони москвэгӣ, аз ҷумла ширкати Савва Морозов бо мақсади аз ҳудуди Осиёи Марказӣ ва Эрон харидани пахта ташкил карда шуда буд. Ин рафоқат дар Оренбург, Тошканд, Қўқанд, Кошғар, Бухоро, Чорҷўй, Марв, Ашқобод, Кучан ва Машҳад идора ва анборҳо дошт. Рафоқат деҳқонони ноҳияҳои пахтакор ва нуқтаҳои ба он наздикро бо қарзҳои гуногун таъмин менамуд.

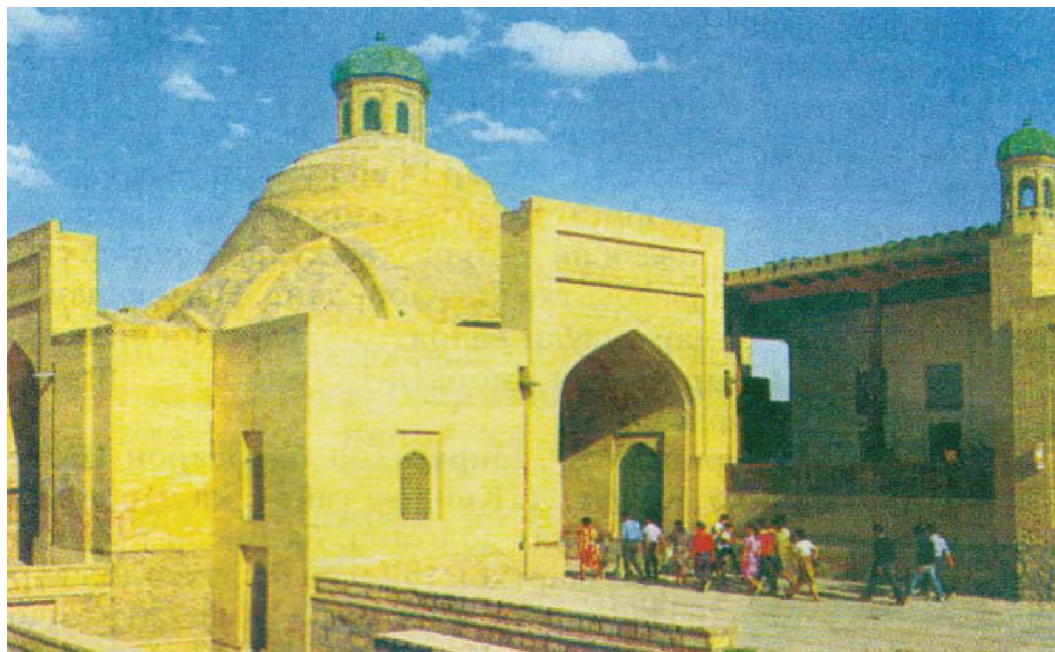
Умуман, фаъолияти қарздиҳии рафоқатҳо ва ширкатҳои марказии Русия дар роҳи рушди иқтисоди Осиёи Марказӣ, махсусан пахтакорӣ, қадами ҷиддие буд. Маҳз онҳо дар ҳудуди кишвар барои фаъолияти васеи сармояи бонкӣ шароити мусоид ба вучуд оварданд.

Бонкҳо. Зарурати дар шароити Осиёи Марказӣ, пеш аз ҳама кишвари Туркистон, оғоз намудани фаъолияти бонкҳои марказии Русияро рафоқатҳо ва ширкатҳои марказии тичоратӣ ба миён

гузоштанд, зеро намояндагони онҳо, ки дар кишвар бо корҳои тиҷорат машғул буданд, на ҳама вақт бо пули зиёд ба ин сарзамин омада метавонишанд.

Аз ин рӯ, онҳо аз ҳукумати подшоҳӣ талаб мекарданд, ки дар кишвари дурдаст шуъбаи бонкҳои Русияро ташкил намояд. Мувофиқи талаби онҳо, 10-уми майи соли 1875 дар Тошканд аввалин ташкилоти давлатии қарздиҳӣ дар кишвар – шуъбаи Бонки давлатии Русия кушода шуд. Шуъба то соли 1890 дар сарзамини Осиёи Марказӣ ягона ташкилоти калони қарздиҳӣ ба ҳисоб мерафт ва он ба ширкату тоҷирони калон қарзи кӯтоҳмуддат (то 1 сол) меод. Минбаъд ин бонк дар шаҳрҳои Самарқанд (с.1890), Қўқанд (с.1893), Бухоро (с.1894), Ашқобод (с.1895), Андиҷону Верний (с.1911) шуъбаҳои худро кушод.

Аз аввали солҳои 90-уми асри XIX дар Осиёи Марказӣ бонкҳои тиҷоратӣ ё худ хусусии Русия ҳам шуъбаҳои худро кушоданд. Шумораи онҳо асосан дар ибтидои асри XX афзуд. 9 адади чунин бонкҳо дар кишвар 45 ташкилот доштанд. Он бонкҳои тиҷоратии русиягӣ, ки дар Осиёи Марказӣ ташкилотҳои худро доштанд, инҳоянд: Бонки русию осийӣ (дар асоси собиқ бонки Русияю Чин бунёд гардидааст), Бонки тиҷорати Сибир, Бонки Азову Дон, Бонки Волгаю Кама, Бонки Муттаҳида (дар асоси собиқ Бонки тиҷорати байналмилалии Москва бунёд гарди-

Тоқи Саррофон дар шаҳри Бухоро. Дар нишаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX ҳам яке аз марказҳои асосии тиҷорат ва иваз кардани пул буд.

дааст), Бонки русии тичорати беруна, Бонки тичорати Москва, Бонки саноати Москва ва Бонки ҳисоби Москва. Инчунин як бонки нимҳукумати Русия – Бонки ҳисоби қарздиҳии Эрон низ дар Осиёи Марказӣ ташкилотҳо дошт. Ғайр аз ин, бонкҳои Русия боз 18 адад бонкҳои маҳаллӣ дар шакли ҷамъиятҳои қарздиҳии байнихудӣ, бонкҳои тичоратӣ ва шаҳрӣ мавҷуд буданд. Шумораи умумии ташкилоти бонкҳои марказӣ ва маҳаллӣ дар Осиёи Марказӣ ба 72 адад расида буд, ки аз онҳо дар арафаи Инқилоби Октябр 61 ададашон амал мекарданд.

Шуъбаҳои бонкҳо бештар дар вилояти Фарғона (22 ташкилот) ҷойгир шуда буданд. Бокӣ дар вилоятҳои Сирдарё, Моварои Хазар (Закаспий) (дар ҳар кадом 10 ташкилот), Самарқанду Ҳафтрӯд (дар ҳар кадом 9 ташкилот), яъне дар кишвари Туркистон ҷамъан 60 ташкилоти бонкӣ ҷойгир буданд. Дар аморати Бухоро 11 ташкилот ва дар хонии Хева ҳамагӣ як ташкилоти бонкӣ амал мекарданд.

Дар байни шаҳрҳо дар ҷойи аввал Қўқанд, ки 10 ташкилоти бонкӣ (як шуъбаи Бонки давлатӣ, 8 ташкилоти бонкҳои хусусии марказӣ ва як бонки маҳаллӣ), дар ҷойи дуюму сеюм Бухорою Самарқанд (дар ҳар кадоми онҳо 8 ташкилоти бонкӣ) ва дар ҷойи чаҳорум Тошканд (бо 7 ташкилоти бонкӣ) қарор дошт.

Ғайр аз бонкҳои номбурда, дар ҳудуди кишвари Туркистон боз ду бонки марказии кишоварзӣ: Бонки Нижегороду Самара (аз соли 1899) ва Бонки Полтава (аз соли 1902) амал мекарданд. Онҳо ба соҳибони мулкҳои ғайриманқул – соҳибони заводҳо, замин, хонаҳо ва ғайра ба муҳлати аз 10 то 66 сол қарзи дарозмуддат медоданд, вале хусусиятҳои кишварро ба назар гирифта, ин бонкҳо қарзро асосан ба муҳлати 20 солу 7 моҳ додаанд.

Бонкҳои тичорати марказӣ дар сарзамини Осиёи Марказӣ мустақилона амал мекарданд. Онҳо танҳо ба садорат (правление)-ашон итоат намуда, дар асоси ойнномаҳои худ фаъолият мекарданд, яъне дар маҳалҳо ҳукуматдорони подшоҳӣ ба фаъолияти бонкҳо даҳолат намекарданд.

Дар сарзамини имрӯзаи Тоҷикистон расман ягон ташкилоти бонкӣ ҷойгир нашуда буд. Фақат дар шаҳри Хучанд як ташкилоти хазинахона (казначейство) амал мекард, ки корҳои хурди бонкӣ, аз ҷумла қабул ва фиристодани қарзҳо, ба қайд гирифтани қарзҳои векселӣ ва ғайраро иҷро мекард. Вале ин чунин маъно надорад, ки сармояи бонкӣ ба сарзамини имрӯзаи Тоҷикистон

сар надаровардааст. Пеш аз ҳама, бояд ба эътибор гирифт, ки сармояи бонкӣ дар сарзамини Осиёи Марказӣ сарҳади амалиёт надошт. Аз ҳамин сабаб бисёр тоҷирону кордонҳои Хучанду Ёротеппа ҳам аъзои фаъоли шуъбаҳои бонкии дар Самарқанд, Қўқанд ва дигар шаҳрҳо амалкунанда ба ҳисоб мерафтанд. Масалан, шуъбаи самарқандии Бонки давлатии Русия (дар асоси маълумоти 1-уми январи соли 1915) дорои 440 нафар шахсони ваколатдор (аккредитатсияшуда) буд, ки аз онҳо 111 нафарашон аз уезди Хучанд (танҳо аз ш.Хучанд – 101 нафар, аз Ёротеппа – 2 нафар, аз Ғўлакандоз – 2 нафар ва ғайра) буданд.

Мутасаддиёни бонкҳо бо мақсади ҳарчи васеътар паҳн намудани фаъолияти худ аз хизмати миёнаравҳо: рафоқатҳо, ширкатҳо, тоҷирони бонуфуз, даллолон (комиссионерҳо) ва аробакашҳо моҳирона истифода мекарданд, зеро худ бонкҳо имкон надоштанд, ки бевосита бо истеҳсолкунандагон – деҳқонон, ҳунармандон, косибон, чорводорон ва дигарон саруқор дошта бошанд. Бинобар ин шуъбаҳои бонкҳо пулро ҳамчун қарз ба рафоқату ширкатҳо ва тоҷирони бонуфуз (бештари онҳо соҳиби заводҳои гуногун, махсусан, заводҳои пахтатозакунӣ буданд) меоданд. Рафоқату ширкатҳо ва тоҷирони калон дар навбати худ қарзи аз бонк гирифтаашонро дар байни миёнаравони нисбатан хурд: тоҷирони миёна ва хурд, даллолон (комиссионерҳо), аробакашҳо ва дигарон тақсим мекарданд. Ин гурӯҳ дар навбати худ қарзро ба истеҳсолкунандагон, аз ҷумла ба деҳқонон мерасониданд.

Ширкатҳо ва рафоқатҳои маҳаллӣ. Нуқтаи охири қарз аз маркази ташкилотҳои бонкӣ ҳар қадар дур бошад, суди қарз ҳамон қадар ҳам меафзуд. Яъне, агар бонкҳо ба рафоқату ширкатҳо ё худ тоҷирони калон қарзро ба ивази 8-10% диҳанд, пас, дар маҳалҳои наздики бонк он қарз баъзан ба ивази 12 – 15% дастраси деҳқонон мешуд. Вале дар ғўшаҳои дурдаст, ки рақобат вучуд надошт, суди қарз 50 – 60% ва ҳатто аз он ҳам зиёд мешуд. Аз ин рӯ, баъзе ширкатҳо манфиатдор буданд, ки қарзро аз бонкҳо гирифта, ба маҳалҳои дурдаст баранд. Зеро дар чунин маҳалҳо, аз як тараф рақобат вучуд надошт, аз тарафи дигар ширкатҳо суди қарзро мувофиқи хости худ метавонистанд баланд кунанд.

Дар шароити Осиёи Марказӣ амалиёти пахта шурӯъ аз кишти пунбадона то ба марказҳои саноатӣ расонидани нахи он – ҳама дар зери назорати сармоягузори бонкҳо буданд.

Тавре ки ишора шуд, барои мутобиқ гардонидани фаъолияти бонкҳо дар шароити Осиеи Марказӣ, махсусан, барои амалий гардидани амалиёти қарздиҳии онҳо, рафоқатҳо ва ширкатҳо нақши муҳим бозидаанд. Ширкатҳо ва рафоқатҳо, ки солҳои 70–80-уми асри XIX дар Осиеи Марказӣ амал мекарданд, аксар рафоқат ва ширкатҳои москвাগӣ ё худ аз дигар шаҳрҳои марказии Русия буданд, вале онҳо ҳам дар амалиёт баҳри рушди фаъолияти худ, ба тоҷирони маҳаллӣ тақия мекарданд. Дар натиҷа, минбаъд аз ҳисоби тоҷирони маҳаллӣ бунёдкунандагони ширкатҳо, баъдтар рафоқатҳои бузург сабзида расиданд, ки мисоли онро дар симои ширкатҳои бародарон Вадяевҳо, Р.Ш. Потеляхов ва дигарон дида метавонем.

Масалан, 24-уми ноябри соли 1894 шуъбаи қўқандии Бонки давлатии Русия ба тоҷирони начандон номӣ бародарон Вадяевҳо (яхудиёни бухорӣ) 50 ҳазор сўм қарз дода буд. 21-уми июли соли 1900 ҳамон шуъба қарзҳои онҳоро ба назар гирифта миқдори қарзро то ба 100 ҳазор сўм зиёд намуд. Ин гуна кумаки бонкӣ ба бародарон Вадяевҳо имкон дод, ки 28-уми феввали соли 1902 дар Қўқанд бо номи «Хонаи тиҷоратии бародарон Вадяевҳо», бо сармоияи 70 ҳазор сўм ширкати мустақиле бунёд кунанд. Мақсади ин ширкат асосан хариду фурӯши пахта, фурӯши маҳсулоти саноатӣ ва ғайра ба ҳисоб мерафт. Қарзҳои Ёқуб ва Сион Вадяевҳо диққати амалдорони бонкҳои марказии Русияро ҷалб карда буд. Пас аз ташкил ёфтани ширкат, Бонки давлатӣ миқдори қарзи

Лаҳзаи хариду фурӯши пахта дар майдони яке аз заводҳои пахтазакунӣ.

Вадяевҳоро боз ҳам зиёдтар намуд, ки он соли 1903 то ба 200 ҳазор сӯм ва соли 1907 то ба 250 ҳазор сӯм афзуд.

Бародарон Вадяевҳо баъди дар Осиёи Марказӣ паҳн гардида-ни фаъолияти бонкҳои марказии тичоратии русиягӣ шахсони бо-эътимоди бисёре аз онҳо гардида буданд. Дар натиҷа, бародарон Вадяевҳо дар қатори Бонки давлатӣ аз дигар бонкҳои тичоратии марказӣ низ қарзҳои зиёди нисбатан имтиёзнок гирифта, ба амалиёт даровардаанд. Дар замони афзудани рақобати байни бонкҳо наздикшавии ширкати Вадяевҳо бо Бонки тичоратии марказии Русияю Осиё аҳамияти махсус дошт ва он 11-уми майи соли 1912 ба ташкил дода шудани ширкати боз ҳам калонтари «Рафоқати тичоратию саноатии Вадяевҳо» боис гардид.

Дар рафоқат низ бародарон Сион ва Ёқуб нақши пешбар бо-зиданд. Аз ширкати собиқи Вадяевҳо амалиёти пахта ва заводҳои пахтатозакунӣ ба рафоқат гузашт. Охири соли 1913 дар ихтиёри ин рафоқат 9 заводи шахсии пахтатозакунӣ ва 15 заводи иҷора, яъне ҷамъ 24 заводи пахтатозакунӣ кор мекард. Охири соли 1912 шумораи он заводҳои пахтатозакунӣ ба 28 адад расид, ки аз онҳо 12 завод моли худӣ ширкат ва 16 завод иҷора буд.

Бонки Русияю Осиё, ки дар қатори бародарон Вадяевҳо бун-ёдгузори рафоқат ба ҳисоб мерафт, дар муддати фаъолияти муш-тарак ба ширкат (солҳои 1912-1915) маблағи хеле бузурги имтиёз-нок дода буд. Рафоқат маҳз ба шарофати ин бонк аз 1-уми ноябри соли 1913 то майи соли 1914 ба деҳқонони пахтакор ба миқдори зиёда аз 12,5 млн сӯм қарз додааст. Дар натиҷа, миқдори умумии қарзи ба деҳқонон додаи рафоқат зиёда аз 36 млн сӯмро ташкил намудааст.

Рафоқати Вадяевҳо сол то сол пурқувват мегардид. Аз панҷ як ҳиссаи пахтаи Осиёи Марказӣ танҳо ба воситаи ҳамин рафоқат ба марказҳои саноатии Русия фиристода мешуд. Дар соли 1915 рафоқат бо бонкҳои гуногун робита дошт. Вай ҳиссаи асосии саҳмҳои яке аз ҷамъиятҳои калонтарини саҳомии Русия «Салолин»-ро низ соҳиб шуд. Дар натиҷа, рафоқати Вадяевҳо дар арафаи маҳви низоми подшоҳии Русия ба қатори рафоқатҳои бу-зургтарини соҳаи саноати сабуки империя (маҳсусан, дар соҳаи пахта, равған ва маргарин) дохил гардид.

Фаъолияти рафоқатҳо нисбат ба ширкатҳо хеле васеъ буд. Аз ин ҷиҳат ташкилҳои рафоқати Вадяевҳо ва баъд рафоқати Поте-ляхов аз кӯшиши бунёди иттиҳодияҳои монополиягӣ дар Осиёи

Марказӣ дарак меод.

Ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX чун дар тамоми империяи Русия дар шароити кишвари Туркистон ҳам яке аз вазифаҳои навбатии ҳукумати подшоҳӣ наҷот додани хоҷагиҳои деҳқонони миёнаҳол ба ҳисоб мерафт. Онҳо дар ин соҳа роҳи ягонаи наҷотро дар қорӣ намудани амалиёти ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ меиданд.

Ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ, чун дар тамоми Русия, дар кишвари Туркистон ҳам бояд мувофиқи қонуни 7-уми июни соли 1904 қабулшуда бунёд мегардиданд. Дар асоси он қонун се навъи чунин ташкилотҳо пешбинӣ шуда буд: рафоқати қарздиҳӣ, рафоқати қарздиҳии амонатӣ ва кассаҳои ҷамъиятии амонатӣ. Соли 1905 оид ба ҳар кадоми ин шаклҳо оғозномаҳои махсус таҳия карда шуд. Мувофиқи он ҳуҷжатҳо, рафоқати қарздиҳӣ танҳо аз ҳисоби маблағи Бонки давлатӣ ташкил меёфт, бинобар ин, нисбат ба аъзои худ ҳаққи узвият надошт. Ҳангоми амалиёти мусбати рафоқат Бонки давлатӣ нисбат ба он сари чанд вақт миқдори қарзи худро зиёд мекард. Даромад ва зарари рафоқати қарздиҳӣ ба уҳдаи давлат мегузашт.

Рафоқати қарздиҳии амонатӣ дар асоси ҳаққи узвияти бунёдкунандагонаш ташкил карда мешуд ва даромадноки, яъне ҳаққи узвияти саҳм (дивиденд) ҳам ба ғайри аъзои он буд. Фақат баъди як соли фаъолияти мусбат чунин рафоқатҳо метавонистанд аз қарзи Бонки давлатӣ истифода кунанд. Ҳангоми пароканда ва ё қатъ карда шудани фаъолияти онҳо тамоми маблағашон дар байни аъзо – бунёдгузоронашон тақсим карда мешуд. Барои ташкил намудани ҳар ду шакли рафоқатҳои номбурда, яъне рафоқатҳои қарздиҳӣ ва қарздиҳии амонатӣ, ариза бо имзои зиёда аз 20 нафар шахсони алоҳида зарур буд. Яъне ташкил намудани чунин ташкилотҳо ба ташаббуси худ иттиҳолкунандагони хурд – деҳқонон, ҳунармандон ва касибон вобастагӣ дошт.

Ҳарқӣ шакли сеюми ташкилот, яъне кассаҳои ҷамъиятии қарздиҳии амонатӣ аз рафоқатҳои номбурда он аст, ки ин ташкилот бо ташаббуси ҷамъиятҳои алоҳида ё ҷамъиятҳои деҳотӣ ташкил карда мешуд.

Дар шароити кишвари Туркистон аз ҳар се шакли номбурда танҳо ду шакли аввала, рафоқатҳои қарздиҳӣ ва қарздиҳии амонатӣ ташкил карда шудаанд.

Ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ қарзро ба таври имтиёзнок

танҳо ба аъзои худ, ба миқдори барои ҳар як кас то ҳазор сӯм, ба ивази то 12%-и солона меод. Қарзи дарозмуддат то 5 сол ва кӯтоҳмуддат то 1 сол муайян карда шуда буд.

Дар қаламрави кишвари Туркистон соли 1907 аввалин рафоқати қарздиҳӣ дар вилояти Фарғона ташкил карда шуд. Аз соли 1910 чунин рафоқатҳо ба таври оммавӣ бунёд гардиданд. Соли 1917 шумораи умумии онҳо ба 900 адад расид. Аз ин ҳисоб тахминан 340 рафоқати қарздиҳӣ ва бештар аз 500 рафоқати қарздиҳии амонатӣ мавҷуд буданд. Шумораи умумии аъзои ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ танҳо дар вилоятҳои Фарғона, Самарқанд ва Сирдарёи кишвари Туркистон то ба 200 ҳазор нафар расида буд.

Аз сабаби он ки талаботи истеҳсолкунандагон ба қарз хеле зиёд буд, бинобар ин, баробари афзудани шумораи ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ, маблағи онҳо низ меафзуд. Фақат соли 1917 аз тарафи тамоми ташкилотҳои хурди қарздиҳии кишвар (ғайр аз вилояти Моварои Хазар) ба истеҳсолкунандагон қариб 51 млн сӯм қарзи имтиёзнок дода шуд.

Фаъолияти ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ ноҳияҳои пахтакор, ғаллакор, чорводор, маҳалҳои ҳунармандону косибони танҳо кишвари Туркистонро фаро гирифта буд. Бисёр хоҷагиҳои ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистони Шимолӣ низ ба доираи фаъолияти ин ташкилотҳо дохил мешуданд. Ба ин фаъолияти рафоқатҳои қарздиҳии Ўротеппа, Нов, Қистакӯз, Исфисор, Ғулақандоз, Исфара, Маҳрам ва ғайра мисол шуда метавонанд. Ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ баробари мустақамшавӣ ва васеъ кардани фаъолияти худ инчунин, вазифаи миёнаравиро низ ба уҳда доштанд, яъне аъзойшонро бо олатҳои кишоварзӣ, пунбадонаи тухмӣ, тухми кирмак, ғалла ва ғайра таъмин мекарданд.

Дар шароити кишвари Туркистон ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ, барои дастгирӣ ва рушди хоҷагиҳои деҳқонони миёнаҳол, ҳунармандон ва косибон нақши муҳим бозидаанд. Ин раванд истеҳсолкунандагонро аз панҷаи миёнаравон, маҳсусан судхӯрон пурра халос карда натавониста бошад ҳам, ба ҳар ҳол, ба хоҷагиҳои миёнаҳол дасти ёрӣ дароз карда, қисми зиёди онҳоро аз факру харобшавӣ эмин дошт.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи амалиёти векселии бонкҳо ва миёнаравҳо, ки баъзан ба фоидаи худ, бо роҳи судхӯрӣ онро суистеъмол мекарданд, навиштааст: «...дар вақтҳои болоравии амалиёти судхӯрии Қоришкамба дар Осиёи Миёна, аз он ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Русияи подшоҳӣ бонкҳо кушода шуда, дар додугирифтӣ савдогарон ва судхӯрони калон ба сифати ҳуччати қарздорӣ вексел ҷорӣ шуда, васиқаи қозихонагӣ дар муомилотҳои пулӣ обрӯии худро гум карда буд... бинобар ин, бештарини савдогарон ва судхӯрони калон... дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як ҳуччати қатъӣ векселро қабул карданд, ки ба муқобили вай дар маҳкамаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексел ду навъ буд – муҳлатнок ва бемуҳлат. Дар вексели муҳлатнок рӯзи адои қарз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамон рӯзи муайянкардашуда қарзи худро адо намояд, вагарна молу мулкаш бо музояда (торг) фурӯхта шуда, маблағи қарз рӯёнида мешуд.

Дар вексели бемуҳлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ин гуна қарз ба талаби қарзхоҳ вобаста буд, қарзхоҳ, кадом вақт ки хоҳад, маблағи дар вексел қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана, ҳамин хусусияти вексели бемуҳлат, ки онро вексели сафед ҳам мегуфтанд, барои пӯст кандани деҳқонони меҳнаткаши бесавод, дар дасти судхӯрон хидмати корди буррои қассобиро ба ҷо меовард. Чунончи, як судхӯр ба як деҳқон дусад сӯм пули нақд дода, фоидаи яксолаашро, масалан, сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон вексели сафеди сесадсӯмиро даст монда мегирифт.

Судхӯр ба деҳқон барои адои қарз, забонӣ як сол муҳлат дода бошад ҳам, азбаски ин муҳлат дар вексел қайд намеёфт, баъд аз ду моҳ векселро ба воситаи нотариус протест кунонда, маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яксолааш аз деҳқон меситонд ва агар деҳқон надихад ё дода натавонад, ба воситаи иҷрокунандаи ҳукми суд ва мулозимии қозӣ молу мулки ӯро ба музояда (савдои «кӣ зиёд?») фурӯшонда маблағи дар вексел қайдшударо мерӯёнид». (Ниг.: Айнӣ С. Марги судхӯр. Куллийет. Ҷилди 4. - Душанбе, 1961. - С.8 – 9).

Санаҳои муҳим:

1870– пешниҳоди генерал-губернатори Туркистон Кауфман оид ба зарурати кассаҳои қарздиҳии уездӣ дар шароити кишварии Туркистон.

1875, 10-уми май – дар шаҳри Тошканд кушода шудани шуъбаи Бонки давлатии Русия, ки аввалин ташкилоти бонкӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ мебошад.

1876 – бунёди аввалин кассаи қарздиҳии уездӣ дар Намангон.

1890 – 1917 – дар қаламрави Осиёи Марказӣ кушода шудани ташкилотҳои гуногуни бонкҳои марказии Русия ва ба вучуд омадани бонкҳои маҳаллӣ.

1904, 7-уми июн – қонун дар бораи ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ.

1907 – бунёди аввалин ташкилоти хурди қарздиҳӣ дар вилояти Фарғона.

1912, 11-уми май – ташкил карда шудани рафқати тижоратиро саноатии Вадяевҳо.

Савол ва супоришҳо:

- 1) Кассаҳои қарздиҳии уездӣ бо кадом мақсад ва дар кадом қисми қаламрави Осиёи Марказӣ ташкил карда шуданд?
- 2) Дар бораи фаъолияти қарздиҳии ширкатҳои марказии Русия дар Осиёи Миёна чӣ медонед?
- 3) Бонкҳои марказии Русияро, ки дар қаламрави Осиёи Марказӣ амал мекарданд, номбар кунед.
- 4) Миёнаравҳо кӣҳо буданд ва зарурати онҳо барои фаъолияти бонкҳо дар чист?
- 5) Дар бораи ширкатҳо ва рафқатҳои маҳаллӣ чӣ медонед?
- 6) Бародарон Вадяевҳо чӣ тавр ба муваффақиятҳои бузург ноил гардиданд?
- 7) Зарурати барпо намудани ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ дар чист ва аҳамияти онҳоро дар чӣ мебинед?
- 8) Ташаббуси ташкил намудани ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ дар ихтиёри кӣ буд?
- 9) §§ 2, 18, 19 ва 20-ро такрор намоед.

БОБИ 7

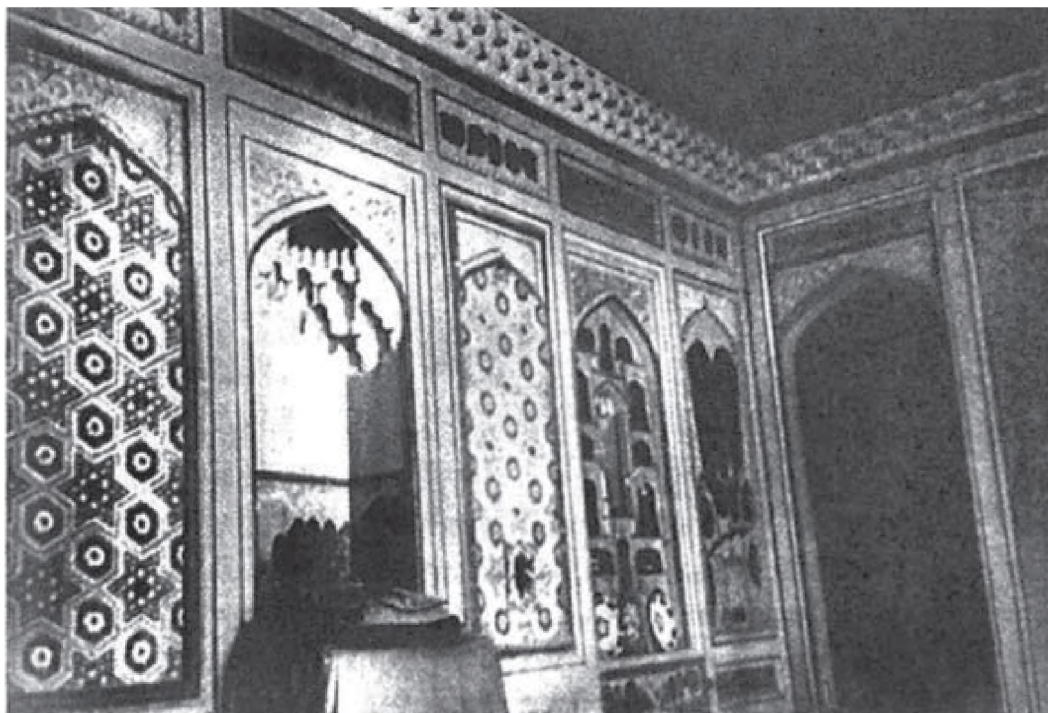
§23. ТАРКИБИ ИҶТИМОИИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Миллату халқҳо ва табақаҳои иҷтимоӣ. Дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар Осиеи Марказӣ асосан тоҷикон, ўзбекҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қароқалпоқҳо, ки мардуми муқимии ин сарзамин ба ҳисоб мерафтанд, зиндагӣ мекарданд. Ғайр аз онҳо, махсусан, дар шаҳрҳои бостонии Бухоро, Самарқанд ва дигар шаҳрҳо яҳудиён зиндагӣ мекарданд, ки онҳоро ба таври умум «яҳудиёни бухороӣ» мегуфтанд. Дар баъзе шаҳру ноҳияҳо, махсусан, дар шаҳрҳои Бухорою Самарқанд ва атрофи онҳо эронӣён, дар баъзе ноҳияҳои кишвар арабҳо низ мезистанд. Шурӯъ аз нимаи дуюми солҳои 60-уми асри XX дар ҳудуди Осиеи Марказӣ муқимшавии русҳо ва дигар халқҳои аврупоӣ, ки онҳоро ба таври умум «русзабонҳо» мегуфтанд, оғоз гардид.

То рушди муносибатҳои молиқу пулӣ дар қаламрави Осиеи Марказӣ мардуми асосӣ аз рӯйи табақаҳои иҷтимоӣ ба деҳқонон, чорводорон, феодалон (сарватмандон ё худ заминдорони қалон), рӯҳониён, тоҷирон, хунармандон ва қосибон тақсим мешуданд. Бо рушди муносибатҳои молиқу пулӣ, ки аз нимаи дуюми асри XIX оғоз гардид, аз ҳисоби халқҳои маҳаллӣ низ ташаккули ёбии табақаҳои нави иҷтимоӣ – коргарон ва буржуазияи миллӣ оғоз шуд. Амалдорони маҳаллӣ асосан аз ҷумлаи феодалон ва рӯҳониён, баъзан тоҷирон буданд.

Оғози ташаккули ёбии синфи коргари миллӣ. Ибтидои ташаккули ёбии синфи коргар дар Осиеи Марказӣ асосан ба солҳои 80-90-уми асри XIX мувофиқ меояд, зеро бавучудой ва рушди соҳаҳои гуногуни саноат ва сохтмони роҳҳои оҳан маҳз ба ин солҳо хос аст.

Шумораи коргарон ба иқтисоди заводҳо ва корҳои сохтмони роҳҳои оҳан вобастагӣ дошт. Мувофиқи баъзе маълумот, танҳо дар кишвари Туркистон то охири асри XIX шумораи умумии коргарони корхонаҳои саноатӣ тақрибан 10 ҳазор нафар буд, ки аз онҳо 70,7%-ро намоёндагони халқҳои маҳаллӣ ташкил мекарданд. Ҳиссаи коргарони маҳаллӣ, махсусан, дар вилояти Фарғона зиёд буда, он 79,3%-ро ташкил меод. Сабаби ин пеш аз ҳама он

Намои дохилии хонаи яке аз сарватмандони шаҳри Самарқанд(аввали асри XX)

аст, ки аксари мутлақи коргарони заводҳои пахтатозакунӣ аз мардуми маҳаллӣ буданд. Тақрибан сеяки коргарони заводҳои пахтатозакунии вилояти Фарғонаро мардуми Қаротегин, ки бечоратарин мардуми аморати Бухоро ба ҳисоб мерафтанд, ташкил мекарданд.

Дар ибтидои асри XX қисме аз корхонаҳои Осиёи Марказӣ ҳаҷман васеъ ва сифатан беҳтар гардида, дорои шумораи зиёди коргарон мешуданд. Масалан, дар вилояти Фарғона, мувофиқи маълумоти соли 1914, дар се заводи пахтатозакунии Миркомил Муъминбоев – 125 нафар коргар, дар заводи қаннодӣ (аз лаблабуи қанд)-и Қовунҷии уезди Тошканд аз ҳама зиёд – 1000 нафар коргар кор мекард, вале ҳанӯз заводҳои низ буданд, ки ҳамагӣ 8 – 10 нафар коргар доштанд.

Дар сарзамини имрӯзаи Тоҷикистон аввалин намоёндагони снфи коргар дар гурӯҳи ноҳияҳои шимолӣ, махсусан дар шаҳри Хучанд ва атрофи он ташаккул меёфт. Масалан, соли 1916 танҳо дар корхонаҳои саноатии уезди Хучанд – 416 нафар коргар, дар қони ангишти Сулукта – 580 нафар коргар кор мекарданд. Вале дар Хучанд ҳам ба монанди бисёр дигар шаҳрҳои қадимаи Осиёи Марказӣ ҳанӯз миқдори зиёди коргаронро коргарони корхонаҳои хунармандӣ ва касибӣ ташкил медоданд. Мувофиқи баъзе маълумот, соли 1912 шумораи чунин коргарон дар уезди Хучанд ба

Аҳли оилаи тоҷири бадавлати яҳудиي бухорой

2492 нафар расидааст. Аз ин аснод маълум мешавад, ки дар уезди Хучанд миқдори коргарони корхонаҳои хунармандию касибӣ нисбат ба коргарони корхонаҳои саноатӣ хеле зиёд будааст.

Миқдори муайяни коргарон дар корхонаҳои хунармандию касибии Ёротеппа, Исфара, Конибодом, Панҷакент, Ҳисор, Қаротоғ, Душанбе, Кӯлоб, Қӯрғонтеппа, Дарвоз, Фарм ва дигар ҷойҳо низ кор мекарданд. Дар бисёри ин корхонаҳо фаъолияти меҳнати коргарон мавсимӣ ё худ оилавӣ буд. Қисме аз коргарон бо корҳои деҳқонӣ (кишоварзӣ) ва чорводорӣ низ машғул буданд.

Дар сарзамини Тоҷикистони Марказӣ ва Ҷанубии имрӯза марҳалаи ташаккулёбии синфи коргар дар ибтидои асри XIX ҳанӯз ҳам хеле суст буд. Вале яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ташаккулёбии синфи коргар дар ин қисми Тоҷикистони тошӯравӣ он аст, ки як қисми мардуми он ҳар сол ба шаҳрҳои гуногуни кишвари Туркистон ва маркази аморати Бухоро рафта, дар заводҳо, фабрикаҳо, корхонаҳои хурди хунармандию касибӣ ва ҳатто дар хоҷагиҳои заминдорони водиҳои Зарафшону Фарғона кор мекарданд. Яъне дар ин сарзамин синфи коргар аз ҳисоби ҳамин гуна мардикорон ташаккул меёфт.

Огози ташаккули буржуазии миллӣ. Ҷараёни ташаккулёбии буржуазии миллиро рушди муносибатҳои молию пулӣ ва ваъсе гардидани амалиёти сармоҷи бонкӣ тезонид, зеро шӯъбаҳои осиймиёнагии бонкҳои марказӣ дар шароити кишвар аз кума-

ки миёнаравҳо васеъ истифода мекарданд. Аксари миёнаравҳо аз мардуми маҳаллӣ, маҳсусан, тоҷикон, ўзбекҳо ва яҳудиён иборат буданд. Онҳо баробари қарзро ба истеҳсолкунандагон ба ивази суди баланд расонидан, инчунин, маҳсулотро аз истеҳсолкунандагон харида, ба рафоқату ширкатҳо ва савдогарони калон мефурухтанд ё агар худашон намояндаи онҳо бошанд, он маҳсулотро ба нуқтаҳои таъйиншуда мерасониданд. Дар натиҷаи чунин амалиёт миёнаравҳо оҳиста-оҳиста бадавлат мешуданд, худ соҳиби маблағ ва мулкҳои зиёд гардида, ба ташаққули буржуазияи миллӣ ибтидо мегузоштанд.

Дар шароити Осӣи Марказӣ дар ҳаёти буржуазияи ба тозагӣ ташаққулибанда фарқи қиддӣ мавҷуд буд. Масалан, намояндагони буржуазияи миллии водии Фарғона даромади худро бештар барои ба вучуд овардани соҳаҳои гуногуни саноат сарф менамуданд. Аз ҳамин сабаб дар шаҳру ноҳияҳои водӣ, аз ҷумла дар уезди Хучанд (агарчи он аз ҷиҳати маъмури ба вилояти Самарқанд дохил мешуд) соҳаҳои гуногуни саноат сол то сол меафзуд. Дар натиҷа, буржуазияи тоза ташаққулибандаи водии Фарғона аз намояндаи буржуазияи тиҷоратӣ ба буржуазияи саноатӣ ё худ саноатию тиҷоратӣ табдил меёфт.

Аммо тарзи ташаққулибии буржуазияи миллӣ дар аморати Бухоро аз тарзи ташаққулибии буржуазияи миллии водии Фарғона тамоман фарқ мекард. Чунончи, ҳарчанд дар аморати Бухоро миллионерҳои маҳаллӣ хеле зиёд буданд, аксари онҳо даромади худро бештар ба тиллою нуқра ва дигар сангҳои қиматбаҳо табдил дода, ба сохтани заводу фабрикаҳои нав чандон ҳавасманд набуданд. Аз ин рӯ, тараққиёт дар соҳаҳои гуногуни саноати сарзамини аморати Бухоро хеле суст ба назар мерасид. Ҳол он ки эҳтиёҷ ба анвои гуногуни он, чун дар водии Фарғона, дар Бухоро ҳам зиёд буд.

Дар натиҷа, буржуазияи тоза тавлидбандаи Бухоро на буржуазияи саноатӣ, балки буржуазияи тиҷоратӣ ва судхӯр ба ҳисоб мерафт. Ин ба буржуазияи Самарқанд ва Ҳева ҳам хос аст.

Таркиби табақаҳои иҷтимоии тоҷикон. Чун дигар халқҳои муқими Осӣи Марказӣ таркиби табақаҳои иҷтимоии тоҷикон низ яксон набуд. Масалан, дар шароити аморати Бухоро ва кишвари Туркистон аз байни тоҷикон шахсоне баромада буданд, ки мансабҳои гуногун, ҳатто дар шароити аморат мансабҳои масъулно ба уҳда доштанд. Масалан, дар Бухоро оилаи Арабовҳо,

Мансуровҳо, Қосимхӯчаевҳо ва дигарон чун миллионерҳои давр – намояндагони буржуазияи миллӣ ташаккул ёфта буданд. Дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва Ўротеппа аксари тоҷирон, қосибон, ҳунармандон аз ҷумлаи тоҷикон буданд. Дар қаламрави аморати Бухоро ва баъзе ноҳияю вилоятҳои кишвари Туркистон аз ҳисоби тоҷикон заминдорони калон – феодалон ҳам бисёр буданд, вале аксари тоҷикон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX бо деҳқонӣ машғул буда, зиндагии фақирона доштанд.

Сарчашма:

Маъхазҳои бойгонӣ оид ба музди қор дар Осиёи Марказӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX чунин маълумот медиҳанд: Дар заводи равшанкашии ширкати «К.М.Соловёв ва К^о»-и воқеъ дар шаҳри Чуст, ки ҳамагӣ 75 нафар қоргар дошт, музди меҳнати солонаи ҳар кадом 400–500 сӯмро ташкил медод. Агар аз ин миқдор қоргари завод сола барои хӯроки худ 200 – 250 сӯм харҷ кунад, боқӣ 200 – 250 сӯми дигарро метавонист барои сарфи оилаш захира намояд, вале вазъи қоргароне, ки дар соҳаи кишоварзӣ қор мекарданд, нисбатан хеле душвор буд.

Масалан, хоҷагии Баротбой Муродбоев аз волости Маҳаллаи уезди Самарқанд иборат аз 1,5 десятина замини қорам буд. Дар он якчанд нафар қоргарони баромадашон аз Мастчоҳ, Панҷакент, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои вилояти Самарқанду аморати Бухоро қор мекарданд. Соҳиби мулк ба ивази меҳнати солонаи қоргарон 40–50 сӯм (боз ду бар либос = 20 сӯм), ба ивази меҳнати моҳонаи қоргарон (тобистон) 7 сӯму 50 тин, ба ивази қори рӯзбайъ 25 тин музд медод. Барои хӯроки қоргари қироя соҳиби мулк дар як рӯз 12 тин харҷ мекард. Ба хароҷоти ҳаррӯза харҷи нон, мевае, ки дар хоҷагӣ ҳаст (себ, ангур, анор, мавиз, зардолу, шафтолу, ғӯлинг ва ғайра), ҳар рӯз як бор хӯроки гарм, дар як ҳафта як дафъа шӯрбо, баъзан гӯштбирён ё худ оши палав, дар як рӯз ду бор чой (яъне нону чой, сахарӣ ширчой) дохил мешуд. Ҳамаи ин хароҷот ба ҳисоби миёна дар як рӯз ба 10 – 12 тин мувофиқ меомад. (Бойгонии марказии давлатии таърихӣ шаҳри Москва. Ф.278. Рӯйхати 3. Ҷилди 11, Ҳуҷҷати 585, варақҳои 2-80; Рӯйхати 4. Ҳуҷҷати 178, варақҳои 78 – 80, 112).

Санаҳои муҳим:

Солҳои 80–90-уми асри XIX – оғози ташаккулёбии синфи коргар ва буржуазияи миллӣ дар Осиёи Марказӣ.

Савол ва супоришҳо:

1) Миллату халқиятҳои Осиёи Марказӣ ва табақаҳои иҷтимоии онҳо дар охири асри XIX ва аввали асри XX-ро номбар кунед. 2) Ташаккулёбии синфи коргари миллӣ кай ва чӣ тавр оғоз гардидааст? 3) Оид ба оғози ташаккулёбии буржуазияи миллӣ чӣ медонед? 4) Таркиби табақаҳои иҷтимоии тоҷикон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX чӣ гуна буд? 5) §§ 20, 21 ва 22-ро такрор кунед.

БОБИ 8
ҲАРАКАТҲОИ ИҶТИМОӢ, МАЗҲАБӢ
ВА МИЛЛИЮ ОЗОДИХОӢ ДАР
ОСИЁИ МАРКАЗӢ

§ 24. ҶУНБИШҲОИ МАРДУМӢ ДАР
СОЛҲОИ 70-80-УМИ АСРИ XIX.
ШӢРИШИ ВОСЕЪ

Ҷунбишҳои мардумӣ дар кишвари Туркистон. Ба тасарруфи Русия гузаштани Осиеи Марказӣ аҳволи мардумро чандон беҳ накард. Рушди муносибатҳои молиқию пулӣ як қисми деҳқонон, қосибон ва ҳунармандонро хонахароб намуд. Худсарихоӣ амалдорони маҳаллӣ ҳадду қанор надошт. Истеҳсолкунандагон маҳсулоти зиёд ба даст оранд ҳам, он бо роҳҳои гуногун: ба воситаи андозҳо, баргاردонидани қарз ва ғайра насиби ханнотон мегардид. Бинобар ин халқи мазлуми меҳнаткаш ба душвориҳои давр тоб оварда натавониста, ба мубориза бармеҳост.

Баъди дар сарзамини Осиеи Марказӣ, махсусан, кишвари Туркистон, ҷорӣ гардидани ҳукуматдории бевоситаи Русияи подшоҳӣ, соли 1872 дар соҳили Қарасуи уезди Тошканд ва дар Хучанд, соли 1873 дар Пошӣ ном деҳаи Ӯротеппа ва дигар ҷойҳо

Ҳаياتи оилаи камбизоати водии Фарғона (охирӣ асри XIX ва аввали асри XX)

чунбишу шӯришҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд.

Дар соли 1885 аввалин хуручи коргарон дар кони ангишти Заврон – Киштути волости Панҷакент (тобеи уезди Самарқанд) ба амал омад, ки дар он тақрибан 80 нафар коргарон кор мекарданд. Соҳиби кон полковники мустаъфии қўшунҳои подшоҳӣ За-ленский буд. Коргарон аз шароити вазнини кор норозӣ шуда, аз хўҷаини кон зиёд намудани маоши худро талаб карданд, вале роҳбарияти кон аз иҷрои талаби коргарон саркашӣ намуд. Коргарони бақахромада мудирӣ кон ва ду нафар назоратчиӣ конро маҷрӯҳ намуда, барои шикаст ба Панҷакент рафтанд. Аммо ҳукуматдорони маҳаллии волостӣ ба муқобили онҳо қувваро истифода карда, се нафар фаёлонро ҳабс ва як қисми дигарро аз кор озод намуданд. Ягон талаби коргарон қонунгардонидани на-шуд. Ётирозҳои коргарӣ дар шароити Осиёи Марказӣ, махсусан, кишвари Туркистон, чун дар Русия, амри воқеӣ гардида, зуд-зуд дар нуқтаҳои гуногун ба амал меомаданд.

Чунбишҳои мардумӣ дар аморати Бухоро. Аҳволи халқи меҳнаткаш дар аморати Бухоро боз ҳам вазнинтар ва худсарии ҳукуматдорони маҳаллӣ зиёдтар буд. Маҳз чунин вазъият соли 1871 дар бекигарии Қаршӣ ва Ғузор боиси сар задани шӯришҳои халқӣ гардид.

Бухорои Шарқӣ солҳои 70-уми асри XIX ба зери итоати ҳукумати амириӣ кашида шуда бошад ҳам, солҳои 80-ум вазъият дар ин сарзамин низ ноором гардида буд, зеро дар ин қисми аморат зиндагии мардум беҳад тоқатфарсо ва худсарии ҳокимони маҳаллӣ боз ҳам зиёдтар ба назар мерасид. Худсарии бедодгарии ҳукуматдорони амириӣ, инчунин зиндагии тоқатфарсои мардум солҳои 1885–1886 сабаби мавҷи ҳаракатҳои халқӣ дар Шӯрообод, Муъминобод, Кӯлоб, Балҷувон, Ҳисор ва Деҳнав, соли 1887 дар дараи Ромит ва Ғайра гардиданд. Шӯриши соли 1885, ки дар худуди Муъминободи бекигарии Кӯлоб ба вуқӯъ омад, боиси ташвиши саҳти ҳукуматдорони амириӣ гардид. Сабаби ин шӯриш аз ҳад зиёд ситонда шудани андоз аз ҳосили соли 1885 буд. Дар натиҷаи камҳосилии солҳои гузашта (бо сабаби хушксоли ва ҳучуми малахҳо) аз деҳқонон андозро ба миқдори дилхоҳ ситонида натавонистанд. Соли 1885 ҳосил нисбатан фаровон гардид. Амалдорони ҳоким аз вазъият истифода карда аз деҳқонон андозҳои солҳои гузаштаро низ талаб карданд. Чунин кирдори худсаронаи амал-

дорони маҳаллӣ сабаби сар задани шӯриш шуд, ки он сарзамини Муъминободро ба зудӣ фаро гирифт.

Шӯриши Восеъ. Дар байни шӯришҳои солҳои 80-уми асри XIX бузургтарин шӯриш бо сарвари Восеъ ба ҳисоб меравад, ки он соли 1888 дар бекигарии Балҷувон ба амал омадааст. Сабаби асосии ин шӯриш низ бенавоӣ ва фақирии халқ, зиёд будани андозҳо, худсарии ҳукуматдорони маҳаллӣ ва ғайра буд. Бенавоии мардуми ин бекигарӣ ба дараҷае буд, ки мувофиқи нақли яке аз иштирокчиёни ин шӯриш Давлат Собиров, дар он замон «дар ихтиёри мардони як деҳа танҳо як чома буд ва касе ба бозор равад ё домод шавад, ҳамон чомаро мепӯшид». Падари Восеъ – Шакар (номи бобояш Белақ) деҳқони камбағал аз деҳаи Нурунҷ будааст. Муҳтоҷӣ ӯро ба деҳаи Дараи Мухтор (марбути Ховалинг) овард ва Восеъ дар ҳамин деҳаи на он қадар калон ба дунё омад. ӯро дар ҷавониаш ба ҳайати сарбозони ҳокими Кӯлобу Балҷувон Сарабек (Сарахон) сафарбар намуданд ва соли 1870 дар ҷангҳои муқобили қўшунҳои амири Бухоро – Музаффар ширкат варзидааст. Вай ҳатто дар яке аз ҷангҳо бо ҳокими Дарвоз низ иштирок намудааст. Восеъ акнун бо баъзе нозуқиҳои санъати ҳарбӣ шинос буд. Касби Восеъ деҳқонӣ ва ҷувозкашӣ буда, зағирро қисман худаш кишт мекард ва онро бештар аз деҳқонони деҳаҳои гуногуни атроф харида, ҷувоз мекашид ва рағанаширо дар бозори Ховалинг мефурӯхт. Ҳангоми шӯриш Восеи паҳлавонҷусса тахминан 35-37- сола будааст.

Мувофиқи ривоятҳо, дар яке аз рӯзҳои бозор ҳокими Балҷувон Мирзо Ақрам ҳамроҳи зақотчиёнаш ва чанд нафар сарбозон ду деҳқони маҳбусро барои сари вақт насупоридани андоз ба бозори Ховалинг барои қатл овардаанд. Восеъ аз воқеа воқиф шуда, ба беку амалдорон ҳамлаи шерона намуд ва маҳбусонро аз марг начот дод. Қисме аз деҳқонони дар бозор буда ба Восеъ ҳамроҳ мешаванд. Ҳоким бо сарбозони худ аз тарс роҳи гурезро пеш гирифтаанд. Мувофиқи ин ривоят, ҳамин ҳодиса барои оғози шӯриш баҳонае гардидааст.

Дар ибтидои шӯриш дар атрофи Восеъ 11 тан ҳамдиёронаш будаанд, вале ба зудӣ сафи онҳо ба 600 кас расидааст. Онҳо 20 рӯз дар деҳаи Сурсақова ба мубориза тайёри дидаанд. Ҳокими Балҷувон бо қувваҳои дар ихтиёр доштааш ба бошишгоҳи шӯришгарон ҳамла кард, вале шикаст хӯрд. Шӯришгарон деҳаи Хӯчабалҷувон ва ниҳоят, қалъаи Балҷувонро, ки маркази ҳокимнишин буд,

соҳиб шуданд. Ҳоким бо амалдорону сарбозонаш гурехт. Балчувон 8 рӯз дар ихтиёри шӯришгарон монд. Шумораи шӯришгарон то ба ҳазор нафар расид. Онҳо асосан мардumi деҳаҳои Маҳмуддара, Сӯчиён, Шайхон, Чуқурак, Оқтирак ва ғайра буданд. Дар ин муддат Восеъ «ҳукумати худро» ташкил дод, ки дар он Юсуф ном шахс вазир, Мулло Назир, ки ӯ ҳам мисли Восеъ чувозкаш буд, девонбегӣ таъйин гардиданд. Шӯришгарон бо гирифтани ҳокимият хотирчамъ шуданд.

*Восеъ – пешвои шӯришгарон
(Аз рӯи амали расом С. Пирумишов)*

Ҳокими Балчувон Мирзо Акрам аз вазъият истифода карда, тавонист қувваҳои парокандаи худро сарчамъ намояд. Дар ин муддат ба ихтиёри ӯ чун кумак аз беки Кӯлоб отряд низ омада расид. Мирзо Акрам якҷо бо ин қувваҳо ба қалъаи Балчувон ҳуҷум карда, онро соҳиб шуд. Шӯришгарон ба сӯйи Кангурт қафо гашта, деҳқонони Кангурту Қизилмазорро чамъ намуданд ва қалъаи Балчувонро дубора ба даст дароварданд. Дар ин муҳориба сарвари нави кӯшунҳои ҳокими Балчувон Аллаёр кушта шуд. Ҳокими Балчувон роҳи гурезро пеш гирифта, ин дафъа дар кӯҳҳои Қизилмазор манзил гирифт. Балчувон, Ховалинг ва Кангурт ба ихтиёри Восеъ гузашт. Овозаи ғалабаҳои Восеъ то ба амир Абдулаҳадхон, ки барои истироҳати тобигона ба Шаҳрисабз омада буд, низ расид. Ин хабар бо фиристода шудани дастаи сарбозон ба сарвари Яъқуббек аз тарафи амир ба сӯйи Ҳисор мувофиқ омад. Беки Ҳисор Остонақул-кӯшбегӣ баробари расидани сарбозон ба онҳо кӯшунҳои худро низ ҳамроҳ намуд ва сарвари умумиро ба уҳдаи худ гирифта, барои сарқуб кардани шӯриш, ба сӯйи Балчувон шитофт. Восеъ аз омадани қувваҳои зиёди амирӣ хабардор шуда, дар дараи Пули Сангин – пули дарёи Вахшро, ки ягона гузаргоҳ ба сӯйи Балчувон буд, вайрон кард. Вале Остонақул барои аз дарёи Вахш гузаштан мардumi деҳаи Норақ ва атрофи онро сафарбар намуда, бо дасти онҳо пул (амад)-е бунёд кард.

Кӯшунҳои Остонақул баробари аз дарёи Вахш гузаштан, ба муқобилати саҳти шӯришгарон дучор шуданд. Дастаҳои

чудогонаи шӯришгаронро дӯстони содиқи Восеъ – Назир, Карим, Наим, Нозим, Муҳаммадӣ, Муродалӣ, Раҳимбой, Саидалӣ ва Давлат сарварӣ мекарданд. Вале бартарӣ дар тарафи Остонакул буд, зеро дар Кангурт ба онҳо отрядҳои парокандаи беки Балҷувон низ ҳамроҳ шуда буданд. Дар Тутқавул ва Кангурт байни шӯришгарон ва қӯшунҳои Остонакул ҷангҳои шадиде ба амал омаданд, ки ин ҳар ду муҳориба ҳам бо ғалабаи Остонакул ва мағлубияти шӯришгарон анҷом ёфт.

Восеъ баъди шикасти дар Тутқавул ва Кангурт аз муҳорибаи нав даст кашида, бо дастаҳои боқимондааш ба сӯи деҳаи Сарипул (шимолу шарқии Ховалинг) ва Гулдара қафо гашт, вале ҳангоми аз кӯҳҳои Девлох ба Буздара ном чарогоҳ гузаштан дар он ҷо Восеъ ва ҳаммаслақонашро сарбозони ҳоким интизор буданд. Дар ин ҷанги нобаробар (тахминан охири августи соли 1888) Восеъ асир афтод. Ёро аз он ҷо аввал ба Балҷувон, баъд ба Ҳисор оварданд ва аз он ҷо беки Ҳисор Остонакул қушбегӣ Восеъро бо 6 нафар ҳамсафонаш ба Шаҳрисабз, ба ҳзури амир Абдулаҳад, ки ханӯз ҳам истироҳаташро дар он ҷо давом медод, фиристод. Бо ҳукми амир Восеъро дар токи нимвайронаи Оксаройи Шаҳрисабз ба дор овехтанд. Баъди сарқӯб намудани шӯриш 120 нафар иштирокчиёни он ҳабс ва 46 нафарашон қатл карда шуданд. Таъкиби иштирокчиёни ин шӯриш 5 сол давом кардааст.

Сабаби асосии шикасти шӯриши Восеъ, чун дигар шӯришҳои деҳқонӣ, пеш аз ҳама, ба он ҷалб нагардидани деҳқонони дигар деҳаю бекигарихо, камтаҷрибагии сарварони шӯриш, мавҷуд набудани нақшаи амалиёт, нокифоягии аслиҳаи ҷангӣ ва ғайра буданд. Аҳамияти шӯриши Восеъ он аст, ки баъди сарқӯб карда шудани шӯриш ҳукуматдорони амирӣ маҷбур шуданд миқдори ситонидани баъзе навъҳои андозро кам намоянд (масалан, аз наску нахӯд) ва баъзеашро (ба монанди «сабзапулӣ»), ки аввали баҳор аз ҳар оила 4-тангагӣ рӯёнида мешуд) аз байн бардоранд. Рафти ин шӯриш, қаҳрамониҳои Восеъ ва мардуми ин диёр дар романи Нависандаи халқии Тоҷикистон С.Улуғзода «Восеъ» ба таври образнок нишон дода шудааст.

Сарчашма:

Академик Бобочон Ғафуров дар бораи аҳволи оммаи халқ дар Бухорои Шарқӣ навиштааст: «Хусусан, аҳволи оммаи васеи мар-

думи Бухорои Шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳалҳоро тоҷикон ташкил медоданд, Ҳукумати амири аслан Бухорои Шарқиро мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи саҳтгаре ҷорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимаи он ҷо, сипоҳ ва навқарҳо, рӯҳониён, заминдорони калон ва бойҳо ба тақягоҳи аморат табдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болонишини истисморкунанда аз баҳодур (дар бекии Фарм – аламон) то додхоҳ – ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин деҳа амалан дар ҳолати крепостной буданд.

Ин деҳқонон комилан дар ихтиёри танҳохӯр буданд. Соҳиби танҳо бо майли худ духтарҳоро мебурд. Ҳавлиҳои деҳқононро кашида мегирифт ва боз ҳар чӣ, ки хоҳад, мекард». (Ниг.:Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2. - С.201–202).

Санаҳои муҳим:

– солҳои 70 – 80-уми асри XIX – ҷунбишҳои мардумӣ дар маҳалҳои гуногуни кишвари Туркистон ва аморати Бухоро.

– 1885 – хуруҷи коргарони кони ангишти Заврон-Киштути волости Панҷакент, ки аввалин ҳаракати коргарӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ мебошад.

– 1888 – шӯриши Восеъ.

Савол ва супоришҳо:

1) Сабабҳои солҳои 70–80-уми асри XIX дар кишвари Туркистон ва аморати Бухоро ба вучуд омадани ҷунбишҳои мардумӣ кадомҳоянд? 2) Аввалин хуруҷ – эътирози коргарӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ кай ва дар кучо ба амал омадааст? 3) Шӯриши Восеъ кай ва дар кучо сар шуда, кадом маҳал ва ноҳияҳоро фаро гирифтааст? 4) Дар бораи сабаб ва баҳонаи шӯриши Восеъ чӣ медонед? 5) Ҳамсафони Восеъ кихо буданд? 6) Дар бораи шахсияти Восеъ ва рафти шӯриши ӯ нақл кунед. 7) Дар бораи сабабҳои шикаст ва аҳамияти шӯриши Восеъ чӣ медонед? 8) Дар бораи шӯриши Восеъ кадом нависандаи тоҷик романи таърихӣ навиштааст ва он чӣ ном дорад? 9) §§ 9, 10, 16, 17 ва 23-ро такрор кунед.

§ 25. МУБОРИЗАҲОИ ЗИДДИ МУСТАМЛИКАВӢ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН

Сабаби шӯришҳо. Дар ҳудуди кишвари Туркистон худсарию бедодгариҳои амалдорони маҳаллии ҳукумати подшоҳӣ ҳадду канор надошт. Бераҳмии онҳо ҳангоми ҷамъоварии андоз, махсусан, ҳангоми ба ғоидаи муҳоҷирони рус кашида гирифтани ҳиссае аз заминҳои мардуми таҳҷойӣ зоҳир мегардид. Дар натиҷаи пайдарпай афзудани маҳаллаҳои руснишин заминҳои қорам ва ҷарогоҳҳои мардуми маҳаллӣ маҳдуд мешуд. Ҳасли тобистон дар баъзе ноҳияҳои кишвар норасоии об барои қорҳои обёрӣ эҳсос карда мешуд. Ҳангоми дар ҷунин ноҳия мавҷуд будани маҳаллаҳои руснишин аксари масъалаҳо, аз ҷумла об, ба ғоидаи русҳо ҳал мегардид.

Ғайр аз бедодгарию маҳдудиятҳои иқтисодӣ, аз тарафи амалдорони маҳаллии ҳукумати подшоҳӣ на ҳама вақт дин ва урфу анъанаҳои мардуми маҳаллӣ ба эътибор гирифта мешуд. Дар идоракунии кишвар (ғайр аз идоракунии маҳаллӣ) аз байн бардоштани нуфузи сарварони дини ислом, дар ҳудуди кишвар маҳдуд карда шудани мулкҳои вақфӣ ва ғайра рӯҳониёнро норозӣ ва ниҳоят ба ғазаб меовард. Ҳол он ки пеш аз забтшавӣ чи ҳукумати хонӣ ва чи ҳокимони маҳаллӣ ягон ҷорабиниро бе ризоят ва маслиҳати олимақомони дин намегузарониданд. Мулкҳои вақфӣ муқаддас ҳисоб карда мешуданд.

Барҳам хӯрдани истиқлоли миллӣ қисми зиёди мардуми кишвар, махсусан зиёиёни маҳаллиро ором намегузошт. Қисме аз онҳо роҳи ягонаи озодиро дар мубориза медиданд.

Бештари мардуми маҳаллии кишвари Туркистон дар симои ҳукуматдорони маҳаллии подшоҳӣ истисморгарони асосӣ ва таҳқиркунандагони дину урфу одатҳои миллии худро медиданд. Маҳз ҳамин омилҳо дар ҳудуди кишвар барои ба амал омадани шӯришҳои зиддимустамликавӣ, аз ҷумла «исёни вабо», шӯриши соли 1898 дар Андичон, шӯриши осийимиёнагии соли 1916 ва ғайра боис гардидаанд.

«Исёни вабо». Моҳи июни соли 1892 дар шаҳри Тошканд ҳаракати халқӣ сар зад, ки он дар таърих бо номи «Исёни вабо» маълум аст. Барои пешгирии бемории вабо аз тарафи ҳукумати кишвари Туркистон баъзе тадбирҳо андешида шуд, ки ин боиси ба вучуд омадани исён дар Тошканд гардид. Бемории вабо авва-

лин бор моҳи март дар шаҳрҳои Кобул ва Ҳироти Афғонистон пайдо шуда, нишонаҳои онро 1-уми июн дар уезди Қиззахи вилояти Самарқанд ва 7-уми июн дар Тошканд ба мушоҳида гирифтаанд, вале барои табобати беморон табибон ва дорувор намерасид. Бинобар ин, мувофиқи баъзе маълумот, шумораи умумии аз ин беморӣ фавтидагон танҳо дар кишвари Туркистон қариб ду ҳазор нафарро ташкил медед.

Сарварони шаҳри Тошканд бо маслиҳати мутахассисон барои пешгирии ин бемории хавфноки гузаранда бо қарори худ барои гӯронидани мурдаҳои аз беморӣ фавтида танҳо як қабристонро муайян намуда, 12 қабристони дигари шаҳро бастанд. Дар қабристони муайяншуда ҳам мурдаро танҳо баъди иҷозати хӯчаинҳои шаҳр мегӯрониданд. Аз сабаби зиёд гардидани фавтидагон муҳлати иҷозат барои дафн тақрибан 3–4 рӯз давом мекард. Дар ин муддат мурда бояд нигоҳ дошта мешуд. Агар авлоди мурда ин қоидаи навро ба эътибор нагирифта, мурдаи аз бемории вабо фавтида (баъзан аз ин беморӣ набошад ҳам)-ро худсарона дар дигар қабристон ба ҳок супоранд, ҳукуматдорони шаҳр онҳоро маҷбур мекарданд, ки мурдаро аз қабристони аввала бароварда, ба қабристони муайяншуда оварда гӯронанд. Инчунин, дар муддати тадбири мубориза бо вабо аз шаҳр баромадан ва ба шаҳр даромадан маҳдуд карда шуда буд. Чунин ҳолат на танҳо тоҷирон, балки чорякқорон, мардикорон ва дигар мардуми гуногунпешаро низ норозӣ мекард.

Баҳона ба оғози исён – бе иҷозат ба қабристони хосташон гӯронидани мурда гардид. Шаҳрдорон аз ин воқеа воқиф гардида, наздикони он мурдаро аз байни бозор гузаронида, ба идораи маъмурияти шаҳрӣ бурданӣ шуданд. Мутасаддиён дар роҳ онҳоро таҳдид намуда гуфтаанд, ки «мурдаро аз он қабристон гирифта, дар қабристони муайяншуда гӯронед». Мардуми бозор ва кӯчаҳои шаҳр аз асли воқеа воқиф гардида, ба ҳимояи наздикони он майит баромаданд. Дар натиҷа ин воқеа ба исён табдил ёфт. Ҳукуматдорон ба муқобили исёнгарон қувваи зиёди низомӣ равон карданд. Дар баъзе маҳаллаҳои шаҳр задухӯрди байни қувваҳои низомӣ ва исёнгарон ба амал омад. Аз иштирокчиёни шӯриш панҷ нафар ҳалок гардида, бисёриҳо ҳангоми гурехтан дар қӯйи Анҳор ғарқ шуданд. Мувофиқи баъзе маълумот, баъди ҳомӯш карда шудани исён аз он канал 80 ҳасад бароварданд. Аз фаъолони исён 60 нафар ба ҳабс гирифта шуд.

Ҳамин тавр, яке аз шӯришҳои калонтарин, ки маҳз дар натиҷаи ба эътибор гирифта нашудани урфу одатҳои милли аз тарафи мустамликадорон ба вуқӯъ омадааст, хомӯш карда шуд. Ин шӯриш аз рӯйи хусусият зиддимустамликавӣ ва миллию озодихоҳӣ мебошад.

Шӯриши соли 1898 дар Андиҷон. Соли 1898 дар водии Фарғона шӯрише ба амал омад, ки дар таърих бо номҳои «Шӯриши Андиҷон», «Шӯриши эшони Дукчӣ» ва «Шӯриши Мадалӣ-эшон» маълум аст.

Сарвари шӯриш Мадалӣ-эшон ба ҳисоб меравад. Падари ӯро Собир дукчӣ мегуфтанд, бинобар ин ба Мадалӣ-эшон боз лақаби «дукчӣ»-ро ҳамроҳ кардаанд. Собир-дукчӣ устои камбағали деҳаи Чимиёни уезди Марғелон буд. Мадалӣ-эшон на танҳо эшони машҳури водӣ, балки заминдори калон ҳам ба ҳисоб мерафт. Ӯ воқеан, маълумоти хуби динӣ дошта, зиёрати Макка ҳам карда буд. Вай танҳо дар уезди Марғелон 447 таноб замин, ду осиб, чор чувози равғанкашӣ ва заводи хишт дар ихтиёр дошт. Мадалӣ-эшон муридони пайравони зиёде дошт. Рӯзе дар Марғелони Нав полисмейстери азхудрафтаи рус ӯро дар ҳузури мардум, аз ҷумла муридонаш, мачбур кард, ки аз хар фуномада, пиёда аз шаҳр гузарад. Мадалӣ-эшон ин воқеаро барои худ таҳқир ҳисобид. Баъди ин ӯ нисбат ба амалдорони ҳукумати подшоҳӣ нафрати зиёд пайдо карда, муридонашро ҳам дар рӯҳияи бадбинӣ тарбия мекард. Ӯ ва муридонаш барои ба муборизаи зидди амалдорони подшоҳӣ бархезонидани мардум лаҳзаи муносиборо мунтазир буданд. Соли 1898 чунин лаҳза муҳайё гардид. Мадалӣ-эшон ва муридони ӯ аз ҳамин вазъияти мусоид истифода карданӣ шуданд.

Муҳаммадалӣ (Мадалӣ-эшон, Эшони дукчӣ, Дукчӣ-эшон). Сарвари шӯришгарони Андиҷон дар соли 1898

Дар аввал дар атрофи Мадалӣ-эшон тақрибан 200 нафар саворагон аз деҳаи Тоҷики уезди Мингтеппа чамъ шуданд. Баъд ба онҳо мардуми худӣ Мингтеппа, ки деҳаи сераҳоли буд, ҳамроҳ гардиданд. 17-уми майи соли 1898 Мадалӣ-эшон ба тарафи Андиҷон, ки маркази уезд буд, ҳаракат кард. Шумораи шӯришгарон ба 2 ҳазор нафар расид, ки аз онҳо тахминан ҳазор нафарашон саворагон буданд. Онҳо 18-уми март ба гарнизони кӯшунҳои рус якбора ҳуҷум карданд. Дар натиҷа, дар байни аскарони рус ва

Иштирокчиёни шӯриши соли 1898 дар Андиҷон, ки занҷирбанд гардидаанд

шӯришгарон задухӯрди сахт ба амал омад. Аз аскарони рус 22 нафар ҳалок шуда, 24 нафар захмӣ гардиданд. Бо ташаббуси ҳукуматдорони кишвар ва вилоят ба Андиҷон қувваҳои нав фиристода шуд. Баробари расидани қувваҳо, бегоҳии ҳамон рӯз шӯриш дар Андиҷон хомӯш гардид. Мадалӣ-эшон гурехта бошад ҳам, ҳуди ҳамон рӯз дастгир шуд.

Шӯриши соли 1898 на танҳо Андиҷон, балки Намангон, Марғелон, Ўш, умуман, қариб тамоми водии Фарғонаро фаро гирифта буд. Дар шӯриш баробари ўзбекҳою қирғизҳо, тоҷикон низ иштирок карданд. Шӯриш аз рӯи хусусияташ миллию озодихоҳӣ ба ҳисоб меравад, зеро он пеш аз ҳама, ба муқобили сиёсати мустамликадоронаи ҳукумати подшоҳӣ нигаронида шуда буд. Вале сарварони он, пеш аз ҳама Мадалӣ-эшон ва муридони содиқи ӯ, ин шӯришро ба манфиати худ истифода карданд.

Сарчашма:

Бобочон Ғафуров дар бораи ҳучуми дастаҳои эшони Дукчӣ ё худ Дукчӣ-эшон ба гарнизони руси воқеъ дар шаҳри Андиҷон навиштааст: «18-уми майи соли 1898 (бо тақвими қуҳна) халифа Мадалӣ ном пешвои тасаввуф, ки бо номи Дукчӣ-эшон низ машҳур буд, бо як даста пайравонаш иборат аз 1500 нафар, дар шаҳри Андиҷон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб, овозу садое набароварда, тамоми аскаронро дар

гафлат мононда ҳучум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин байн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд...

Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукчӣ – эшон шаҳрҳои Ўш, Марғелон ва баъзе дигар ҷойҳоро гирифта буданд...» (Ниг.:Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2, С.209).

Санаҳои муҳим:

- 1892, июн – «Исёни вабо» дар Тошканд.
- 1898 – шӯриш дар Андичон.

Савол ва супоришҳо:

1) Сабабҳои дар кишвари Туркистон ба амал омадани шӯришҳои зиддимустамликавӣ кадомҳоянд? 2) Чаро исёнеро, ки моҳи июни соли 1892 дар шаҳри Тошканд ба амал омадааст, «Исёни вабо» мегӯянд? 3) Баҳонаи саршавии «Исёни вабо» чист? 4) Чаро шӯриши соли 1898 дар Андичон номҳои «Шӯриши эшони Дукчӣ» ё «Шӯриши Мадалӣ-эшон»-ро гирифтааст? 5) Худи Мадалӣ-эшон кӣ буд? 6) Рафти «Исёни вабо» ва шӯриши соли 1898 дар Андичонро нақл кунед. 7) «Исёни вабо» ва шӯриши соли 1898 дар Андичон аз рӯи хусусият чӣ гуна шӯришҳо буданд? 8) § 16-ро такрор кунед.

§26. ИНҚИЛОБИ ЯКУМИ РУС ВА ТАЪСИРИ ОН БА ОСИЁИ МАРКАЗИ

Инқилоби якуми рус. Ибтидои асри XX барои Русия давраи нооромии буд. Бухрони иқтисодии солҳои 1900–1903, махсусан хушксолии 1901, ҷанги русу япон (солҳои 1904–1905) сабаби хароб гардидани иқтисоди мамлакат ва боз ҳам вазнинтар шудани аҳволи мардум шуд. Овозаҳои дар амалиёти ҷангии муқобили қўшунҳои япон шикаст хӯрдани лашкари рус боиси боз ҳам коста шудани обрӯю эътибори ҳукумати подшоҳӣ гардид.

Соли 1898 Ҳизби сотсиал-демократии корғарии Русия (РСДРП) ташкил шуд, ки он сарнагун намудани тартиботи подшоҳиро меҳост. Ин ҳизб дар анҷумани дуюми худ (соли 1903) ба ду гурӯҳ: болшевикон (бо сарвари В.И.Ленин) ва меншевикон тақсим шуд, ки онҳо минбаъд ба ҳизбҳои алоҳида табдил ёфтанд.

Бо вучуди ихтилоф, ин ҳизбҳо дар масъалаи сарнагун наму-

дани ҳукумати подшоҳӣ асосан ҳамфикр буданд. Ташкилотҳои ин ҳизбҳо дар тамоми ғӯшаю канори империяи Русия, аз ҷумла дар кишвари Туркистон ҳам амал мекарданд.

Инқилоби якуми рус 9-уми январи соли 1905, дар шаҳри Петербург бо Якшанбеи хунин (яъне дар он рӯзи якшанбе аз тарафи аскарони ҳукумати подшоҳӣ тирборон карда шудани намоиши осоишта) оғоз ёфта, ба зудӣ қариб тамоми сарзамини империяи Русия, аз ҷумла Осиёи Марказиро низ фаро гирифт.

Дар кишвари Туркистон маркази асосии ҳар гуна ошӯб ва гирдиҳамоиҳои эътирозӣ шаҳри Тошканд ба ҳисоб мерафт. Дар вилоятҳои Фарғона ва Самарқанд дар ҳаракатҳои инқилобӣ деҳқонон низ иштирок намуданд. Масалан, моҳҳои октябр–ноябри соли 1905 деҳқонони уезди Хучанд на танҳо аз додани андоз ба хазинаи подшоҳӣ саркашӣ карданд, балки замини сарватмандон ва давлатиро дар байни худ тақсим намуданд.

Моҳи март соли 1906 деҳқонони деҳаи Чоркӯҳи волости Исфара ёвари сардори уезди Қўқандро ҳабс карда, замини амлоқдорро соҳибшуданд. Ҳодисаҳои бо зӯрӣ соҳибшудан ба замини дороён аз тарафи деҳқонони камзамин ва безамин дар мулкҳои болооби Зарафшон ҳам рӯй меоданд.

Тадбирҳои ҳукумати подшоҳӣ. Барои аз ҳаракати инқилобӣ дур намудани оммаи халқ ҳукумати подшоҳӣ тадбирҳои гуногун меандешид. Ҳукумати подшоҳӣ, масалан, 6-уми августи соли 1905 дар бораи даъват намудани Думаи машваратии давлатӣ (Думаи булигинӣ) манифест баровард. 17-уми октябр манифест озодиҳои шаҳрвандонро эълон кард. Бо ин ҳукумати подшоҳӣ буржуазияи Русияро ба тарафи худ кашид. Дар натиҷа, дар Русия ҳизбҳои сиёсии буржуазии октябристҳо ва кадетҳо ба вучуд омаданд.

Аввали моҳи майи соли 1906 қоидаҳои интиҳоботи вакилон аз кишвари Туркистон, ки аз тарафи подшоҳи рус тасдиқ гардида буд, ба Думаи давлатӣ пешниҳод карда шуд. Мувофиқи он, барои муҳофизати манфиати русҳо ва русзабонҳо аз панҷ вилояти кишвар якнафарӣ, аз ҳисоби шаҳри Тошканд ва казакҳои вилояти Ҳафтгӯд якнафарӣ, яъне чамъ ҳафт нафар намояндагони рус вакил интиҳоб мегардиданд. Дар ҳоле, ки аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ аз тамоми вилоятҳои кишвар якнафарӣ ва аз шаҳри Тошканд низ як нафар, яъне чамъ шаш нафар намоянда интиҳоб мегардид. Мувофиқи ин тартибот, агар ба ҳисоби миёна аз 46 ҳазор нафар русҳо ва русзабонҳо як нафар намоянда интиҳоб кунанд,

пас, аз 896 ҳазор мардumi маҳаллӣ як нафар вакил интихоб мекарданд. Дар асоси ин қоида, вакилони интихобшуда аз мардumi маҳаллии кишвари Туркистон дар Думаи давлатӣ шахсони зерин буданд: 1) муллои тошкандӣ Абдурауфқорӣ Абдувоҳидқориев, 2) тоҷири самарқандӣ Тошпӯлод Абдуҳолиқов, 3) тоҷири фарғонагӣ Муҳаммадҷонов, 4) чорводори калони сирдарёӣ Т.Оллоберганов, 5) муҳандиси ҳафтрӯдӣ Муҳаммадҷон Тонишбоев, 6) аз вилояти Моварои Ҳазар полковник Маҳдумқулӣ. Аз ҳисоби русу русзабонҳои шаҳри Тошканд олими шарқшинос В.П. Наливкин вакил интихоб шуд.

Дар Русия ҳанӯз мавҷҳои инқилоб идома дошт. Ҳукумати подшоҳӣ бо мақсади мустаҳкам намудани мавқеи худ 9-уми июли соли 1906 Думаи булигиниро пароканда намуда, ибтидои соли 1907 интихоботи Думаи дуҷуми давлатиро гузаронид, вале ин дума нисбат ба думаи якум боз ҳам чаптар буд.

Пурзӯршавии таъқибот. Ҳукумати подшоҳӣ аз паст шудани мавҷи инқилоб истифода карда, 3-юми июни соли 1907 Думаи 2-юми давлатиро, ки дар таърих «Табаддулоти 3-юми июн» ном гирифтааст ва маънои ба итмом расидани Инқилоби якуми русро дорад, пароканда намуд. Яъне инқилоб шикаст хӯрд ва ҳукумати подшоҳӣ бо мақсади мустаҳкам кардани мавқеаш таъқиби муҳолифонашро шиддат дод. Масалан, моҳи ноябри соли 1907 Шуъбаи мудофиавии ноҳияи Туркистон ташкил карда шуд, ки онро ҳуди русзабонҳо «Охранка» ва мардumi маҳаллӣ «Идораи сиёсӣ» мегуфтанд. Дар асл он политсияи махфӣ буд, ки намояндагонаш на танҳо дар кишвари Туркистон, балки дар ҳудуди аморати Бухоро ва хонии Хева ҳам амал мекарданд, вале ин ҳама пеши роҳи афзудани ҳаракати зиддимустамликавиرو гирифта натавонист.

Инқилоби якуми рус махсусан, барои бедории сиёсии зиёиёни миллии Осиёи Марказӣ таъсири чиддӣ расонид. Дар кишвари Туркистон, ки қисми таркибии империяи Русия ба шумор мерафт, рӯзномаҳои гуногун ба майдон омаданд. Ин инқилоб чараёни ташаккули ҳаракати ҷадидии Осиёи Марказиро тезонид. Инқилоби мазкур, ки ба муқобили ҳукумати подшоҳӣ нигаронида шуда буд, ба афзудани ҳаракати зиддимустамликавии мардumi Осиёи Марказӣ тақони чиддӣ дод.

Академик Бобочон Ғафуров дар бораи эътирози мардumi кишвари Туркистон нисбати «Якшанбеи хунин» чунин навиштааст: «Якшанбеи хунин»-и 9-уми январӣ соли 1905, ваҳшиёна

тирборон шудани намоишгарони бесилоҳ тамоми мамлакатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳам гардид. Бо ташаббуси болшевикон дар рӯзи «Иди Татьяна», яъне 12-уми январӣ соли 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва чашн гирифта мешуд, дар чандин шаҳрҳои генерал-губернаторӣ: – дар Тошканд, Самарқанд, Қизиларбат митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар ҷавоби ваҳшонияти навкарони бенӯхтаи подшоҳ, ки дар Петербург содир намуданд, қаҳру ғазаб ва нафрату кинаи худро изҳор доштанд». (Ниг.: Фафуров Б.Ф.Точикон. Китоби 2. - С. 237).

С.Айнӣ дар бораи инқилоби якуми рус ва таъсири он ба Бухоро навиштааст: «Револютсияи соли 1905-и Русия ба Бухоро таъсири калон бахшид, ҳаракати прогрессивӣ, ки пештар дар доираҳои танги ҷудоғона буд, хеле вусъат ёфт. Газетаҳои русӣ ҳар гапро озодона менавиштагӣ шуданд, аз тарафи турку тоторҳои Русия, ки пештар ғайр аз «Тарҷумон» газетае надоштанд, газетаҳо ва журналҳои гуногун баромадан гирифт». (Ниг.:Айнӣ С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам. Куллийёт. Ҷилди 1.-Сталинобод, 1958. С.58-59).

Санаҳои муҳим:

1898 – бунёди Ҳизби сотсиал-демократии корғарии Русия (РСДРП)

1903 – Анҷумани дуҷуми Ҳизби сотсиал-демократҳои Русия ва ба ду гурӯҳ: болшевикон ва меншевикон тақсим шудани он.

1904 – 1905 – ҷанги Русияву Япония.

1905, 9-уми январ – «Якшанбеи хунин», саршавии Инқилоби якуми буржуазии демократии Русия ё худ Инқилоби якуми рус.

1905, 6-уми август – Манифести ҳукумати подшоҳии Русия дар бораи даъват карда шудани Думаи машваратии давлатӣ (Думаи булигинӣ)

1905,17-уми октябр – Манифести ҳукумати подшоҳӣ, ки озодиҳои шаҳрвандонро эълон мекард.

1905 – 1906 – ҳуруҷҳои деҳқонон дар кишвари Туркистон.

1904, май – ба Думаи давлатии Русия ворид шудани қоидаҳои аз тарафи подшоҳ тасдиқшудаи интихоботи вакилон аз кишвари Туркистон.

1906, 9-уми июл – пароканда карда шудани Думаи булигинӣ.

1907, ибтидои сол – интихоботи Думаи дуюми давлатӣ.

1907,3-юми июн – пароканда карда шудани Думаи дуюми давлатӣ ва шикасти инқилоб.

1907, ноябр – ташкил карда шудани Шуъбаи мудофиавии ноҳияи Туркистон («Охранка» ё худ «Идораи сиёсӣ»).

Савол ва супоришҳо:

- 1) Инқилоби якуми рус кай ва бо кадом воқеа оғоз ёфт?
- 2) Дар натиҷаи таъсири ин инқилоб дар кадом маҳал ё худ ноҳияҳои кишвари Туркистон ҳаракатҳои деҳқонӣ ба вучуд омаданд?
- 3) Ҳукумати подшоҳӣ барои пароканда кардани қувваҳои инқилобӣ чӣ тадбирҳо андешид?
- 4) Манифести 17-уми октябри соли 1905-и ҳукумати подшоҳӣ чиро эълон кард?
- 5) Дар бораи Думаи якум ва дуюми давлатии Русия чӣ медонед?
- 6) Дар кишвари Туркистон ба Думаи давлатии Русия аз ҷумлаи русу русзабонҳо ва мардуми маҳаллӣ бо кадом тарз интихоб шудани вакилонро фаҳмонед.
- 7) Шуъбаи мудофиавии ноҳияи Туркистон кай ва бо кадом мақсад ташкил карда шуд?
- 8) §§ 24-25-ро тақрир кунед.

§27. ҶОИИ СУННИМАЗҲАБОН ВА ШИАМАЗҲАБОН ДАР БУХОРО

Моҳи январӣ соли 1910 дар шаҳри Бухорои Кухна – маркази аморати Бухоро, дар байни суннимазҳабон ва шиамазҳабон панҷ шабонарӯз, яъне аз 22-юм то 26-уми январ хунрезии даҳшатноке ба амал омад.

Маълум аст, ки аксари мардуми аморати Бухоро (тоҷикҳо, ўзбекҳо, туркманҳо ва дигарон) пайрави мазҳаби суннӣ мебошанд. Эътиқодмандони равияи шиаро¹ асосан эронӣёне, ки дар шаҳри Бухорои Кухна ва деҳаҳои атрофи он мезистанд, ташкил мекарданд.

Маҳз ҳамин фарқи мазҳабӣ ду халқи асосии эронинажод – тоҷикон ва эронӣёнро аз ҳам ҷудо намудааст. Байни сунниҳо ва

¹ **Мазҳаби шиа** – як равияи дини ислом, ки дар заминаи зиддиятҳои сиёсӣ иқтисодӣ байни халифаҳо ва авлоди Муҳаммад баъд аз вафоташ пайдо шудааст. Байни шиаҳо ва сунниҳо дар масъалаҳои идоракунии давлат, муносибат ба Қуръон, ҳадисҳо ва усули ибодат зиддиятҳо вучуд дорад. Шиаҳо тарафдори Алӣ (Ҳайдар) буда, халифаҳои дигар – Абу-бакр, Умар ва Усмонро эътироф намекунанд.

шиамазҳабон ихтилофҳо пештар низ вучуд дошта бошанд ҳам, дар даҳсолаҳои охир намояндагони ин ду мазҳаб бародарвор зиндагӣ мекарданд.

Барои ба амал омадани хунрезии январи соли 1910 дар Бухоро сиёсати пешгирифтаи амирони манғит ва хусумати мансабталошони ин ду мазҳаб сабаби асосӣ гардиданд. Ин воқеа чунин рӯй дода буд: Амирони манғит дар шароити аморати Бухоро ба худ такаҷоҳи бозътимодде надоштанд. Худи қабилаи манғит нисбатан камшумор буд. Онҳо на танҳо бо дигар қабилаҳои ўзбек, балки умуман, бо туркнаҷодҳо иттифоқи мустаҳкам надоштанд. Тоҷикон, ки аксари мардуми аморатро ташкил медоданд, ҳеҷ гоҳ сазовори боварии амирони манғит нагардидаанд. Бинобар ин амирони манғит ба мансаби қушбегӣ (ки баъди амир шахси дуум ба ҳисоб мерафт) наздикони худ, тоҷик ва намояндаи дигар қабилаҳои туркнаҷодро таъйин намекарданд. Зеро онҳо хавф доштанд, ки дар сурати ба мансаби қушбегӣ таъйин кардани намояндаи тоҷикон ё худ қавмҳои туркнаҷод, яъне суннимазҳабҳо, онҳо метавонанд, ки амиро ба осонӣ аз мансаб дур кунанд. Бо ҳамин сабабҳо амир ба мансаби қушбегӣ маҳз намояндаи шиамазҳабон – эронӣро таъйин мекард. Чунки эронӣ бо сабаби кам будани нуфузи худ дар аморат ҳеҷ гоҳ талоши мансаби амириро намекарданд ва ба амирони манғит содиқона хизмат менамуданд. Агар амирони манғит қушбегии аз ҳисоби шиамазҳабон таъйинкардашонро аз вазифа озод карданӣ шаванд ҳам, ҳеҷ хавфе ба онҳо таҳдид намекард.

Дар замони ҳукмронии амир Абдулахад¹ шахси бонуфузтарин баъд аз ӯ Остонақул-қўшбегӣ, ки аслаш эронист, ба ҳисоб мерафт. Остонақул низ аз мавқеи худ истифода карда ба дигар мансабҳои зарурии ҳукумати амири эронӣро таъйин мекард. Чунин амалиёти ӯ мансабталошони суннимазҳабро бо сарвари раиси Бухоро Бурҳониддин, ки мехост баъд аз амир бонуфузтарин шахс дар аморат бошад, ба ғазаб овард. Бинобар ин тарафдорони Бурҳониддин барои аз байн бардоштани Остонақул-қўшбегӣ мунтазири фурсати мувофиқе буданд.

Баҳона, оғоз ва оқибатҳои фочиа. Барои саршавии фочиа фурсати мусоид ва баҳонае ҳам муҳайё гардид. 22-юми январи соли 1910. рӯзи шанбе, дар боғе, ки берун аз дарвозаи Самарқандии

¹ Мувофиқи баъзе маълумот, модари амир Абдулахад – Шамшод зани аслаш эронӣ буда, зани дӯстдоштаи амир Музаффар ба ҳисоб мерафт.

шаҳри Бухорои Кухна воқеъ буд, як ҷамоаи эронӣни маҳаллӣ ва мусофирон ҷамъ шуда, мотам ораста, маросими таъзияи Хусайн, писари Алӣ, набераи пайғамбар Муҳаммадро мегузарониданд. Барои озодона гузаронидани ҷунин маросим эронӣни бухороӣ аз соли 1908, яъне дар замони Остонакул-қўшбегӣ ҳуқуқ пайдо карда буданд.

Одатан, дар рӯзи маросими мотами имом Хусайн эронӣн либосҳои сиёҳ бар тан тобути холиро бардошта «Во Хусайн!» – гӯён ба сари синаи худ мекӯфтанд.

Дар маросими 22-юми январ на танҳо қисме аз тоҷикон ва ўзбекони бухороӣ, балки баъзе толибилмони тошкандӣ ва фарғонагӣ, ки дар мадрасаҳои Бухоро мехонданд, низ ҳозир буданд. Ҷунин амалиёти эронӣн боиси хандаи яке аз толибилмони фарғонагӣ гардид. Эронӣн ин хандаро нисбати мазҳаби худ таҳқир ҳисобида, ба ӯ ҳуҷум карда, маҷрӯҳаш намуданд. Аз ин ҳодиса иртиҷоъпарастони бухороӣ (мансабталошони суннимазҳаб) истифода карда, барои ба муқобили эронӣн бархе-зонидани як қисми толибилмони мадрасаҳо ва мардуми гумроҳи Бухоро муваффақ гардиданд.

Мувофиқи баъзе маълумот, бо даъвати иғвогарон ба тарафдории суннимазҳабон қариб даҳ ҳазор нафар бухороӣн ба майдон баромаданд. Онҳо, ки асосан ба сӯи Арк ҳаракат мекарданд, аз қўшбегӣ Остонакул на танҳо қатли гунаҳкорони воқеа аз тарафи эронӣн, балки дар сарзамини аморати Бухоро тамоман манъ намудани ҳар гуна маросиму чорабиниҳои шиамазҳабонро талаб менамуданд. Аммо дар дохили шаҳри Бухорои Кухна ҳуди ҳамон рӯзи аввали воқеа, яъне 22-юми январ, кушокушии байни суннимазҳабон ва шиамазҳабон оғоз шуда буд. Ҳар ду тараф нисбат ба якдигар ваҳшонияти зиёде зоҳир намуданд. Мувофиқи маълумоти шоҳидони он рӯзҳои фочиа, «дар нуқтаҳои шаҳр, ки зиёда кушокушӣ ба амал омадааст, хуни одаи чун оби борон аз гузарҳои танг ҳаракат кардааст».

Ҳукумати амирии Бухоро қудрати бо қувваи худ бар тараф намудани хунрезии мазҳабии байни бухороӣн ва эронӣнро надошт. Бинобар ин, ба шаҳр як дастаи аскарони рус бо сарвари генерал Лилиентал дохил шуда, ба хунрезӣ хотима доданд. Ташаббускорони хунрезӣ – олимақомони суннимазҳаб ба истеъфои қўшбегӣ Остонакул ва ҳаммаслақонаш муваффақ гардиданд. Баъди ин воқеа Мирзо Насрулло, ки суннимазҳаб буд, қўшбегӣ таъйин шуд.

Ҳамин тавр, рақобати мансабӣ дар Бухоро ба хунрезии калонтарине расонид, ки гунаҳкорони асосии он мансабталошони ҳар ду мазҳаб – сунний ва шиа буданд, вале ин фочиа ба мардуми бечораи бухороӣ ва эронӣ бадбахтиҳои зиёде овард. Онҳо аз ин фочиа ягон беҳбудие надиданд. Баръакс, ҳамаи қурбоншудагон ва маҷрӯҳон аз ҷумлаи онҳо буданд.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи сабабҳои ба амал омадани фочиаи байни суннимазҳабон ва шиамазҳабони Бухоро навиштааст: «Ҳарчанд дар замони собиқ миёни шиа ва сунниёни Бухоро баъзан кудуратҳо пайдо шуда бошад ҳам, дар солҳои охир ин ду фирқа бародарвор мезистанд. Тоҷир, асноф ва деҳқони ин ду ҷамоа ба якдигар кину адоват надоштанд. Ҳарчанд уламои ин ду фирқа барои тақвияи нуфузи худ дар байни авом тухми адоват мекоштанд, боз ҳам ин адоват аз байни талабаи нодон ва ҷоҳилаи авом болотар намегузашт. Лекин дар байни ҳуққом ва маъмурини ду фирқа адоват баркамол буд. Эшон низои мансабӣ ва сиёсии худро ба ҷашми авом ба либоси мазҳабӣ ҷилва медоданд». (Наг.: Айнӣ С. Куллиёт. Ҷилди 10, С.118).

Санаҳои муҳим:

1910, 22 – 26-уми январ – фочиаи суннимазҳабон ва шиамазҳабон дар Бухоро.

Савол ва супоришҳо:

1) Сабабҳои асосии ба вучуд омадани фочиа ё худ хунрезии байни суннимазҳабон ва шиамазҳабони Бухоро кадомҳоянд? 2) Қушбегӣ дар шароити аморати Бухоро чӣ мавқеъро ишғол мекард? 3) Кадом воқеа барои саршавии ин фочиа баҳона гардид? 4) Саршавӣ ва оқибатҳои хунрезиро шарҳ диҳед. 5) Оё мардуми одии суннимазҳаб ва шиамазҳаби Бухоро, ки дар ин фочиа талафоти зиёде доданд, манфиате ба даст оварданд? 6) § 17-ро такрор кунед.

§28. ШҶРИШИ МИЛЛИЮ ОЗОДИХОҶИИ СОЛИ 1916

Оғози чанги якуми чаҳон. 19-уми июл (1-уми август)-и соли 1914 Чанги якуми чаҳонӣ оғоз ёфт, ки ба он 38 давлати чаҳон бо теъдоди 1,5 млрд нафар ё худ аз чор се ҳиссаи аҳли башар кашида шуд. Дар чор соли чанг, яъне то соли 1918, дар амалиёти чангӣ беш аз 10 млн нафар ҳалок ва зиёда аз 20 млн нафар маҷрӯҳ гардиданд.

Русияи подшоҳӣ, ки яке аз иштирокчиёни фаъоли чанги якуми чаҳонӣ буд, зиёда аз 2 млн нафар аҳолии худро талаф дод. Мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ боз ҳам харобтар, аз ҷиҳати молиявӣ тобеи мамлакатҳои Ғарб шуд. Барои пӯшонидани хароҷоти чанг миқдор ва навъҳои андозро зиёд карданд. Дар натиҷа, мардуми Русия, ки аз чанг дилгир шуда буданд, ба муқобили сиёсати ҳукумати худ ҷо-ҷо шӯриш мебардоштанд. Яке аз бузургтарини ин шӯришҳо соли 1916 дар Осиёи Марказӣ ба амал омад.

Сабабҳои шӯриш. Чунон ки дар §25 зикр кардем, худсариро бедодгарии ҳукуматдорони подшоҳӣ, таҳқири дин ва урфу одатҳои мардуми маҳаллӣ, ба ғоидаи муҳочирони рус кашида гирифтани замини мардуми маҳаллӣ, бештар ба ғоидаи муҳочирони рус ҳал карда шудани чанҷоли об, душвории зиндагӣ, махсусан, зиёд будани андозҳо ва бераҳмиҳо ҳангоми рӯендани андоз ғазоби мардумро нисбат ба сиёсати ҳукумати подшоҳӣ зиёд карда буд. Чунин вазъият сабаби шӯришҳои зиёди зидди мустамликавӣ гардидааст. Ҳамин гуна ҳолат минбаъд ҳам идома дошт ва барои шӯриши навбатӣ ҳам сабабҳои асосӣ гардид. Бо оғози Чанги якуми чаҳон худсариро торочгарии амалдорони ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба пештара боз ҳам зиёдтар шуд. Шӯриш, ки дар шаҳри Хучанд оғоз гардид, ба зудӣ тамоми худуди кишвари Туркистон ва Қазоқистонро фаро гирифт.

Баҳонаи шӯриш. Ҳукумати подшоҳии Русия ба садоқати мардуми Осиёи Марказӣ нисбати худ бовар надошт. Аз ин рӯ дар солҳои чанг ҳам аз ҳисоби мардуми таҳҷойии ин кишвар ба хизмати ҳарбии Русия сафарбар карда нашуд, вале соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ вазъи нугувори фронтҳоро ба назар гирифта, ба корҳои ақибгоҳ сафарбар намудани мардуми таҳҷойии кишвари Туркистон ва Қазоқистонро зарур шуморид. 25-уми июни соли 1916 оид ба ин масъала фармони подшоҳ эълон карда шуд.

Мувофиқи он бояд аз ҳисоби мардони аз 19 то 43-солаи кишвари Туркистон 250 ҳазор нафар ва Қазоқистон 80 ҳазор нафар ба корҳои заминкании хатти фронт ҷалб карда мешуданд. Масалан, фақат аз уезди Хучанд бояд 8948 кас сафарбар шуда, 8140 нафарашон бояд ба корҳои ақибгоҳи фронт фиристода мешуданд. Вазнинии тақсимот ба гардани аҳолии шаҳри Хучанд афтода буд, зеро танҳо аз ин шаҳри бостонӣ бояд 2708 нафар аз онҳое, ки дар корҳои пахтакорӣ иштирок намекарданд, сафарбар мегардиданд.

Дар асоси фармони номбурда 2-юм ва 3-юми июли ҳамон сол мардони Хучандро ба рӯйхат гирифтанд. Аксари онҳое, ки ба рӯйхат дохил шуда буданд, қувваи асосии кориро ташкил медоданд. Аз ин рӯ, дар айни авҷи корҳои тобистонӣ ба корҳои ақибгоҳи фронт ҷалб намудани онҳо, бегуфтугӯ, ба вазъи хоҷагиашон таъсири манфӣ мерасонид. Гайр аз ин, хизмати ҳарбӣ дар байни мардуми Осиёи Марказӣ чандон роиҷ набуд, аз ин рӯ ин маърака ҳамовозие пайдо накард. Илова бар ин, аз тарафи амалдорони маҳаллӣ хангоми барӯйхатгирӣ ба беадолатироҳ дода мешуд. Яъне ҳар касе, ки доро буд, ба амалдорон ришва дода, худро аз рӯйхат мебаровард. Чунин ҳолат бечорагонро, ки имкони ришва додан надоштанд, ба ғазаб овард ва ба шӯриш водор намуд. Ин чорабинӣ ба оғози шӯриш баҳона гардид.

Оғоз ва рафти шӯриш. 4-уми июли соли 1916 дар назди қозихонаи маҳаллаи Қалъаи Нави шаҳри Хучанд зиёда аз 500 нафар шаҳриён ҷамъ омада, аз қозӣ ва пристав талаб карданд, ки барӯйхатгириро қатъ намоянд, аммо ин талаби онҳо аз тарафи қозӣ ва пристав ба эътибор гирифта нашуд. Пас мардум бо чунин талаб ба назди сардори уезд, ба сӯйи бозори Чоршанбе ҳаракат карданд. Дар роҳ ба издиҳом аз ҳар сӯ одамони бисёре ҳамроҳ гардиданд. Шумораи намоишчиён афзуда, ба 7–8 ҳазор нафар расид, вале сарварони уезд ба қувваи полтсия такя намуда, талаби мардумро рад карданд. Дар натиҷа, мардуми бағзабомада ба ҳучум гузаштанд. Қўра Зокиров, Зубайдулло Раҳматуллоев, Қўра Алӣ ва дигарон аз ҷумлаи фаъолони ин ҳаракати мардумӣ буданд. Аз тарафи полтсия ба муқобили мардум тир кушода шуд. Бегоҳии ҳамон рӯз дар шаҳр ҳолати ҳарбӣ эълон гардид. Дар тамоми гўшаю канори шаҳр ҳарбиён ва полтсия назорати қатъӣ чорӣ намуданд. Рӯзи дигар, яъне 5-уми июл, ба хучандиёни шӯришбардошта беш аз 700 сокини волости Қистакўз ҳамроҳ шуданд, вале он вазъиятро дар шаҳр дигар тағйир дода ната-

вонист. Шӯриш дар шаҳри Хучанд дигар хомуш гардида буд.

Шӯриши Хучанд барои ҳаракатҳои умумии кишвар ишорае гардид. Он зуд ноҳия ва вилоятҳои нав ба навро фаро мегирифт. Баъди шӯриши Хучанд мардуми Ургут шӯриш бардоштанд. 6-уми июли ҳамон сол намоишҳои эътирозӣ ба муқобили сиёсати ҳукумати подшоҳӣ дар Самарқанд ва Тошканд ба амал омаданд. 8–9-уми июл ҳаракати халқӣ дар Фарғона сар шуд. Дар миёнаи моҳи июл чунин ҳаракат қариб тамоми кишварии Туркистонро фаро гирифта буд. Махсусан, мардуми Қиззах қариб ҳама ба мубориза бархостанд. Эътирозҳои мардумӣ дар Ўротеппа, Ашт, Панҷакент низ ба амал омад. Дар ноҳияю даштҳои Қазоқистон шӯриш бештар аз ҳама дар вилояти Турғай шиддат гирифт.

Дар сарзамини аморати Бухоро соли 1916 ғайр аз хуруҷҳое, ки дар роҳи оҳани Бухоро ба вуқӯъ омаданд, боз дар Қаршӣ, Қубодиён, Қаротегин ва маҳалҳои дигар ҷунбишҳои мардумӣ рух доданд. Масалан, дар Қалъаи Лабиоб (Тоҷикободи ҳозира)-и бекигарии Қаротегин ба хуруҷи халқӣ (с. 1916) мардикори мавсимӣ Қаландаршоҳ сарварӣ намудааст. Хуруҷҳои халқие, ки дар ҳудуди аморат ба амал омадаанд, пеш аз ҳама, ба муқобили зулму истибдоди амирӣ, махсусан, бедодгарии амалдорони маҳаллии он равона шудаанд. Ҳамин тавр, ба доираи шӯриш на танҳо сарзамини Туркистон ва Қазоқистон, балки аморати Бухоро ҳам кашида шуд. Дар шӯриш тамоми табақаҳои аҳоли: деҳқонон, коргарон, тоҷирон, зиёӣён ва ҳатто рӯҳониён иштирок намуданд.

Шикасти шӯриш. Ҳукумати подшоҳӣ аз вусъати шӯриш ба воҳима афтада, 17-уми июли соли 1916 дар кишварии Туркистон ҳолати ҳарбӣ эълон кард. Дар бисёр маҳалҳо бо фармони амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ба муқобили шӯришгарон аз силоҳ истифода карданд. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ ба муқобили шӯришгарон бераҳмона тир мекушоданд. Миқдори сарбозоне,

Чӯра Зокиров (1894 – 1929) яке аз иштирокчиёни ғаёли шӯриши соли 1916 дар Хучанд

ки барои саркӯб намудани шӯриш сафарбар гардидаанд, низ кам набуд. 13-уми декабри соли 1916 ноиби раиси Думаи IV давлатии Русия А.Ф.Керенский маҳз ҳамин ҳолатро ба эътибор гирифта, дар суҳанрониаш гуфта буд, ки «ба фронтҳои ҷангӣ боз як фронтҳои нав – «фронтҳои Туркистон» илова гардид».

Шӯриш дар бисёр маҳалҳо маҳз аз тарафи аскарони подшоҳӣ бо силоҳ саркӯб карда шуд. Дар натиҷа, аз иштирокчиёни шӯриш одамони бисёре ҳалок гардиданд. Генерал-губернатори Туркистон дар мактуби маҳфии ба номи подшоҳ Николайи II фиристодааш таъкид намудааст, ки дар натиҷаи ин шӯриш аз ҳисоби русҳо: 97 нафар аскар, 7 нафар амалдор, 2325 нафар аҳолии рус ҳалок шуданд. Ғайр аз инҳо, 86 нафар аскар захмӣ гардида, 76 нафар аскар ва 1384 нафар аҳолии рус беному нишон гардиданд. Ин рақамҳои дақиқ, ки танҳо талафоти ҳукумати подшоҳиро нишон медиҳад, худ гувоҳи он аст, ки талафоти шӯришгарон хеле зиёд будааст.

Ҳамин тавр, шӯриш бераҳмона саркӯб карда шуд. Бисёр ғаёлоли он ҳабс ва таъбид (бадарға) гардиданд. Амалдорони ҳукумати подшоҳӣ баъди саркӯб намудани шӯриш миқдори муайяншудаи мардикорон (аз ҷумлаи мардуми маҳаллии кишвари Туркистон ва Қазоқистон)-ро маҷбуран ба корҳои ақибгоҳи фронт фиристоданд. Шӯриш, агарчи аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ саркӯб карда шуд, дар амал ба сиёсати мустамликадоронаи ҳукумати подшоҳии Русия як зарбаи қатъӣ буд, зеро он аз рӯи хусусияташ шӯриши миллию озодихоҳӣ ба ҳисоб мерафт. Шӯриш барои бедории сиёсӣ ва баланд гардидани шуури сиёсии мардуми маҳаллӣ кумаки амалӣ расонид. Он қувваи мардуми маҳаллии Осиёи Марказиро, ки ҳукумати подшоҳӣ эътибораш намедод, нишон дод. Аз ин рӯ, ин шӯриш аҳамияти бузурги таърихӣ дошт.

Сарчашма:

Дар мактуби сардори шуъбаи химоя (охрана)-и ноҳиявии Туркистон М.Н.Волков аз 10-уми июли соли 1916 оид ба вазъи мардум гуфта шудааст: «... мувофиқи хабарҳои, ки ба шуъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омадааст ва сабабаш овозаҳое мебошад, ки одамони пулдори босавод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ нараванд, рафта хандаққовӣ накунанду ба ҷойи ин маблағи муайян диҳанд. Дар бозору ҷойхонаву дигар ҷойҳо гап-гап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта на-

шаванд, камбағалон ҳатман шӯриш мекунанд ва худашон ин гуна бойхоро кушта мепартоянд». (Ниг.: пора аз китоби Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2 - С. 261).

Санаҳои муҳим:

1914, 19-уми июл (1-уми август) – оғози Ҷанги якуми ҷаҳон.

1916, 25-уми июн – фармони подшоҳи Русия оид ба корҳои ақибгоҳи фронт сафарбар намудани мардуми таҳҷойии кишвари Туркистон ва Қазоқистон.

1916, 4-уми июл – оғози шӯриш дар шаҳри Хучанд.

1916, 17-уми июл – эълон гардидани ҳолати ҳарбӣ дар кишвари Туркистон.

Савол ва супоришҳо:

1) Ҷанги якуми ҷаҳонӣ кай оғоз гардид ва дар он чанд мамлақати дунё иштирок намудаанд? 2) Дар ин ҷанг чӣ қадар мардум талаф ёфт? 3) Барои саршавии шӯриши соли 1916 кадом воқеа баҳона гардид? 4) Шӯриш дар Хучанд кай ва аз кадом воқеа сар шуд? 5) Дар бораи рафти шӯриши Хучанд ва фаъолони он нақл кунед. 6) Ғайр аз Хучанд, он сол шӯришҳои халқӣ боз дар кучоҳо сар заданд? 7) Шӯриши соли 1916 аз рӯйи хусусияташ чӣ гуна шӯриш буд ва аҳамияти он аз чӣ иборат аст? 8) §§ 24 – 25-ро такрор кунед.

БОБИ 9 АҲКОРИ ҶАМЪИЯТИЮ СИЁСӢ ВА МАДАНИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

§29. ТАШАККУЛИ АҲКОРИ ҶАМЪИЯТИЮ СИЁСӢ ВА МАДАНИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Таъсири дигаргуниҳои иқтисодию сиёсӣ ва ҷамъиятӣ. Баъди ба тасарруфи Русияи подшоҳӣ дохил шудани Осиёи Марказӣ дар натиҷаи дигаргуниҳои иқтисодию сиёсӣ, ҷамъиятӣ ва фарҳангии кишвар дар афкори ҷамъиятию сиёсии мардуми он, махсусан зиёиён, тағйироти кулӣ ба вучуд омад.

Пас аз истило сарзамини Осиёи Марказӣ ба доираи муомилоти молиқу пулӣ ва бозори умумирусӣ кашида шуд; дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ ва ташкилотҳои бонкӣ ба вучуд омаданд; хатҳои роҳи оҳан гузаронида шуд; дар кишоварзии кишвар дигаргуниҳо (баъзе анвои нави воситаҳои кишоварзӣ ва истехсоли маҳсулоти наф) пайдо шуданд.

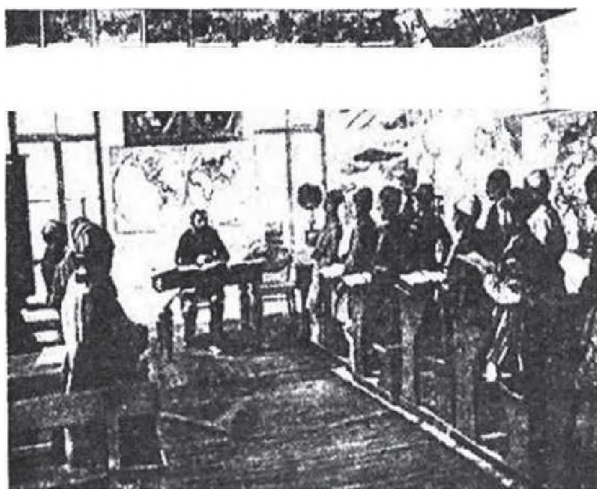
Дар кишвари Туркистон баробари ин дигаргуниҳо ва барҳам дода шудани мустақилии хони Қўқанд, инчунин, ба баъзе урфу одатҳои пойдори динию миллӣ ва маҳаллӣ зарбаи қатъӣ зада шуд. Акнун дар ин кишвар сарварони дини ислом аз мавқеъ ва ҳуқуқҳои номаҳдуди собиқа маҳрум гардиданд. Онҳо дар идоракунии мулкҳои кишвар, шурӯъ аз генерал-губернаторӣ то идораи уезду волост ҳеч нуфузе надоштанд ва амалдорони подшоҳӣ андешаи эшонро умуман, ба эътибор намегирифтанд. Мансабҳои бонуфузи динӣ –қозикалон ва раис дар ҳудуди кишвари Туркистон дигар вучуд надошт. Ин тағйирот зиёиёни маҳаллиро зиёда ба андеша водор намуд.

Дигаргуниҳо дар ҳаёти фарҳангӣ ва тиббӣ. Дар кишвари Туркистон махсусан тағйирот дар ҳаёти фаҳангӣ назаррас буд. Масалан, соли 1868 дар шаҳри Тошканд аввалин чопхона ба кор шурӯъ кард. Соли 1870 китобхонаи оммавӣ кушода шуд. То ин вақт дар сарзамини Осиёи Марказӣ, махсусан, дар Бухоро, Самарқанд, Қўқанд китобхонаҳо асрҳо боз вучуд дошта бошанд ҳам, дар назди дарбори хону амирон ва мадрасаҳо буда, хусусияти оммавӣ надоштанд.

28-уми апрели соли 1870 шумораи аввалин нашрияти генерал – губернатории кишвари Туркистон – рӯзномаи «Туркестанские ведомости» чоп шуд, ки бо он таърихи матбуоти даврии Осиёи Марказӣ оғоз гардид. Аз ҳамон сол чопи рӯзнома бо забонҳои ўзбекию қирғизӣ бо номи «Туркистон вилоятининг газети» ба чоп шурӯъ шуд. Бо мақсади аз ҳисоби толибилмони маҳаллӣ тайёр намудани тарҷумонҳо 19-уми декабри соли 1884 дар шаҳри Тошканд, дар ҳавлии сарватманди маҳаллӣ Саидғанӣ Азимбоев нахустин мактаби русии маҳаллӣ кушода шуд. Олими номии рус В.П.Наливкин муаллими он буд. Миқдори чунин мактабҳо сол то сол меафзуд. Масалан, соли 1911 танҳо дар Хучанд, Панҷакент, Ўротеппа, Конибодом, Исфара, Хоруғ ва дигар шаҳрҳо беш аз 10 мактаби русии маҳаллӣ амал мекарданд. Дар сарзамини аморати Бухоро аввалин чунин мактаб соли 1894 дар шаҳри Бухорои Кӯҳна ташкил ёфт.

Дар нимаи дуюми асри XIX барои аз нуқтаи назари илмӣ омӯхтани сарзамини Осиёи Марказӣ аввалин кӯшишҳои ҷиддӣ оғоз ёфт. Чунончи, соли 1871 Чамбияти илмии Осиёи Миёна бунёд гардид, ки мақсади он ҷамъ ва нашр кардани мавод оид ба мардуми ин диёр буд. То ин давр аз расадхонаҳои собиқ, аз ҷумла аз расадхонаи Улуғбек (дар Самарқанд), ки дар замони худ шуҳрати ҷаҳонӣ дошт, қариб асаре намонда буд. Соли 1873 дар Тошканд аввалин расадхонаи замонавӣ сохта шуд. Соли 1897 бо ташаббуси олимони маъруфи рус В.Ф.Ошанин ва С.И.Жидинский Шуъбаи туркистонии Чамбияти ҷуғрофии рус ташкил ёфт. Ҷуғрофияшиносии номии рус П.П.Семёнов-Тяншанский ба омӯзиши ҷуғрофияи кишвар асос гузошт. Дигар олимони маъруфи рус, ҷуғрофияшинос А.П.Федченко бори нахуст водии Фарғона ва Олойро омӯхта, нуқтаи баландтарини кӯҳҳои ин минтақаро муайян намуд.

Дар соҳаи тиб низ дигаргуниҳои куллӣ ба амал омаданд. Масалан, дар шаҳри Тошканд дар нимаи ду-юми соли 1865 бо мақсади табобати ҳарбиёни рус бемористо-

Дарси ҷуғрофия дар яке аз мактабҳои русии маҳаллӣ.

ни махсус бунёд гардида буд. Минбаъд дар ин чо бемористон ва амбулаторияи табобатӣ бунёд шуданд, ки дорои 168 бистар буданд. Дар шаҳрҳои Самарқанд, Қўқанд, Хучанд, Ҷротеппа ва Панҷакент низ бемористону марказҳои табобатӣ пайдо шуданд.

Дигаргуниҳои соҳаи тиб ба аморати Бухоро низ бетаъсир намонд. Мутахассисони рус дар шаҳри Бухорои Кухна як бемористон ва як амбулаторияи занона, дар шаҳрҳои Шаҳрисабз, Қаршӣ ва деҳаи Душанбе яктоӣ бемористонҳои ҳар кадоме дорои 5 бистар, дар маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадӣ: Бухорои Нав (Когон), Чорқўйи Нав, Паттахисор, Тирмиз ва Каркӣ низ амбулаторияҳо ташкил карда шуд. Дар ҳудуди Кўхистони Бадахшон дар Хоруғ ва маҳалҳои, ки қисмҳои сарҳадии аскарони рус ҷойгир буданд, нуқтаҳои табобатӣ ташкил карда шуданд. Дар аксари шаҳрҳо ва шаҳракҳо дорухонаҳо ҳам бино гардиданд. Чи аз нуқтаҳои табобатӣ ва чи аз дорухонаҳо минбаъд мардуми маҳаллӣ низ ба кадрӣ имкон истифода мекарданд.

Мавқеи зиёиёни маҳаллӣ нисбат ба тағйирот. Дигаргуниҳои дар сарзамини Туркистон ва аморати Бухоро бавучудода, албатта, ба афкори чамбиятию сиёсии мардуми он, махсусан зиёиён, бетаъсир намонд. Онҳо оид ба сабаб ва оқибатҳои ин дигаргуниҳо андеша меронданд. Аксарият носозгориҳои чи замони гузашта ва чи сиёсати мустамликадорӣ ҳукумати подшоҳиро мазаммат менамуданд.

Дар натиҷаи таъсири тағйироте, ки дар нимаи дуюми асри XIX ба амал омад, зиёиёни Осиёи Марказӣ ба гурӯҳҳо тақсим шуданд. Як гурӯҳи зиёиён (асосан дар кишвари Туркистон) воқеияти баамаломадаро, муваққатан бошад ҳам, қабул намуда, мунтазири барқароршавии тартиботи аввала (чи мақомҳои динӣ ва чи мулкҳои вақфӣ) буданд. Гурӯҳи дигари зиёиён ин дигаргуниҳоро амри воқеӣ ва баргаштан ба тартиботи пештарро имконнопазир ҳисобида, сарзамини Осиёи Марказиро тарк намуда, ба мамлакатҳои ҳамсоя: Афғонистон, Эрон, Туркия ва давлатҳои гуногуни араб ҳиҷрат намуданд. Қисми сеюми зиёиён воқеаҳои даврро аз ҳар ҷиҳат омӯхта, сабабҳои онро ба хубӣ фаҳмиданд, оид ба оқибатҳои он барои худ ҳулосаҳои зарурӣ бароварда, баҳри начоти халқу ватани худ ва урфу анъанайи мардуми он мекӯшиданд. Онҳо ба хубӣ эҳсос намуданд, ки воқеан, халқҳои Осиёи Марказӣ хеле фақир буда, мамлакат аз давлатҳои тараккикардаи ҷаҳон аз ҳар ҷиҳат қафо мондаанд. Тарафдоро-

ни ин гурӯҳ сабабҳои асосии ҳама гуна бадбахтиҳои мардум ва қафомондагии мулкро пеш аз ҳама, дар бемаърифати мардум ва амалдорон медиданд. Ақидаи ин гурӯҳи зиёиён дар эҷодиёти маорифпарварони он давра таҷассум ёфтааст, ки бузургтарини онҳо Аҳмади Дониш буд.

Сарчашма:

Академик Бобочон Ғафуров аҳамияти таърихии ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Марказиро нишон дода, оид ба вучуд омадани дигаргуниҳои иқтисодӣ ва фарҳангӣ навиштааст: «Тавассути ҳамроҳ шудан ба Русия Осиёи Миёна ба муомилаи молии ҷаҳонӣ кашида шуд. Тадричан дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои пахтадозакунӣ ва равғанкашӣ ба вучуд омаданд... Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Русия ҳаёти маданияи Осиёи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошканд китобхона, театр, музей кушода шуда, кори матбуот рӯ ба тараққӣ ниҳод... Ривози маданият, ки бо кумаки интеллигентсияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёиёни маҳаллӣ кумак расонид...». (Ниг.:Ғафуров Б. Тоҷикон. Китоби 2. С.187).

Санаҳои муҳим:

1865, нимаи дуюми сол – бунёди бемористони махсус дар шаҳри Тошканд.

1868 – бунёди аввалин чопхона дар шаҳри Тошканд.

1870 – кушода шудани китобхонаи оммавӣ дар шаҳри Тошканд.

1870, 28-уми апрел – нашри аввалин шумораи рӯзномаи «Туркестанские ведомости».

1870 – бунёди Ҷамъияти илмии Осиёи Миёна.

1873 – бунёди расадхона дар Тошканд.

1884, 19-уми декабр – кушода шудани нахустин мактаби русии маҳаллӣ дар шаҳри Тошканд.

1897 – ташкили Шуъбаи туркистонии Ҷамъияти ҷуғрофии рус.

Савол ва супоришҳо:

1) Ба мардуми маҳаллӣ дигаргуниҳои иқтисодию сиёсӣ ва ҷамъиятӣ, ки дар Осиёи Марказӣ дар нимаи дуюми асри XIX ба амал омаданд, чӣ тавр таъсир намуд? 2) Мардум дигаргуниҳои

ҳаёти маданӣ ва тиббии даврро чӣ гуна қабул карданд? 3) Аввалин рӯзнома дар Осиёи Марказӣ кай ва бо кадом ном нашр гардид? 4) Нахустин мактаби русии маҳаллӣ кадом сол, дар кучо кушода шуд ва мақсад аз бунёди чунин мактабҳо чист? 5) Аз олимони рус, ки дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар омӯзиши Осиёи Марказӣ ҳисса гузоштаанд, кихоро медонед? 6) Дар соҳаи тиб чӣ тағйирот ба вучуд омад? 7) Зиёиёни маҳаллӣ тағйироти баамаломадаро чӣ тавр қабул намуданд? 8) §§ 2, 18, 20, 21 ва 22-ро такрор кунед.

§30. АҲМАДИ ДОНИШ – ИСЛОҲОТҲОҲ ВА МАОРИФПАРВАР

Чаҳонбинии Аҳмади Дониш. Яке аз фозилтарин фарзандони Бухорои Шарифи асри XIX Аҳмад Маҳдуми Дониш мулаққаб ба Аҳмади Калла (1826–1897) мебошад. ӯ дар шаҳри Бухоро, дар оилаи Носир ном муллои тоҷик ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро дар мактаби хусусии духтаронаи модараш гирифта, дар мактаби қориён (ҳофизони Қуръон) низ таҳсил намудааст, вале мактаби қориёнро зуд тарк намуда, аз 14-солагӣ таҳсилро дар мадраса идома додааст. ӯ дар мадраса ғайр аз илмҳои динӣ, дар асоси асарҳои олимони Шарқ фанҳои табиӣ, риёзиёт, нучум, ҳайат, таърих, фалсафаи табиӣ ва адабиётро бештар мустақилона меомӯзад.

Аҳмади Дониш аз хурдсолӣ хатти зебо ва дар рассомиву наққошӣ истеъдоди ғавқулодае доштааст. Баъди хатми мадраса ӯро бо тавсияи яке аз устодони санъаткораш ба ҳайси меъмор ва наққош ба дарбори амир ба кор гирифтанд, вале аз сабаби набудани корҳои иморатсозию бинокории ҳукумати Аҳмади Дониш дар дарбор бештар бо кори китобати рисолаву девонҳо ва коғазҳои расмии дарборӣ машғул буд. Ин ба ӯ имкон дод, ки аз як тараф, ҳунари хушнависӣ ва наққошии худро боз ҳам такмил диҳад, аз тарафи дигар, аз китобхонаи ғании дарбор истифода карда, илмҳои гуногунро мустақилона боз ҳам амиқтар омӯхта, ба донишмандӣ шуҳрат пайдо намояд. Аҳмади Дониш ҳанӯз дар замони ҳукуматдории амир Насрулло аз ашхоси соҳибмаърифати аҳли дарбор махсуб мешуд.

Аҳмади Дониш мувофиқи супориши амирони Бухоро се дафъа ба Русия сафар намудааст. Ҳангоми ин сафарҳо бо ҳаёти

Аҳмади Дониш (дар мобайн) – асосгузори ҳаракати маорифпарварӣ дар Осийи Марказӣ. (Расми соли 1874, ҳангоми бо аъзои сафорати Бухоро дар Санкт-Петербург будан кашида шудааст)

сиёсӣ, иқтисодӣ ва махсусан, фарҳангии Русия ба қадри имкон аз наздик шинос шуд. Ин сафарҳо дар ташаккули ҷаҳонбинии ӯ ҳамчун маорифпарвар ва ислоҳотхоҳ нақши муҳиме бозидаанд.

Андешаҳои ислоҳотхоҳонаи Аҳмади Дониш. Аҳмади Дониш солҳои 1870 – 1873 рисолае таълиф намуд, ки он бо номи «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» маъруф аст. Ин рисола дар асл барномаи ислоҳоти ҷиддии тарзи давлатдорӣ ва асосҳои иҷтимоии аморати Бухоро ба шумор меравад.

Аҳмади Дониш дар ин рисола барои идоракунии мамлакат тартиботи вазорат ва маҷлиси машваратӣ (парламент)-ро зарур мешуморад. Ба ақидаи ӯ, ҳуқуқи амир чун ҳокими мутлақ бояд дар асоси қонун (Конститутсия) маҳдуд карда шавад. Ғайр аз ин, дар рисола оид ба сохт ва ҳуқуқи вазоратҳо, тартибот ва мавқеи қувваҳои ҳарбӣ, ҳуқуқи мартабаи амир, муносибати давлатдорон бо халқро батафсил баён кардааст.

Ба андешаи Аҳмади Дониш, подшоҳ ҳамон вақт адолатхоҳ шудан метавонад, ки даҳ шартро риоя кунад. Шарти аввал, ба андешаи мутафаккир, «дар ҳар воқеа, ки раоёро пеши ҳоким афтод, подшоҳ худро дар он воқеа аз раоё тасаввур кунад ва дигареро бар худ ҳоким донад. Ва дар он ҳам ҳар ҳукм, ки аз дигаре ба худ раво намедорад. мисли он (онро – Н.Ҳ.) аз худ ба дигаре раво на-

дорад ва агар раво дорад, хиёнат карда бошад».

Ё худ дар шарти ҳафтум мегӯяд: подшоҳи одил «он ки аз хатари ҳукумат ва вилоят ғофил набошад. Ва яқин донад, ки мансаби аморату ҳукумат олатест, (ки) бад-он саодату некномии дунё ва охират касб метавон кард. Ва ҳам шақовату гирифторӣ ва бадномии абадӣ ҳосил тавон намуд». Дар шарти нухум гуфтааст: «... некбахттарини раиятдорон касест, ки раият бад-ӯ некбахт аст ва бадбахттарин касе он аст, ки раият бад-ӯ бадбахт аст».

Аҳмади Дониш дар назди амир Музаффар шарт мегузорад, ки танҳо дар сурати қабул гардидани андешаҳояш оид ба ислоҳот ӯ метавонад дар кори идораи давлатии амири иштирок намояд. Амир аз чунин пешниҳоди бебоконеи Аҳмади Дониш чихати давлатдории худ хавф бурда, на танҳо онҳоро қабул накард, балки худӣ ӯро аз дарбор дур карда, аввал ба Ғузор, баъд дар Наҳрпай қозӣ таъйин намуд.

«Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш. Мутафаккир аз соли 1875 ба навиштани шоҳасараш «Наводир-ул-вақоеъ» шурӯъ намуда, онро пас аз 15 сол ба итмом расонид. Ӯ соли 1885, танҳо баъди марги амир Музаффар ва ба тахт нишастани амири ҷавон – Абдулаҳад ба Бухоро баргашт ва бо «марҳамат»-и амири нав муддате китобдори мадрасаи Ҷаъфархоҷаи Бухоро таъйин гардид. Ин ҳама ба нависанда имкон дод, ки шоҳасари худро ба итмом расонида, онро дар байни ҳаводорону ҳамфикрони худ интишор намояд.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» чун шоҳиди замон иллатҳои иҷтимоӣ, нобаробарӣ ва беадолатии ҷамъияти феодалии Бухоро, қафомондагии ҳаёти фарҳангӣ, тарзи шахшудаи таълим дар мактабу мадрасаҳо, симои манфури табақаҳои ҳукмрони амири, ки нисбат ба мардум бераҳмӣ зоҳир менамуданд, ҷаҳолат ва ғафлатзадагии арбоби дин ва ғайраро хеле сахт танқид намудааст. Муаллиф «Рисола дар назми тамаддун ва таовун»-ро ҳамчун яке аз қисмҳои ба «Наводир-ул-вақоеъ» дохил кардааст.

Иншои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро уламои расмии Бухоро, амир ва аҳли дарбор зараровар ҳисобида бошанд, зиёиёни пешқадами Бухоро онро бо мамнуният қабул карданд. Ин асар дар бедории мардуми тоҷик, умуман зиёиён, нақши муҳиме бозид. Худи нависанда аз доираи зиёиёни Бухоро дар канор набуд. Ӯ ҳама вақт якҷанд нафар уламо ва толибилмони боистеъдодро дар атрофи худ ҷамъ намуда, оид ба фасодҳои замона ва роҳҳои ҳалосӣ аз он

сухбатҳо меорост. Аҳмади Дониш тавассути сухбатҳо ва паҳн намудани ақидаҳои инчунин, таълифи асарҳои гаронбаҳо барои дар шароити Бухоро ба вучуд омадан ва ташаккул ёфтани як равия ё худ чараёни нав – равияи маорифпарварӣ замина гузоштааст.

Аҳмади Дониш – асосгузори ҳаракати маорифпарварӣ. Маорифпарварӣ чараёни иҷтимоию сиёсӣ ва адабию фарҳангии, ки зиёиёно аз ғафлати замони кӯхнаи феодалӣ бедор намуда, ба замони нав, замони тантанаи илму амал ва адолат даъват мекард. Тарафдорони ин чараён (ё худ равия) маҳз бо роҳи тарғиби ғояҳои хайр, адолат, илму маърифат иллатҳои сохти ҷамъиятиро барҳам задан, анъанаю маишат ва сиёсати онро тағйир додан меҳостанд. Андешаҳои Аҳмади Дониш ҳам пурра ба ҳамин мақсад равона гардида буд. Бинобар ин ӯро, барҳак, асосгузори чараёни маорифпарварии на танҳо Бухоро, балки тамоми Осиёи Марказӣ мешиносанд.

Дар ғояҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш ҳақиқатан ҳам тамоми ҷиҳатҳои мусбати афкори фалсафӣ ва иҷтимоию сиёсии на танҳо халқи тоҷик, балки дигар халқҳои Осиёи Марказӣ, мамлакатҳои ҳамхудуди Шарқ ва ғайра низ таҷассум ёфтаанд. Барои ташаккули ин ғояҳо маҳсусан, таассуроти сафарҳои Петербург нақши муҳиме бозидааст, зеро дар натиҷаи ин сафарҳо Аҳмади Дониш бо ҷашмони худ дид, ки ватанаш – Бухоро нисбат ба Русия то кадом дараҷа аз ҷиҳати иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ қафо мондааст.

Аҳмади Дониш яке аз барҷастатарин ва фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. Ӯ пешрафти иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангии ватани худро меҳост. Орзу мекард, ки мулкаш обод ва мардуми он хушбахт бошад.

Сарчашма:

Аҳмади Дониш яке аз шартҳои давлатдориро чунин тасвир кардааст: «Бидон, ки вилоят доштан кори бузург аст ва халифатии Ҳақтаоло қардан аст ва дар ҳама авомиру навоҳӣ иқтидо ба сулуки илоҳӣ намудан ва асл дар вилоятдорӣ ва ҳукумат илму амал аст. Ва султони ин миқдор илм лобуд аст, ки бидонад, ки вайро дар ин олам барои чӣ овардаанд ва қароргоҳи вай чист. Дунё манзилгоҳи вай аст, на қароргоҳи вай. Ва ӯ бар сурати мусофирест, ки раҳми модар бидояти манзили вай аст ва лаҳад

ниҳояти манзили вай». (Ниг.: Дониш А. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2- Душанбе 1989, – сах. 117, 130-131)

Санаҳои муҳим:

1826 – 1897 – солҳои зиндагии Аҳмади Дониш.

1870 – 1873 – А.Дониш барномаи ислоҳоти худро бо номи «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» иншо намуд.

1875 – 1890 – А.Дониш шоҳасари худ «Наводир-ул-вақоеъ»-ро иншо кард.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи ташаккули ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш чӣ медонед? 2) Чаро барои ташаккули ҷаҳонбинии А. Дониш сафарҳои ба Русия нақши муҳиме бозидааст? 3) Барномаи ислоҳоти Аҳмади Дониш чӣ ном дорад ва дар он кадом масъалаҳо ба миён гузошта шудаанд? 4) Дар шоҳасари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» кадом масъалаҳо инъикос ёфтаанд? 5) Чаро Аҳмади Донишро насосгузори ҳаракати маорифпарварӣ медонанд? 6) Маорифпарвариро чӣ тавр мефаҳмед? 7) §§ 17 ва 29-ро такрор кунед.

§31. ҲАРАКАТИ ҶАДИДИЯ

Ба вучуд омадани ҳаракати ҷадидия дар Осиёи Марказӣ. Ҳаракати ҷадидия дар Осиёи Марказӣ охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар байни зиёиёни бедоргаштаи маҳаллӣ дар аввал ҳамчун ҷараёни фарҳангию маърифатӣ, баъд ҳамчун ҷараёни иҷтимоию сиёсии ислоҳотхоҳона ба вучуд омадааст. Тарафдорони ин ҳаракат ақибмондагии иқтисодию сиёсии мулки худро ба хубӣ дарк намуда, коста будани маънавиёти мардумро эҳсос карданд ва чун пешовандонашон – маорифпарварон дар андешаи он буданд, ки 1) бо роҳи интишори адабиёти нав ва ба роҳ мондани ҷиҳди рӯзномаю маҷаллаҳо аҳволи мардумро беҳтар намоянд; 2) ба ислоҳи тарзи идоракунии кишвари худ ноил гардида, барои рушд ёфтани он чун халқҳо ва давлатҳои тараққикардаи ҷаҳонӣ шароит муҳайё кунанд; 3) ба барҳам додани ҳар гуна разолатҳои давр – бетартибию ғоратгарихо ҳангоми ситонидани андозҳо, худсарии амалдорон ва ғайра муваффақ шаванд; 4) бо роҳи ислоҳоти дини исломро ба талаботи замони нав – рушди муносибатҳои сармоядорӣ мутобиқ гардонанд. Ҷадидони Бухоро худро

Яке аз шумораҳои рӯзномаи «Ҳабл-ул-матин» (аз 14-уми майи соли 1907), ки бо забони форсӣ дар Калкуттаи Ҳиндустон нашр гардида, дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Бухоро ҳам паҳн ме-гардад

менабуданд ва ё бо он робита доштанд, умуман, нисбати ҳамаи онҳое, ки чи ба тартиботи асримиёнагии амирӣ ва чи усули кухнаи таълим розӣ набуданд, истифода мегардид. Онҳо бо истиллоҳи «чадид» ба таърих ворид шуданд ва худи чадидон онро нисбати худ ва ҳамфикронашон на ба маънои таҳқир, балки чун шахси озод, чорикунандаи андешаву ақидаҳои нав қабул карданд.

Дар асл чадидон дар марҳалаи аввал худро «чавонон», «чавонфикрон», «маорифпарварон», «тараккипарварон», «ислохотпарварон», «ислохотхоҳон», «навпарастон» ва ғайра меномиданд. Ғайр аз ин, чадидони Бухоро ба чавонтуркони Туркия пайравӣ намуда, худро «чавонбухороиён» ва чадидони Хева худро «чавонхевагиҳо» меномиданд. Дар навбати худ чадидон муқобилони худро «кухнапарастон», «қадимиён», «қадимпарастон», «тарafdорони усули кухна» ва ғайра меномиданд. Аз ҳамин сабаб чанчоли тарafdорон ва муқобилони мактаби усули нав дар таърих ба номи «низои байни чадидону қадимпарастон» маълум аст ва он чанчол сол то сол шиддат ёфта, махсусан, дар шароити Бухорои амирӣ бештар шакли фоҷиавӣ касб мекард.

Марказҳои намоёни ҳаракати чадидӣ дар аморати Бухоро шаҳри Бухорои Кухна (пойтахти аморат), дар кишвари Туркис-

«чадид» наномидаанд. Ин номро ба онҳо, чун калимаи таҳқиркунанда, муқобилони ислохот гузоштаанд. Барои гузоштани чунин ном аз тарафи чадидон ташкил карда шудани мактабҳои усули нав (ё худ усули чадидӣ) сабаб шуда буд. «Чадид» калимаи арабӣ буда, ба форсии тоҷикӣ маънои «нав», «тоза»-ро дорад ва он ягон маънии таҳқиркунандаеро ифода намекунад, вале дар шароити аморати Бухоро ҳомиёни тартиботи кухна ҳар каси ба худ аз рӯи ақида муқобилро «чадид» меномиданд. Оҳиста-оҳиста ин калима нисбати ҳамаи онҳое, ки тарafdори ислохот буданд, мактабҳои усули нав мекушоданд, дар чунин мактабҳо таҳсил

тон – шаҳрҳои Самарқанд, Қўқанд, Тошканд ва дар хонии Хева – шаҳри Урганч ба ҳисоб мерафтанд, зеро ин шаҳрҳо дар баробари марказҳои маъмурӣ ҳисоб шудан, марказҳои илму маърифат ҳам буданд.

Сарчашмаҳои ташаккули ҳаракати ҷадидия инҳо буданд: 1) ақидаҳои маорифпарварӣ, махсусан, эҷодиёти Аҳмади Дониш; 2) таъсири ҳаракати ҷадидияи тоторҳо, ки ҳанӯз солҳои 80-уми асри XIX ташаккул ёфтааст; 3) таъсири рушди муносибатҳои нави молиқу пулӣ; 4) таъсири матбуоти даврӣ.

Фаъолияти ҷадидон дар кишвари Туркистон. Бояд таъкид намуд, ки ҷадидон дар Осӣи Марказӣ дар шароити гуногун амал мекарданд. Масалан, дар шароити кишвари Туркистон онҳо то андозае озодона фаъолият менамуданд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ба корҳои ҷадидон (ғайр аз солҳои Қанги якуми ҷаҳонӣ) чандон аҳамият намедоданд. Бинобар ин, ҷадидони кишвари Туркистон дар роҳи амалӣ гардонидани мақсадҳои худ дар ҳамаи шаҳрҳои ноҳияҳо, ғайр аз муқобилати тарафдорони усули кӯхнаи таълим, дигар монеаи ҷиддие қариб эҳсос намекарданд.

Ҳаракати ҷадидия дар кишвари Туркистон то замони Инқилоби феввали (соли 1917) Русия ба таври муташаккил ташаккул наёфта бошад ҳам, тарафдорони он шароити кишварро ба назар гирифта, дар назди худ чунин мақсадҳои муайян гузошта буданд: дар масъалаи тарбия – ҷавонони маҳаллиро бештар ба илму маърифат, ривож додани корҳои тиҷорату саноат даъват менамуданд. Дар ин соҳа онҳо, бегуфтугӯ, тарафдори ислоҳи усули таълим дар мактабу мадрасаҳо ва бунёди мактаби усули нав буданд; оид ба сабук намудани аҳволи халқи захматкаш – ба тартиб даровардани андозҳо ва сабук кардани онҳо; қатъ гардонидани муҳочиркунии деҳқонони рус ба кишвари Туркистон; дар масъалаи идоракунии кишвар – ислоҳ намудани усули идоракунии мустамликавӣ, аз ҷумла тағйир додани баъзе бандҳои «Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркистон», ки дар асоси онҳо амалдорони ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба мардуми маҳаллӣ бераҳмӣ зоҳир менамуданд; дар масъалаи ҳуқуқ – баробарҳуқуқии раияти муқимии кишвар бо раияти рус, маҳдуд кардани даҳолати амалдорони подшоҳӣ ба корҳои идоракунии маҳаллӣ, ки баъзан боиси аз тарафи эшон поймол карда шудани урфу анъанаҳои мардум мегардид ва ғайра.

Сарварони ҳаракати ҷадидия дар кишвари Туркистон:

Маҳмудхоҷа Бехбудӣ (1875–1919), Абдулқодир Шакурӣ (Абдулқодир Абдулшукуров 1875–1943, ҳар ду аз Самарқанд). Мунавварқорӣ Абдурашидов (дар Тошканд) буданд.

Аз тарафи ҷадидони кишвари Туркистон маҷаллаю рӯзномаҳои: «Хуршед» (1906), «Самарқанд» (1913 – 1914), «Ойина» (1913 – 1915), «Таракқӣ» (1906), «Шухрат» ва «Тучқор» (1907 – 1908), «Осиё» (1913 – 1915), «Садои Туркистон» (1914 – 1915), «Садои Фарғона» (1913) ва ғайра нашр мегардиданд. Аз байни онҳо маҷаллаи «Ойина», ки Маҳмудхоҷа Бехбудӣ нашр мекард, бо ду забон: форсии тоҷикӣ ва ўзбекӣ, боқӣ ҳама ба забони ўзбекӣ чоп мешуданд.

Дар шароити кишвари Туркистон муқобилони ҳаракати ҷадидия аз ҳисоби мударрису муллоҳо ва толибилмон кам набуданд. Онҳо дар мактабу мадрасаҳо усули кухнаи таълимро дастгирӣ намуда, муқобили мактабҳои усули нав, мактабҳои русии маҳаллӣ, тарафдори аз нав барқарор кардани мавқеи номаҳдуди дину шариат ва ғайра буданд. Вале муҳолифони ислоҳот аз ошкоро ба муқобили сиёсати ҳукумати подшоҳӣ баромадан метарсиданд.

Фаъолияти ҷадидон дар аморати Бухоро. Дар шароити аморати Бухоро вазъият барои фаъолияти ҷадидон андаке дигар буд. Ҳукумати амирӣ аз рӯзҳои аввали ба майдон омадани ҳаракати ҷадидӣ тарафдорони онро таъқиб намуда, фаъолияти мактабҳои усули навро манъ кард. Чунин муносибат суръати аз ҷиҳати ташкилӣ танзим ёфтани ҳаракати ҷадидияи Бухороро тезонид. Махсусан соли 1909 аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шудани мактаби усули нави Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1877 – 1934) ва Садриддин Айнӣ (1878 – 1954) тарафдорони ҳаракати навро ба ғазаб овард ва онҳоро баръакс, бо ҳам наздиктар намуд. Тарафдорони мактаби усули нав минбаъд бо ҳам тез-тез вохӯрда, оид ба тақдирӣ Бухоро, мардуми он, корҳои мактабу мадрасаҳо суҳбатҳо меоростанд. Дар натиҷа, солҳои 1909 – 1910 дар Бухоро ҳаракати ҷадидӣ ҳамчун ҳаракати ислоҳотхоҳонаи ҷамъиятию сиёсӣ пурқувват шуд ва аз ҷиҳати ташкилӣ ташаккул ёфт.

С.Айнӣ бо дӯсти худ А.Мунзим дар маркази ҳаракати ҷадидияи Бухоро, дақиқтараш, аз ҷумлаи сарварони он буданд. Ҷадидони бухороӣ вазъи аморатро ба эътибор гирифта, баҳри рушду ободии ватани худ, инчунин, баҳри хушбахтии мардуми он, дар назди худ чун мақсаду маром, иҷрои вазифаҳои зерин-

ро гузоштаанд: дар соҳаи маориф – барҳам додани бесаводӣ та-
вассути кушодани мактабҳои усули нав, ислоҳоти таълим дар
мадрасаҳо, паҳн намудани адабиёти нав ва матбуоти ҳаррӯза;
дар соҳаи ҳимояи манфиати халқ – бо роҳи ташвиқот ба мардум
фаҳмонидани разолатҳои ҳукуматдорони амирӣ, исрофкориҳои
амир ва аҳли дарбор, инчунин дар байни мардум барҳам дода-
ни исрофкориҳои зиёд ҳангоми тӯй, мотам (маросимҳои азодорӣ)
ва дигар маъракаҳо; дар соҳаи мустаҳкам намудани иттифок ва
дӯстии мардум – бо роҳи фаҳмондан барҳам додани низоъҳои
мазҳабӣ ва ғайра.

Минбаъд ба ҳаракати ҷадидияи кишвари Туркистон ва Бухоро дар қатори зиёиён, инчунин, намояндагони тоҷирони маҳаллӣ низ дохил гардиданд. Ҷадидон ҳақиқатан ҳам давомдиҳандагони фаъолияти маорифпарварони асри XIX буданд. Бинобар ин онҳоро низ маорифпарварон номидан хато нест, вале ин ҳаракатро нисбат ба маорифпарварони асри XIX «як қадам ба қафо» гуфтанд хатост. Баръакс, ҳаракати ҷадидӣ нисбат ба маорифпарварии гузашта як қадам ба пеш аст. Зеро маорифпарварони аввала норасоҳои замонро дар асарҳо, суҳбатҳо, шеърҳои сурудҳои худ саҳт танқид карда, барои амалӣ гаштани он корҳои назаррасе накардаанд. Аммо ҷадидон аз ибтидо фаъолияти худро бо кори амалӣ – ташкили мактабҳои усули нав, нашри рӯзномаҳо, ислоҳи усули таълим дар мадрасаҳо ва ғайра оғоз карданд.

Ба ҷадидон тамғаи исломпарастӣ (панисломизм)-ро часпонда сиёҳ кардан низ хатост. Зеро, чунон ки таъкид намудем, фаъолони ин ҳаракат аксаран аҳли савод, муллою муллозодаҳо, мударрисҳо ва толибилмони мадрасаҳо, яъне қариб ҳама аз аҳли ислом буданд. Бинобар ин онҳо ҳеч гоҳ аз доираи ислом берун шуда наметавонистанд ва ин тавр шуданаш мумкин ҳам набуд. Аз аҳли ғайримусулмон – яҳудиёни маҳаллӣ аксаран хайрхоҳон буданду халос. Бинобар ин ҷадидон аз доираи шариати дини ислом набаромада, бо роҳи ислоҳот мулки худ ва мардуми онро аз ҳолати бенавоию фақирӣ бароварда, ба қатори халқҳо ва давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон расонидан мехостанд.

Пурзӯршавии ҷараёни пантуркистӣ дар байни ҷадидон. Маълум аст, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар асоси идеологияи миллатгароӣ турк – туркизм ақида ва ё худ равияи дигар – пантуркизм (туркпарастӣ, марказаш дар Туркия) ба вучуд омада, рушд кард. Мувофиқи таълимоти туркпарастон, як қатор

миллатҳои ҷаҳон, ба монанди юнониҳо, форсҳо, арабҳо қайҳо ҳароб шудаанд ва онҳо гӯё оянда надоранд; қисми дигари миллатҳо, аз ҷумла халқҳои Аврупо гӯё ба интиҳо мерасанд; танҳо қисми сеюми миллатҳо, ки ба онҳо туркҳо нисбат медеанд, гӯё тараққи мекунад ва ояндаи дунё насиби онҳост. Аз ин рӯ онҳо «ягонагии миллӣ ва давлатӣ»-и ҳамаи халқҳои туркзабонро тарғиб мекарданд. Туркпарастӣ дар байни тоторони миллатҳои Қриму Поволже ҳамовозии зиёд пайдо кард, зеро онҳо тавассути ин равия воситаи ягонаи ҷудӣ аз давлати Русияро медеанд. Бояд таъкид кард, ки як қисми тарҷумонҳо ва ҳатто амалдорони хурди давлати Русия, ки бо қорҳои Осиёи Марказӣ машғул буданд, аз ҷумлаи тоторҳо буда, баъзеи онҳо, ба мисли ҷадидони тотор, ҳамин равияро дастгирӣ мекарданд. Ҷавононе, ки аз Осиёи Миёна ба Туркия ва ё ба Қриму Поволже сафар мекарданд ё худ аз тарафи ҷадидон барои таҳсил фиристода мешуданд, зуд ба зерӣ таъсири ҳамин равия меафтанд. Минбаъд онҳо чун ташвиқгари ҳамин равия ба воя мерасиданд ва амал мекарданд.

Дар шароити Осиёи Марказӣ туркпарастон мавҷудияти тоҷиконро тамоман инкор мекарданд. Тоҷиконро ба «туркҳои бо таъсири адабиёти классикии форс забони худро гумкарда» дохил менамуданд. Бинобар ин онҳо мегуфтанд, ки «тоҷикон бояд ба асли худ – туркҳо табдил дода шаванд».

Оид ба муайян намудани туркпарастии ҷадидони Осиёи Марказӣ ҳушёрӣ ҷиддӣ лозим аст. Пеш аз ҳама, бояд ба эътибор гирифт, ки ҳаракати ҷадидӣ ва туркпарастӣ ҳеҷ гоҳ ҳаракати ягона набуд ва на ҳамаи ҷадидон дар тамоми даври фаъолиятшон туркпараст буданд. Махсусан, дар давраи аввали фаъолияти ҷадидони Бухоро таъсири равияи туркпарастӣ нисбатан кам буд. Аз ҳамин сабаб ҷадидони Бухоро аввалин мактаби усули нав ва нахустин рӯзномаҳо ба забони форсии тоҷикӣ ташкил намуданд, вале пӯшида нест, ки нуфузи туркпарастӣ дар фаъолияти онҳо сол то сол меафзуд. Зеро ҳуди ҷадидони Осиёи Марказӣ дар симои давлати Туркия намунаи ибратбахши давлати тараққиқардаи исломиро дида, нисбат ба он тавачҷуҳӣ зиёде пайдо карда буданд. Дар натиҷа, қисми зиёди зиёиёни бедорғаштаи тоҷик, ки ба равия ё худ ҳаракати ҷадидия дохил буданд, низ бо равияи туркпарастӣ заҳролуд шуда, минбаъд худро турк ҳисоб намуда, нисбат ба миллат ва забони худ хиёнатҳои зиёде кардаанд.

Сарчашма:

Садриддин Айнӣ дар аввал бо кадом ном фаъолият кардани чадидони Бухоро чуни шарҳ медиҳад: «Азбаски ба рои ба ҳамдигар наздик шудани ин соҳибфикрон дар марҳалаи аввал мактаби усули чадидия сабаб шуда буд, уламо ва арбоби ҳукумат ин фирқаро «чадид» ё «чадидӣ» номидаанд. Азбаски маслаки ин фирқа тараққию пешрафт ва роҳбаронашон ҷавонон ва ҷавонфикрон буданд, онҳо худро «ҷавонбухороиён» (мисли ҷавонтуркон) меномиданд». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. - Душанбе, 1987. - С.70).

Санаҳои муҳим:

Охири асри XIX ва ибтидои асри XX – дар сарзамини Осиёи Марказӣ ба вуҷуд омадани ҳаракати чадидӣ ё худ чадидия.

1909-1910 – дар Бухоро ҳаракати чадидия ҳамчун ҳаракати ислохотхоҳонаи ҷамъиятию сиёсӣ ташаккул ёфт.

Савол ва супоришҳо:

1) Тарафдорони ҳаракати чадидия ба кадом мақсад (андешаҳо) ё ба ҳам муттаҳид гардидаанд? 2) Манбаъҳои ташаккули ҳаракати чадидӣ кадомҳоянд? 3) Ҳаракати чадидия дар шароити Осиёи Марказӣ кай ба вуҷуд омад? 4) Чадидон дар шароити Бухоро худро дар аввал бо кадом номҳо муаррифӣ менамуданд? 5) Чадидон дар кишвари Туркистон дар кадом шароит фаъолият мекарданд ва дар назди худ чӣ мақсад гузоштанд? 6) Чадидон дар аморати Бухоро чӣ гуна фаъолият доштанд? 7) Ҳаракати чадидии Бухоро кай аз ҷиҳати ташкилӣ ташаккул ёфт? 8) Туркпарастӣ чист ва чаро нуфузи он дар байни чадидон зиёд гардид? 9) §§ 29 ва 30-ро такрор кунед.

§32. МАКТАБҲОИ УСУЛИ НАВ ВА РӯЗНОМАИ «БУХОРОИ ШАРИФ»

Фарқи мактабҳои усули кӯҳна ва нав. Ҳанӯз дар охири асри XIX ва махсусан, ибтидои асри XX муносибати як гурӯҳ зиёиёни пешқадам нисбат ба усули кӯҳнаи таълим дар мактабу мадрасаҳо тағйир ёфта буд. Зиёиён ҳатто яке аз сабабҳои асосии қафомондагии диёри худ ва мардуми онро маҳз дар қафомонда будани усули таълими мактабу мадрасаҳо дида, дар анде-

Бинои яке аз мактабҳои усули кӯхна дар шароити деҳоти Бухорои амирӣ

шаи ислоҳи он буданд. Зеро фанҳое, ки дар мактабҳои усули кӯхна асрҳо боз таълим дода мешуданд, танҳо ба як мақсад – ҳарчи васеътар омӯзонидани асосҳои дини ислом нигаронида шуда буданд. Аз ин рӯ дар чунин мактабҳо толибилмон қариб ним сол танҳо ҳарфҳои арабиро аз ёд меомӯхтанд. Баъд ба омӯзиши

«Ҳафтяк» (пораҳо аз Қуръон), сипас ба хондани «Чоркитоб» шурӯъ менамуданд. Ин ҳама қариб се солро дар бар мегирифт. Дар мактабҳои усули кӯхна дигар фанҳо қариб омӯзонда наmeshуд. Баъзан бо ташаббуси худи муаллимони мактаб–домуллоҳои баъзе мактабҳои кӯхна фанҳои дунявӣ, ба монанди риёзиёт, таърих, ҷуғрофия ва ғайра таълим дода мешуд, вале шумораи ин гуна мактабҳо хеле кам буд.

Бинобар ин аксари толибилмон баъди хатми мактабҳои усули кӯхна аз навиштан тамоман беҳабар буданд. Чунин ҳолат яке аз хусусиятҳои замони гузашта буд. Дар ҳудуди Осиеи Марказӣ, махсусан, дар маҳалҳои тоҷикнишин қариб деҳае набуд, ки онҳо масҷид набошад. Дар шаҳрҳо микдори масҷидҳо хеле зиёд буд. Масалан, дар шаҳри Бухорои Кӯхна дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX 360 масҷид амал мекард. Дар назди қариб ҳамаи масҷидҳо мактабҳои усули кӯхна амал мекарданд. Барои духтарон дар баъзе маҳалҳо мактабҳои алоҳида мавҷуд буданд.

Оид ба омӯзиши илмҳои дунявӣ дар мадрасаҳо вазъият каме беҳтар буд. Вале дар ин ҷо риёзиёт, ҷуғрофия, таърих, нучум омӯхта шаванд ҳам, қисми зиёди таҳсил ба омӯзиши забони арабӣ, қироати Қуръон ва махсусан шарҳи гуногуни он, шариати ислом ва ғайра нигаронида шуда буд. Дар нимаи дую-

Машғулият дар мактаби усули кӯхна дар замони Бухорои амирӣ.

ми асри XIX дар мадрасаҳо омӯзиши илмҳои дунявӣ хеле маҳдуд гардида, ҳатто омӯзиши илми тибро аз байн бардоштанд. Шумораи мадрасаҳо хеле зиёд буд. Танҳо дар шаҳри Бухорои Кухна зиёда аз 200 мадраса амал мекард, ки онҳо беш аз 10 ҳазор муҳассил доштанд. Дар Хучанд 47 мадраса, инчунин, дар Ҷиротеппа,

Мадрасаи Мири Араб – яке аз мадрасаҳои номии Бухоро, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX ҳам фаъолият дошт

Мадрасаи Рустамбек дар Истаравшан. Асри XIX.

Мадрасаи Олим-додхоҳ дар Панҷакент. Асри XIX.

Панҷакент, Қаротог ва дигар нуқтаҳои Тоҷикистони имрӯза низ мадрасаҳо вуҷуд доштанд. Аҳмади Дониш, Муфти Иқромча, Садри Зиё, Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Садриддин Айни ва дигарон, ки дастпарварони мактабу мадрасаҳои ҳамон давр буданд, ба замони нав мувофиқ набудани усули таълимро дар асарҳои худ зикр намуданд.

Замони нав – давраи рушди муносибатҳои молию пулӣ ба донандагонии илмҳои дунявӣ бештар муҳтоҷ буд. Чунин талабот зарурати бунёди мактабҳои усули навро ба миён овард, зеро дар мактабҳои усули наво толибилмон дар баробари Қуръон ва аз худ намудани зарурияти динӣ, риёзиёт, ҳаҷрофия, таърих ва дигар фанҳои дунявиро низ ба таври васеъ ва ҳатмӣ меомӯхтанд. Гайр аз ин, дар мактабҳои усули наво барои дар муддати хеле кӯтоҳ ёд гирифтани хондану навиштани толибилмон диққати махсус дода мешуд.

Ташкили мактабҳои усули нав. Дар шароити кишвари Туркистон ташкили мактабҳои русии маҳаллӣ кушодани мактабҳои усули навро тезонид, зеро ин воқеият зиёиёни пешқадами кишварро водор намуд, ки ҳарчи зудтар нисбати тақдири халқи худ чораҳои амалӣ андешанд. Ҳамин ҳолат баъзе саноатчиёни маҳаллиро, ки худ маърифатпарвар буданд, бетараф нагузошт. Барои зиёиён тарафи иқтисодии масъала мураккабӣ мекард, вале барои саноатчиёни маҳаллӣ, ки сол то сол соҳиби даромади зиёд мегардиданд, ин қисми масъала зуд ҳалшаванда буд. Ҳамин тавр, бо дастгирии сарватмандони маҳаллӣ соли 1898 дар Қўқанд (бо ташаббуси мулло Салоҳиддин) соли 1899 дар Андичон (бо ташаббуси мулло Шамсиддин) ва дар Тошканд (бо ташаббуси қорӣ Маннон) мактабҳои усули нав (таълим ба забони ўзбекӣ) ташкил ёфтанд.

Нахустин мактаби усули нави форсии тоҷикӣ ба номи маорифпарвари самарқандӣ – Абдулқодир Шакурӣ марбут аст. Бо ташаббуси ӯ соли 1901 дар гузари Хочазудмуроди шаҳри Самарқанд аввалин чунин мактаб кушода шуд. Баъдтар ӯ дар деҳаи Рачабамини Самарқанд ва соли 1903 дар гузари Қўшхавз, дар ҳавлии Муҳаммадраҳимбой низ ҳамин гуна мактабҳои усули нав бунёд намудааст. С.Айнӣ соли 1908 ҳангоми бори аввал ба Самарқанд сафар намуданаш ҳамроҳи А.Мунзим маҳз бо фаъолияти ҳамин мактаб шинос шудааст. *Аз ҳамон рӯзи шиносӣ бо мактаби Шакурӣ, мегӯяд ӯ: «фикри мактаб тамоми мағзи моро ишғол кард».*

А.Шакурӣ баробари фаъолияти омӯзгорӣ, инчунин барои мактабаш дастурҳои зарурӣ ва китобҳои дарсӣ низ тартиб меод. Ба қалами ӯ аввалин китоби алифбои форсии тоҷикии мактабҳои усули нав «Роҳбари савод», китобҳои қироати «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт», «Зубдат-ул-ашъор» тааллуқ дорад.

Дар мактаби Шакурӣ ҳар сол маҷлиси кушоди имтиҳонот ташкил мешуд, ки рафти онро на танҳо падару модарони толибилмон, балки дигар ҳавасмандон низ мушоҳида карда метавонистанд.

Миқдори мактабҳои усули нав дар кишвари Туркистон сол то сол меафзуд. Агар соли 1910 шумораи ин гуна мактабҳо дар шаҳр ва маҳалҳои гуногуни кишвар тақрибан 50 адад бошад, пас соли 1911 онҳо ба 68 адад расиданд. Масалан, дар сарзамини имрӯзаи Тоҷикистони Шимоли – собиқ уезди Хучанд, волостҳои Панҷакент, Конибодом ва Исфара 7 мактаби усули нав амал мекард.

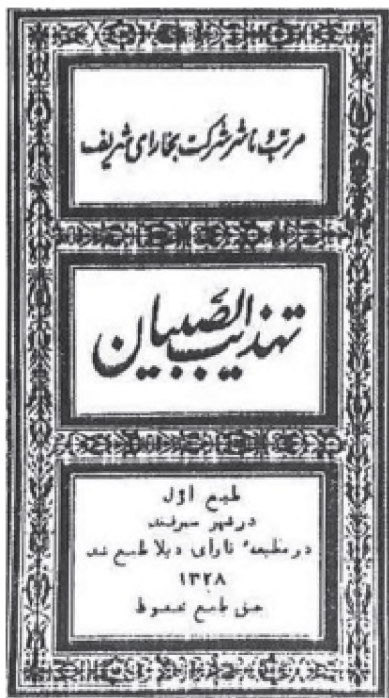
Абдулқодир Шакурӣ (1875 – 1943, дар мобайн), маорифпарвар, яке аз аввалин муассисони мактаби усули нави форсии тоҷикӣ дар Самарқанд, дар доираи деҳқонон

Аввалин кӯшиши ташкил намудани мактаби усули нав дар шароити Бухоро ба мулло Ҷӯрабойи пирмастӣ, ки бо тичорат машғул буд, мансуб аст. Ӯ, ки дар Туркия таҳсил намуда буд, дар асоси усули мактабҳои туркӣ ва русӣ ибтидои соли 1900 дар гузари Пӯстиндӯзони шаҳри Бухорои Кухна мактаби хусусӣ кушод. Вай ният дошт, ки дар 5 – 6 моҳ наврасон ва калонсолонро саводнок намояд, вале мактаб ба қадри имкон ҳавасмандонро ба худ ҷалб карда натавонист ва аз ин рӯ худ аз худ ба зудӣ баста шуд.

Баъд аз мулло Ҷӯрабой, солҳои 1902 – 1903 Каипов ном тотор, мактаби усули нави ифтиҳо қард, вале он мактаб низ дар давом накард ва баста шуд.

Октябри соли 1908 бо ташаббуси Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим) ва Садриддин Айнӣ дар дохили шаҳри Бухоро, дар гузари дарвозаи Салоҳхон, дар ҳавлии худи Мунзим барои бухороӣ аввалин мактаби усули нави форсии тоҷикӣ кушода шуд, ки он 12 нафар хонанда дошт. С.Айнӣ ва А.Мунзим сараввал дар такмили маҳорати омӯзгории худ ба муаллимон ва мактабҳои тотории Бухоро таъя намудаанд. Онҳо барои аз ҷиҳати моддӣ таъмин кардани мактаби худ ба бойбачагон моҳе се сӯм ҳаққи таълим муайян намуда, камбағалонро ба таври ройгон қабул мекарданд. Мунзим барои шогирдони мактаби худ «Роҳбари хат» ном аввалин дастурамали дарсӣ тартиб дод. Ин мактаб дар таърих бо номи «Мактаби Мунзим» маълум аст.

Дар мактаби А. Мунзим ва С.Айнӣ низ нарасидани китобҳои

«Таҳзиб-ус-сибён» – аввалин китоби қироати форсии тоҷикии С.Айнӣ, ки барои мактабҳои усули нав тартиб додааст ва он соли 1909 дар Самарқанд нашр гардидааст

зарурӣ эҳсос карда мешуд. Бо мақсади бартараф намудани ин норасоӣ моҳи март ва апрели соли 1909 бо ташаббуси онҳо «Ширкати Бухорои Шариф» таъсис гардид. Ин ширкат дар навбати аввал барои саҳеҳ талаффуз кардани овозҳои нутқ, махсусан, оятҳои Қуръон, китоби «Тартил-ул-Қуръон»-ро ба чоп омода намуда, ба воятаи муаллимони тотор барои нашр ба чопхонаи Оренбург фиристодааст. Бо ташаббуси С.Айнӣ китоби қироати «Таҳзиб-ус-сибён» («Тарбияи кӯдакон») тайёр ва нашр карда шуд.

Ғайр аз мактаби мазкур, бо ташаббуси А.Мунзим барои мардуми калонсоли бухороӣ мактаби шабона низ кушода шуда буд. Ба ин мактаб ӯ ҳафтавонии 20-30-соларо ҳамчун таълим медаст.

Дар натиҷа, дар Бухоро обрӯ ва эътибори мактаби усули нави А.Мунзим ва С.Айнӣ бештар паҳн гар-

Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим), (1877 – 1934), шоир, нависанда, маорифпарвар, муассиси яке аз аввалин мактабҳои усули нав (ҷадидӣ)-и форсии тоҷикӣ дар Бухоро

Садриддин Саидмуродзода Айнӣ (1878 – 1954), шоир, нависанда, маорифпарвар, олим, муассиси яке аз аввалин мактабҳои усули нав (ҷадидӣ)-и форсии тоҷикӣ дар Бухоро

дид, ки ин ҳолат муҳолифони онро ором намегузошт. Мунзим ва Айнӣ хавфи баста шудани мактабашонро ҳис карда, бо мақсади пешгирӣ ва ба умум нишон додани натиҷаи кори худ 6-уми сентябри соли 1909 маҷлиси имтиҳонот оростанд. Дар он қариб 100 нафар даъватшудагон аз ҳисоби падарон, рӯҳониён, шахриён ва ғайра ҳузур доштанд. Ҳозирон дар фаъолияти ин мактаб ягон нишонаи муқобили шарикатро пайдо накарданд, вале, бо вучуди ин, 25-уми сентябри соли 1909 бо амри ҳукумати амири мактаби Мунзим ва Айнӣ баста шуд. Баъд аз ин таҳсили бухороиёнро дар мактабҳои усули нави тоторӣ ҳам манъ намуданд. Аммо қисме аз бухороиён, яъне онҳое, ки бештар муштоқи савод буданд, ба манъи ҳукуматдорони амири нигоҳ накарда, баъди ин воқеа ҳам дар мактабҳои тоторӣ таҳсилро давом доданд.

Муфти Икромча (Мулло Икром Абдусаломов, 1847–1925), маорифпарвар, мударрис, яке аз устодони С.Айнӣ

Баъзе мактабдорони бухорӣ, баъди баста шудани мактаби Мунзим ҳам, ба ҳар гуна таҳдиди ҳукуматдорони амири нигоҳ накарда, фаъолияти мактаби худро пинҳонӣ давом доданд. Илова ба ин, бо ташаббуси худи бухороиён боз мактабҳои дигари махфии усули нав ташкил меёфт. Дар натиҷа соли 1914 танҳо дар шаҳри Бухорои Кухна шумораи умумии чунин мактабҳои махфии ҷадидон ба 45 адад расида буд, ки дар аксари онҳо таълим ба забони форсии тоҷикӣ сурат мегирифт.

Мактабҳои усули нав аз доираи ашхоси бонуфузи Бухорои амири тарафдорон пайдо карда буд. Яке аз чунин хайрхоҳони мактаби усули нав мударрис, қозӣ, муфти Домулло Икромча (Мулло Икром Абдусаломов, 1847 – 1925) ба ҳисоб мерафт. Ӯ дар мавқеи маорифпарварӣ истода, аҳамият ва зарурати чунин мактабро барои саводнокшавии ҷавонон таъкид намудааст.

Мактабҳои усули нав аз доираи ашхоси бонуфузи Бухорои амири тарафдорон пайдо карда буд.

Ҷамъияти «Тарбияи атфол». Муборизаи шадиди байни тарафдорон ва муқобилони мактаби усули нав, пеш аз ҳама, тарафдо-

Аҳмадҷон Махдуми Ҳамдӣ (Абдусайдзода 1875-1946) шоир, маорифпарвар ва яке аз муборизони муқобили тартиботи амирии Бухоро

рон – чадидонро водор намуд, ки дар баробари махфӣ нигоҳ доштани амалиёти худ, боз ҳам муттаҳидтар шаванд. Бо ҳамин мақсад онҳо 1-уми декабри соли 1910 чамбияти пинҳонии худро бо номи «Тарбияи атфол» бунёд намуданд. Таъсискунандагони ин чамбият Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Ҳамидхоҷаи Меҳрӣ, Аҳмадҷон Махдуми Ҳамдӣ (Абдусайдзода), мударрис Ҳоҷӣ Рофеъ ва Мукаммалиддин Махдуми Бурҳонзода буданд. Умуман, аз 28 нафар аъзои ин чамбият 14 нафар муллою муллозода ва се нафар мударрис буданд.

Чамбияти «Тарбияи атфол» аввалин ташкилоти чадидони Бухоро ба ҳисоб меравад. Ташкил намудани мактабҳои усули нав ва барои таҳсил

ба Туркия фиристодани толибилмони бухороӣ мақсади аввалини ин чамбият ҳисоб мешуд.

Рӯзномаи «Бухорои Шариф». Дигар кори ба чашм намоёне, ки чадидони Бухоро карданд, наشري рӯзномаҳо буд. Маҳз бо ташаббуси онҳо аввалин рӯзномаи форсии тоҷикии «Бухорои Шариф» 11-уми марти соли 1912 нашр гардид. Ин рӯзнома дар

Яке аз шумораҳои «Бухорои Шариф» – аввалин рӯзномаи форсии тоҷикӣ, ки дар Бухорои Нав (Когон) нашр мешуд

чопхонаи Бухорои Нав (Когон) бо ташаббуси равшанфикрони машхури тоҷик – тоҷир ва миллионери бухороӣ Мирзо Муҳиддин Мансуров ва Мирзо Сирочи Ҳаким чоп шуд. Муҳарририи рӯзнама ба уҳдаи яке аз донишмандони забону адабиёти форсии тоҷикӣ, адиб ва журналисти маъруф Мирзо Чалол Юсуфзода, ки ўро аз Боку ба Бухоро даъват кардаанд, гузошта шуда буд.

Рӯзнамаи «Бухорои Шариф» дар мавқеи маорифпарварӣ истода, хонандагони худро бо забони сода аз воқеаҳои ҷаҳонӣ, масъалаҳои гуногуни таърих, ҷуғрофия, адабиёт ва ғайра огоҳ мегард. Дар саҳифаҳои он махсусан, зарурати омӯхтани илму дониш таъкид карда мешуд ва оид ба ин масъала мақолаҳои ташвиқотӣ чоп мегардид. Ба андешаи муаллифони мақолаҳо, асоси рушди мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон маҳз тавассути ба нуқтаи баланд расидани савияи илму дониши раияташон ба амал омадааст. Сарзамини аморати Бухоро маҳз аз сабаби беаҳамиятӣ нисбат ба илму дониши дунявӣ ба ҳолати қафомондагӣ гирифта шудааст.

Рӯзнамаи «Бухорои Шариф» дар замони душвори ҳукмронии амирӣ ягона минбари рӯшанфикрони тоҷик ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин, дар саҳифаҳои рӯзнама талабу дархости онҳо оид ба тақдирӣ минбаъдаи Бухоро бештар чоп мегардид. Рӯзнама то 2-юми январӣ соли 1913 ҳамагӣ 153 шумора нашр гардид ва бо иғвои муқобилони ислоҳот аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шуд.

Ҳамин тавр, аз тарафи ҷадидони Бухоро нашр карда шудани аввалин рӯзнамаи форсии тоҷикӣ бузургтарин воқеа дар ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар ҷумҳурии мо рӯзи нашри нахустин рӯзнамаи «Бухорои Шариф», яъне 11-уми мартро ҳамчун Рӯзи матбуот ҷашн мегиранд. Ҷадидони Бухоро инчунин аз 14-уми июли соли 1912 то 2-юми январӣ соли 1913 (ҳамагӣ 49 шумора) рӯзнамаи «Тӯрон»-ро низ ба забони ўзбекӣ нашр намудаанд.

Сарчашма:

Дар яке аз мақолаҳои рӯзнамаи «Бухорои Шариф» таъкид шудааст: «Дар қорҳои тиҷоратӣ ва саноатӣ аҳамияти илми дунё аз вақти ҷанг зиёдтар аст. Агар мамлакат саноат, тиҷорат надошта бошад, ҳатман тараққӣ нахоҳад кард ва оқибат маҳв ва нобуд хоҳад шуд». (Ниг.: рӯзнамаи «Бухорои Шариф», 1912, 6-уми июн, № 6).

Санаҳои муҳим:

1897 – ташкили аввалин мактаби усули нав –ҷадидӣ бо забони ўзбекӣ бо ташаббуси Мулло Салоҳиддин дар Қўқанд.

1901 – ташкили аввалин мактаби усули ҷадидӣ, ба забони форсии тоҷикӣ, бо ташаббуси Абдулқодири Шакурӣ дар Самарқанд.

1908 – ташкили аввалин мактаби усули нав ба забони форсии тоҷикӣ, бо ташаббуси А.Мунзим ва С.Айнӣ дар Бухоро. Ин мактаб дар таърих бо номи «Мактаби Мунзим» маълум аст.

1909 – 25-уми сентябр – аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шудани мактаби Мунзим.

1910 – 1-уми декабр – бунёди ҷамъияти пинҳонии «Тарбияи атфол» дар Бухоро.

1912, 11-уми март–1913, 2-юми январ – наشري аввалин рӯзномаи форсии тоҷикии «Бухорои Шариф».

Савол ва супоришҳо:

1) Мактабҳои усули кӯҳна аз нав чӣ фарқ доштанд? 2) Аввалин мактабҳои усули нав дар қаламрави Осиёи Марказӣ кай ба вучуд омаданд? 3) Таъсиси аввалин мактаби усули нави форсии тоҷикӣ ба кӣ мансуб аст? 4) Дар бораи «Мактаби Мунзим» чӣ медонед ва чаро он аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шуд? 5) Барои мактабҳои усули нав аз тарафи Садриддин Айнӣ ва Абдулвоҳиди Мунзим чӣ китобҳои дарсӣ нашр гардид? 6) Ҷамъияти «Тарбияи атфол» чӣ гуна ҷамъият буд? 7) Рӯзномаи «Бухорои Шариф» кай ва бо ташаббуси кӣҳо нашр гардид? 8) §§ 30 ва 31-ро такрор кунед.

§33. ТАЪРИХНИГОРӢ ВА ҲАӢТИ АДАБИӢ МУСИҚӢ

Таърихнигорӣ. Яке аз хусусиятҳои таърихнигорӣ ва ҳаёти илмию адабии тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX он аст, ки аксари таърихнигорони ин давр нависанда ё шоир, умуман, маорифпарвар буданд. Дар инъикоси ҳодисаҳои таърихӣ ва ҳаёти илмиву адабӣ Аҳмади Дониш бо асари барҷастаи худ «Наводир-ул-вақоеъ» дар пешгоҳ меистад. Афкори маърифатпарварии ӯ ба эҷодиёти таърихнигорон низ бетаъсир намонд. Бинобар ин яке аз фарқҳои таърихнигории ин давр аз замони гузашта он аст, ки маҳз дар ҳамин давр асарҳои танқидии таърихӣ ба вучуд омаданд. Дар ин соҳа махсусан, асарҳои Аҳмади Дониш

ва Мирзо Абдулазими Сомӣ мақоми муҳимеро ишғол мекунад.

«Рисолаи таърихӣ»-и Аҳмади Дониш, ки дар солҳои охири умри нависанда таълиф шуда буд (ба ин рисола муаллиф ном нагузоштааст), бо номи шартии «Рисолаи таърихӣ» машҳур гардид. Дар он муаллиф таърихи хонадони манғитияро таҳлил намуда, махсусан, ба замони ҳукмронии амир Музаффар диққати ҷиддӣ додааст. Аҳмади Дониш давраи ҳукмронии амирони хонадони манғитро аз нуқтаи назари танқидӣ, ҳаҷвнигорона, нисбатан батафсил тасвир кардааст. Дар асар мазкур аз ҳаёти халқи одӣ низ бисёр лаҳзаҳои муҳим нақл карда шудааст.

Аҳмади Дониш дар хотимаи «Рисолаи таърихӣ» ба хулосае меояд, ки салтанати амирон ба зулм ва нобаробарии иҷтимоӣ асос ёфтааст, бинобар ин, он бояд сарнагун шавад. Ин асар имрӯз бо номи «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» дастраси хонандагон гардидааст.

Мирзо Абдулазими Сомӣ (Бӯстонӣ, тав. 1838, соли ваф. номаълум) низ муаллифи «Таърихи салтанати Манғития» ном асари таърихӣ мебошад. Ӯ баъди хатми мадраса дар хидмати дарбор буд. Агар Аҳмади Дониш хидматро аз замони амир Насрулло оғоз карда бошад, пас Сомӣ аз замони амир Музаффар шурӯъ карда, дар замони амир Абдулахад давом додааст. Сомӣ чун таърихнигор дар сафарҳои ҳарбӣ амиронро ҳамроҳӣ мекард. Ӯ шоҳиди ҷанги байни Русияю Бухоро (соли 1868) буда, онро дар асари худ батафсил нишон додааст. Дар асар муаллиф тавонистааст, ки ҷаҳолат, ақибмондагӣ ва бемаърифатии амалдорону сарлашкарони амиро ба қалам дода, онҳоро масҳара намояд.

Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё (1867–1932) дар шаҳри Бухоро, дар оилаи Абдушукур ном домӯлло, ки бо таҳаллуси Оят шеър менавишт, ба дунё омадааст. Ӯ баробари соҳиб будан ба мансабҳои калон аз ашхоси мутафаккири намоёни давр низ ба ҳисоб мерафт. Мероси илмию адабиаш зиёда аз 60 асарро ташкил медиҳад. Муҳимтарини онҳо: «Наводири Зиёия», «Рӯзнома», «Тазкират-ул-хаттотин», «Таърихи амирони Манғития», «Рисолаи асбоби инқилоби Бухоро» ва ғайра мебошанд. Ғайр аз ин, хонаи Садри Зиё ба як маҳфили адабӣ табдил ёфта буд, ки дар он зумрае аз мутафаккирон, олимону шоирон ва зиёиён ҷамолашро иштирок доштанд.

Ҳаёти адабӣ. Дилшоҳи Барно (1800–1907) – шоира, маорифпарвар ва таърихнигор. Шоира дар Истаравшан (Ҷуротеппа) ба

*Шарифҷон Мақдуми Садрӣ Зиё –
маорифпарвар ва муассиси яке аз
маҳфилҳои адабӣ дар шаҳри Бухоро*

дунё омадааст. Хони Қўқанд Умархон хангоми забти Ўротеппа (солҳои 1810–1822) Дилшодро ҳамроҳи асирон ба Қўқанд мебарад. Яке аз асарҳои Дилшод «Таърихи муҳочирон» мебошад. Ӯ дар ин асар торочгарӣ ва хунрезихои Умархон, баъзе воқеаҳои мансуб ба забти Осиёи Марказӣ аз тарафи Русияи подшоҳӣ, ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии замонро инъикос кардааст.

Абдулқодирхочаи Савдо (1823–1873) шоир, маорифпарвар ва таърихнигор буда, дар Бухоро таваллуд ёфтааст. Дар ҳамин ҷо таҳсили мадраса намудааст. Қобилияташро ба назар гирифта, ӯро ба кори дарбор даъват карданд. Шоир дар бисёр шеърхояш,

махсусан, шеърҳои ҳачвиаш, ба худ таҳаллуси «Бепул»-ро қабул намудааст. Вай инчунин муаллифи як рисолаи таърихӣ мебошад.

Муҳаммад Шамсиддин Мақдуми Шохин (1857 – 1894) яке аз шоирони шинохта ва маорифпарварони нимаи дуюми асри XIX мебошад. Ӯ дар Бухоро ба дунё омада, баъди таҳсили мадраса миризои яке аз маъмурони дарбор гардид. Шохин мероси адабии зиёд боқӣ гузоштааст. Ӯ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» афкори маорифпарварии Аҳмади Донишро идома дода, махсусан тартиботи амирӣ, амалҳои разилонаи мансабдорони онро саҳт мазаммат кардааст.

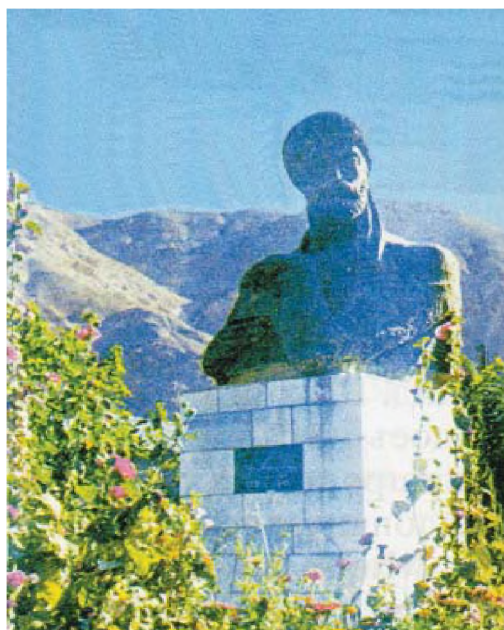
Мирзо Ҳайити Саҳбо (тақр. 1850 – 1918) яке аз шоирони лирики давр ба ҳисоб меравад. Ӯ дар тумани Вобқанди наздикии Бухоро ба дунё омада, дар замони амир Абдулаҳад ба хизмати дарбор ҷалб гардида, унвони «тўқсабо» ва «бий»-ро гирифта буд, вале ба кирдорҳои разилонаи дарбориён ва амалдорони амир нафрати зиёд дошт. Мирзо Ҳайити Саҳбо шоири ҳаққўй ва ҳаққўй буд, оид ба нуқсонҳои аморат бе парда сухан мекард, ки инро аз шеърҳои лирикиаш ба хубӣ эҳсос карда метавонем. Ӯ соли 1915 барои рўзномахонӣ ҳатто ҷазо дидааст. Амир Олимхон баъди намоиши апрелии соли 1917-и Бухоро Саҳборо ҳокими Қубодиён таъйин карда, соли 1918 дар он ҷо ӯро бо дасти одамони худ ба тарзи ваҳшиёна қатл кард.

Тошхочаи Асирӣ (1864–1915) – шоир ва маорифпарвар. Дар Хучанди бостонӣ ба дунё омада, бо касби сангиосиётарошӣ фақирона зиндагӣ мекард. Ба ақидаи Асирӣ, вазифаи адабиёт тарғиби ақлу дониш аст. Бинобар ин ӯ роғиби фаёли илму дониш ба ҳисоб меравад. Ба андешаи шоир, мардуми гумрохро бо роҳи маърифатнок кардан аз чаҳолат раҳонидан мумкин аст. Шоир дар ашъораш истисморгаронро саҳт мазаммат мекунад. Ӯ тарафдори қотеи ислоҳи усули таълим дар мактабу мадрасаҳо ва дар мактабҳо ҷорӣ намудани таълими илмҳои дунявӣ буд.

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат (1878–1902) бо вучуди он, ки ҳамагӣ 25 сол умр дидааст, чун устои ғазал шухрат пайдо карда буд. Фақру ятимӣ дар зиндагии ӯ нақши вазнине гузоштааст. Аз 15–16-солагӣ ба таҳсили мадраса оғоз намуда, ба ҳайати адибони номии давр дохил шуд. Дар ғазалу қасидаҳои шоир разолатҳои замона саҳт танқид карда мешавад. Ҳайрат аз бемории сил вафот кардааст.

Нақибхони Туграл (1865–919) яке аз шоирони намоёни давр ва устои ғазал ба ҳисоб меравад. Ӯ дар деҳаи Зосунӣ бекигарии Фалғар, дар оилаи давлатманде (аз авлоди Ҳоҷа Аҳрори Валии Самарқандӣ) ба дунё омада, дар Самарқанду Бухоро таҳсил кардааст. Чанде дар назди Шохин хондааст. Баъди таҳсил ба зодгоҳаш баргашта, бо деҳқонӣ ва ҷорводорӣ машғул шудааст. Бо тухмати аксулинқилобӣ ӯро ба қатл расониданд. Ӯ дар ғазал пайрави Бедил буда, дар баробари сурудани ишқ, инчунин беҳирадии мансабдорону давлатдорон, авомфиребии муллоҳои чаласаводу рӯҳониёни иртиҷоъпарастро тасвир намудааст.

Дар ибтидои асри XX дар Бухоро **Садриддин Айнӣ** ва **Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим** низ чун маорифпарвар ва шоир ба олами адабиёт қадамҳои ҷиддӣ гузошта буданд. Дар шеърҳои онҳо, ки аз ақидаҳои маорифпарварӣ саршор буд, тараҳҳум нисбат ба халқи мазлум, нафрат ба истисморгарон дида

Нимнайкари Туграл дар ноҳияи Айнӣ

мешавад. Махз тарафдории босаводу маърифатнок шудани мардум онҳоро ба ташкил намудани мактаби усули нав ва навиштани китобҳои дарсӣ водор намуд, ки дар ин бора мо маълумот додем.

Ҳамдардӣ нисбат ба мардум, нафрат ба истисморгарон ҷавҳари эҷодиёти шоири инқилобӣ **Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ** (1889–1929)-ро ташкил менамоянд, ки шеърҳои худро бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ навиштааст.

Зиёиёни тоҷик, махсусан, зиёиёни водии Фарғона ба эҷодиёти шоирон ва маорифпарварони номии ўзбек – **Муҳаммадхўҷаи Муқимӣ** (1850–1903), **Зокирҷони Фурқат** (1858–1909) ва дигарон аз наздик шинос буданд. Дар эҷодиёти онҳо, махсусан, дар ғазал-ҳояшон, дўстию рафоқат, адлу инсоф тараннум карда мешуд.

Умуман, вазъи илму адаби ибтидои асри ХХ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки эҷодиёти намояндагони он нисбат ба навиштаҳои пешовандон ҷиддитар шуда, ба мардум ва ниёзҳои он наздиктар шудаанд. Аксари адибон дар асарҳояшон нисбат ба бетартибҳои давр оштинопазир буда, ислоҳи онҳоро талаб мекарданд.

Олимон, маорифпарварон ва сайёҳони тоҷик. Олимони тоҷик дар нимаи дуоми асри ХІХ ва аввали асри ХХ садҳо нафаранд. Қисме аз онҳо маорифпарварон буданд. Мувофиқи маълумоти мавҷуда, ду нафари онҳо – Ҳочӣ Юсуфи Хучандӣ ва Мирзо Сирочи Ҳаким дар баробари маорифпарвар буданашон сайёҳони номии давр ҳам ба ҳисоб мерафтанд.

Ҳочӣ Юсуфи Хучандӣ (1842–1925) – зодаи шаҳри Хучанд, донишманди бузурги соҳаи ҷуғрофия, картография, риёзиёту тиб, нучуму космология, муҳандиси соҳаи обёрӣ, шоиру мусиқишинос ва сайёҳи тоҷик, муаллифи даҳҳо рисолаи илмӣ, яке аз ихтироъкорони глобус мебошад. Дар баробари забони модариаш – тоҷикӣ, донандаи забонҳои арабӣ, юнонӣ, туркӣ, русӣ ва испанӣ низ буд. Ҳамчунин қобилияти баланди хушнависӣ ва рассомӣ дошт. Дорулфунуни «Алахзар»-и шаҳри Қоҳираро хатм кардааст. Дар фаъолияти табибияш бештар ба асарҳои Абубакри Розӣ ва Абӯалӣ ибни Сино така намуда, дар табобат бештар доруҳоеро, ки худ аз гиёҳҳо омода мекард, истифода мебард. Дар ҳавлии ӯ шахсонии маорифпарвар чамъ омада, маҳфиле ба вучуд оварда буданд. Дар ин ҳавлӣ инчунин мактаби усули нав – мактаби ҷадидӣ бунёд гардида буд.

Ҳочӣ Юсуф бо рӯшанфикрони шаҳрҳои Тошканд, Бухоро, Самарқанд ва Алмаато (собик Верний) шиносӣ дошт. Ба бисёр

шаҳрҳои Русия – Қазон, Уфа, Маскав, Петербург, Одесса сафар карда, муддате дар Маскаву Петербург зиндагӣ кардааст.

Солҳои 1875 – 1887 Ҳочӣ Юсуф ба сафари дурударози 12-сола баромада, дар мамлакатҳои Туркия, Юнон, Италия, Фаронса, Олмон, Англия, Испания, Марокаш, Алҷазоир, Миср, Арабистони Саудӣ, Ироқ, Сурия, Эрон ва Афғонистон будааст. Яъне ӯ дар ин сафар се қитъаи олам – Осиё, Аврупо ва Африқоро сайр кардааст.

Ҳочӣ Юсуф, дар баробари асарҳои зиёд, ёздаҳ адад глобуси калону хурд офаридааст, ки аз онҳо танҳо яке боқӣ мондааст ва ҳоло дар осорхонаи таърихӣю бостоншиносии шаҳри Самарқанд маҳфуз мебошад. Ӯ ҳамчун муҳандиси соҳаи обёрӣ бо мутахассисони рус дар тартиб додани лоиҳаи обёрии заминҳои атрофи ҳавзаи дарёи Сир, пешгирии обхезии дарёҳои Ҳочибоқирхону Сир ва сохтани дарғотҳо иштирок намудааст.

Мирзо Сирочи Ҳаким (1877–1914) – зодаи шаҳри Бухоро, маорифпарвар, шоир, нависанда, табиб ва сайёҳи тоҷик. Дар баробари забони модаринаш – тоҷикӣ, донандаи забонҳои арабӣ, русӣ, туркӣ ва фаронсавӣ буд. Аз моҳи июни соли 1902 то январи соли 1903 (7 моҳ) дар шаҳрҳои Боку, Тифлис, Батуми, Истанбул, София, Белград, Будапешт, Вена, Берлин, Порис, Лондон, Берн, Марсел, Варшава, Маскав, Красноводск, Ашқобод будааст. Дар давраи дуҷуми сайёҳӣ (феврალი соли 1903 – тобистони соли 1905) шаҳрҳои Қучон, Машҳад, Нишопур, Сабзавор, Ҳирот, Кобул, Бомбей, Тошқӯрғон, Мазори Шариф, Тирмиз ва Чорчӯйро саёҳат кардааст. Дар давраи сеҷуми сайёҳӣ (1905 – 1910) баробари шаҳрҳои гуногуни Туркманистони имрӯзаро сайр кардан, аз Красноводск ба Боку ва сипас ба Эрон мегузараду муддате дар Техрон бо омӯзиши тибби аврупоӣ чиддан машғул шуда, дар яке аз шифохонаҳои шаҳри Техрон табибӣ мекунад. Бо сабаби сарзадани инқилоб дар Эрон (солҳои 1905–1911), Мирзо Сироч озими шаҳрҳои Бомбей, Ҳайдаробод ва Дехлии Ҳиндустон шудааст. Соли 1906 боз ба Эрон баргашта, чаҳор сол (1906–1910) дар Мозандарон бо номи доктор Собир табибӣ кардааст.

Мирзо Сироч солҳои 1910 – 1914 дар ватанаш – шаҳри Бухоро бо корҳои таъбабат машғул шуда, бо лақаби «Мирзо Сирочи табиб» машҳур гардид. Ӯ дар ин давр бо ҳаракати ҷадидӣ – ҷавонбухороӣ пайваста, дар шароити ханӯз тираи Бухорои амирӣ, усули нави муолиҷа – таъбабати аврупоӣро пеш гирифт.

Шеърӯ мақолаҳояш дар рӯзномаҳои чадиҳои замон – «Бухорои Шариф», «Ойна» ва «Тӯрон» интишор мешуданд. Китоби «Тухафи аҳли Бухоро» хонандагонро бо ҳаёти мардуми Шарқу Ғарб шинос мекард.

Ҳаёти мусиқӣ. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар кишвари Туркистон, махсусан, шаҳрҳои Самарқанд, Қўқанд, Хуҷанд; дар аморати Бухоро – шаҳри Бухорои Кухна дар баробари марказҳои ҳаёти адабӣ будан, инчунин марказҳои мусиқӣ низ ба ҳисоб мерафтанд. Дар ин шаҳрҳо, ки ҳунармандон, ҳофизон, навозандагон, баҳусус, шашмақомхонҳои беҳтарин аз гӯшаю канорҳои гуногун ҷамъ

Шашмақомхонони машҳури охири асри XIX ва аввали асри XX

*Содирхони Ҳофиз Бобошарифов
(1847–1931)*

*Ҳоҷӣ Абдулазиз Расулов
(1852–1936)*

*Левӣ Бобохонов
(Левича, 1873–1926)*

*Домулло Ҳақим Ибодов
(1878–1940) з.*

Ҳаياتи навозандагон. Водии Фаргона. Охири асри XIX ва аввали асри XX

омада буданд, анъанаҳои хуби шашмақомхонӣ ва рушди онро бармало пай бурдан мумкин буд. Дар байни шашмақомхонони давр Содирхон, Ҳочӣ Абдулазиз Расулов, Левӣ Бобохонов, ки бо лақаби «Левича» машҳур буд, Домулло Ҳалим Ибодов ва дигарон аз шуҳрати зиёд бархурдор гардидаанд. Дар маҳалҳо инчунин ҳофизону навозандагони мардумӣ фаъолият мекарданд.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи Мирзо Азими Сомӣ чунин маълумот додааст: «Мирзо Азими Сомӣ дар даври амир Музаффар дар ҷанг бо Русия дар сафҳои ҷанг ба сифати вақоеънигор ҳозир будааст. Баъд аз он ҳам дар аҳди амир Музаффар ва Абдулаҳад ҷанд сола ба дарбор муншигӣ карда, оқибат ба сабаби танқидгариаш дар

айёми пиронсолагӣ аз дарбор ронда шуда гуруснаву барахна, ба як пора нон муҳтоҷ шуда мурда рафт.

Мирзо Азим дар иншо ва таҳрир хеле моҳир ва аз воқеаҳои таърихӣ огоҳ буд. То охири умраш аз мутолиаи осори таърихӣ чудо нашуд. Худаш низ осори таърихия, аз он ҷумла таърихи сулолаи Манғитиёнро навишт. Бар хилофи таърихнависони кӯхнаи дарборӣ, ҳақиқатҳои талхро аз касе натарсида кушоду ошкор ба қалам овард». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. С. 23-24).

Санаҳои муҳим:

1800 – 1907 – солҳои зиндагии Дилшоди Барно.

1823 – 1873 – солҳои зиндагии Абдулқодирхочаи Савдо.

1838 – соли таваллуди Мирзо Азими Сомӣ

1850 (тақрибан) – 1918 – солҳои зиндагии Шамсиддини Шохин.

1864 – 1915 – солҳои зиндагии Тошхоҷа Асирӣ.

1864 – 1919 – солҳои зиндагии Нақибхон Туғрал.

1867 – 1932 – солҳои зиндагии Шарифҷон Махдуми Садри Зиё.

1878 – 1902 – солҳои зиндагии Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат.

1842-1925 – солҳои зиндагии Ҳоҷӣ Юсуфи Хучандӣ.

1877 – 1914 – солҳои зиндагии Мирзо Сирочиддини Ҳаким.

Савол ва супоришҳо:

1) Хусусиятҳои таърихнигорӣ ва ҳаёти илмиву адабии тоҷик дар замони мустамликавӣ чӣ гуна буд? 2) Дар бораи Аҳмади Дониш ҳамчун таърихнигор чӣ гуфта метавонед? 3) Дар бораи Мирзо Абдулазими Сомӣ ва Шарифҷон Махдуми Садри Зиё чӣ медонед? 4) Аз шоирони номии охири асри XIX ва аввали асри XX кӣ хӯро медонед? 5) Дар бораи олимони маорифпарварон ва сайёҳон Ҳоҷӣ Юсуфи Хучандӣ ва Мирзо Сирочиддини Ҳаким чӣ гуфта метавонед? 6) Мусиқии охири асри XIX ва ибтидои асри XX чӣ гуна буд? 7) §§ 29, 30, 31 ва 32-ро такрор кунед.

ФАСЛИ II
ВАЗЪИ ТОЧΙΚОНИ АФГОНИСТОН ДАР
НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ
АСРИ XX

БОБИ 10
АФГОНИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ
АСРИ XIX

§34. МУТТАХИДШАВИИ АФГОНИСТОН

Оқибатҳои парокандагии мамлакат. Дар Афғонистони нимаи дуюми асри XIX халқиятҳои зиёде зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон дар қатори паштунҳо мардуми сершумортарини ин сарзамин ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо асосан дар музофотҳои ғарбӣ, марказӣ ва шимолу шарқӣ зиндагӣ карда, бо дигар халқиятҳо талхию ширинии замонро чашида, дар тамоми воқеаҳои давр фаёлона иштирок намудаанд.

Давлати Афғонистон, ки соли 1747 баъди марги Нодиршоҳи Афшор бо ташаббуси Аҳмадшоҳи Дурронӣ ташкил ва мустақил гардида буд, баъди барҳамхӯрии давлатдории Дурронӣ (соли 1818) ба хониҳои мустақили феодалии Кобул, Қандаҳор, Пешовар ва Ҷирот тақсим шуд. Дар байни онҳо асосан душманӣ ҳукмфармо буд. Хонии Кобул нисбатан пуриқтидор ба ҳисоб мерафт. Дӯстмуҳаммадхон (1826 – 1863), ки фаёолияти ҳукмронии худро аз ҳамин хонӣ оғоз карда буд, барои мутамарказ кардани давлати Афғонистон кӯшишҳои зиёде намудааст. Вале тадбирҳои ӯ, махсусан дар давраи аввал, на ҳама вақт натиҷаҳои дилхоҳ ба бар меоварданд, зеро ба ин тадбирҳо ҳокимони ҷудогона муқобилати саҳт нишон медоданд. Дӯстмуҳаммадхон тамоми мулкҳои қаламрави ҳукумати худро дар байни писаронаш (29 писар ва 23 духтар) тақсим карда буд.

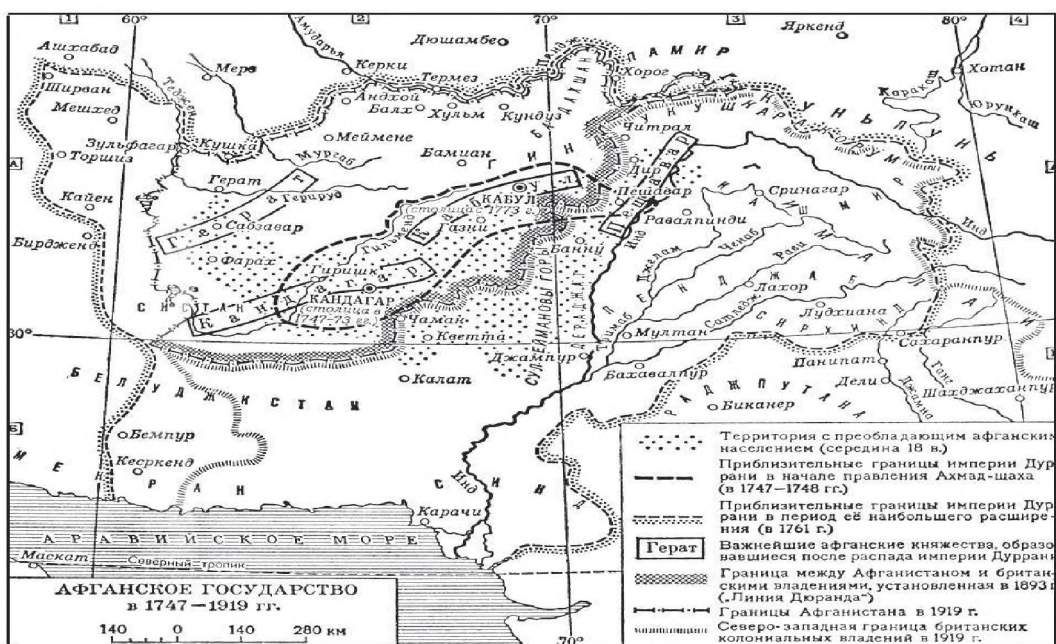
Ҷанги аввали Англияю Афғонистон (1838 – 1842). Империялистиони англис, ки дар Ҷиндустон чун мустамлика ҳукуматдории худро мустаҳкам намуда буданд, мехостанд Афғонистонро низ ба тасарруфи худ дароранд.

Аз ин рӯ онҳо ба муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон манфиатдор набуданд, баръакс, мехостанд, ки ҳарчи бештар ба чунин иқдоми пешгирифтаи Дӯстмуҳаммадхон ҳалал расонанд.

Ҳокими Панҷоб Ранчит Сингх, ки аз рӯи нақшаи англисҳо амал мекард, вилоятҳои Мултон, Кашмир ва Пешоварро забт намуд. Охири соли 1838 қўшунҳои калони англису ҳинд Қандаҳор ва Кобулро забт намуда, ба тахти Афғонистон шоҳи гуреза Шучоъро нишонданд. Ин сабаби боло гирифтани муборизаи озодихонаи халқҳои Афғонистон гардид. Ҳамин тавр, дар сарзамини Афғонистон аввалин ҷанги ватанӣ сарзад, ки ба муқобили ниятҳои ишғолгаронаи англисҳо нигаронида шуда буд.

Апрели соли 1842 мардуми башӯромада шоҳ Шучоъро Ҳангоми аз Кобул гурехтанаш дастгир намуда, чун хоин қатл карданд. Дар мавзӯҳои гуногун байни муборизони Афғонистон ва ишғолгарони англис ҷангҳои шадиде ба амал омаданд. Дар ин ҷанг англисҳо 40 ҳазор нафар аскарони худро талаф дода, шармандавор шикаст хӯрданд. Дар натиҷа, ҷанги аввали ватанӣ бо ғалабаи халқҳои Афғонистон анҷом ёфт. Аввали соли 1843 Дўстмуҳаммадхон, ки аз соли 1840 дар Ҳиндустон буд, ба Афғонистон баргашт.

Дўстмуҳаммадхон баъди бозгашт ҳам аз нияти муттаҳидкунии мамлакат даст накашида буд, вале акнун муносибати ӯ нисбат ба англисҳо хеле тағйир ёфта буд. Дақиқтар бигӯем, ӯ бо англисҳо сиёсати мусолиҳаро пеш гирифта, натиҷаи муборизаи фирӯзмандонаи халқҳои Афғонистонро хиёнаткорона барбод дод. Дўстмуҳаммадхон баъди соҳиби мулкҳои пешинаи худ, яъне Ко-

Давлати Афғонистон дар солҳои 1747-1919

бул, Чалолобод, Ғазнӣ ва Бомиён шудан на танҳо суръати муттаҳидшавии Афғонистонро ба муддати 20 соли дигар ба таъхир андохт, балки мамлакатро ба тобеияти англисҳо кашида, маҷбур буд, ки ҳар иқдоми худро аз назари ҳукуматдорони он гузаронад. Илова бар ин, аз тарафи Дӯстмуҳаммадхон таъқиби муборизони халқӣ, ки барои начоти кишвар фидокориҳои зиёд мекарданд, авҷ гирифт.

Чанговарони афғон дар либоси зимистона (нимай аввали асри XIX)

Ба итмом расидани муттаҳидшавии Афғонистон. Дӯстмуҳаммадхон аз оғози солҳои 50-уми асри XIX барои муттаҳидсозии сарзамини Афғонистон ҷиддитар камар баст. Масалан, соли 1850 як даста қўшунҳои ҳукумати ба шимол ҳаракат карда, тамоми мулкҳои шимоли Афғонистон, ба монанди Тахористон (Қатаған), Самангон, Тошқўргон, Балх, Шибиргон ва соли 1859 Бадахшонро тобеи Афғонистон намуданд. Вале бар хилофи дигар мулкҳои шимолии Афғонистон, то замони Абдурахмонхон дар Бадахшон мирҳои маҳаллӣ ҳукмронӣ мекарданд. Моҳи марти соли 1862 амир Дӯстмуҳаммадхон бо қўшунҳои калон ба Ҳирот ҳучум карда, охири марти соли 1863 онро ҳам тобеи худ намуд.

Ҳирот яке аз мулкҳои охирине буд, ки ба марказ итоат намеркард. Бинобар ин, бо забти Ҳирот аз тарафи қўшунҳои ҳукумати давраи ба сифати як давлати воҳиду ягона дар сарҳади имрӯзаи худ муттаҳид шудани сарзамини Афғонистон асосан ба охир расид. Дӯстмуҳаммадхон бо ин гӯё яке аз мақсадҳои асосии худро иҷро намуд ва моҳи июни соли 1863 дар Ҳирот вафот кард.

Оқибати чангҳои хонаводагӣ. Дар аҳди Дӯстмуҳаммадхон муттаҳидгардии Афғонистон ҳанӯз маънои онро надошт, ки ҳокимияти марказӣ пуриқтидор шуд ва мулкҳои атроф бечунучаро ба он итоат мекарданд. Ҳарчанд сарварони мулкҳои ҷудогона аз фарзандон ва ё наздикони амир буданд, ҳар кадоми онҳо орзуи мустақил будан доштанд ва ба муқобили ҳукумати марказӣ мубориза мебуданд.

Чунончи, баъди марги Дӯстмуҳаммадхон ба тахт писараш Шералихон (1863–1879) нишаст. Бародари калонии Шералихон

– Афзалхон ҳокими Мазори Шариф буд ва ба амири воқеӣ итоат кард, вале бародари дигари Шералихон – Муҳаммад Аъзамхон даъвои мансаб карда, исён бардошт.

Бо ташвиқи ӯ Афзалхон бо писараш Абдурахмонхон, ки ҳокими Тахористон ва Бадахшон буд, низ исён бардоштанд. Аз ин рӯ ба Шералихон лозим омад, ки соли 1864 ба сӯи Балх лашкар кашида, онҳоро мағлуб намояд. ӯ Афзалхонро дастгир намуда, ҳабс кард. Сардор Абдурахмон ба Бухоро фирор намуд. Соли 1865 бародари аслии худи Шералихон – Аминхон – ҳокими Қандаҳор исён бардошт. Шералихон бо қувваи зиёд ин исёнро саркӯб намуд, ки дар ин ҷанг 8 ҳазор нафар қандаҳориҳо ҳалок шуданд. Дар байни ҳалокшудагон Аминхон ва писари худи Шералихон – Алихон ҳам буданд. Ин фочиа ба Шералихон чунон таъсир кард, ки ӯ муддате аз корҳои давлатӣ қатъи назар намуда, шабу рӯзро ба зиёрату ибодат мегузаронид. Аз чунин вазъият Аъзамхон ва Абдурахмонхон (ӯ ба воситаи Шеробод дохили Афғонистон шуда буд) истифода карда, исён бардоштанд ва Кобулро ишғол карданд. Онҳо Афзалхонро аз ҳабс озод намуда, подшоҳи Афғонистон эълон карданд. Англичҳо ҳукумати навро ба зудӣ эътироф карданд, вале октябри соли 1867 Афзалхон ногаҳон вафот кард. Ба тахт Аъзамхон (1867 – 1869) нишаст. Ҷанҷоли хонаводагӣ боз аланга гирифт.

Арки Ҳирот, ки қасри ҳокимон ба ҳисоб мерафт

Шералихон дар атрофи худ қувваҳои зиёдеро чамъ намуда, декабри соли 1868 ба Аъзамхон ва Абдурахмонхон саҳт шикаст дод. Баъди ин Абдурахмонхон боз роҳи Бухоро ва Самарқандро пеш гирифт. Аъзамхон ба Эрон фирор кард. Ҳамин тавр Шералихон январи соли 1869 ҳукумати худро баъди ҷангҳои бардавоми хонаводагӣ, ки боиси харобӣ ва қушторҳои зиёде гардидаанд, аз нав барқарор намуд.

Сарчашма:

Бо андешаи Ҳақназар Назаров дар замони салтанати Дӯстмуҳаммадхон дар Афғонистон чунин ҳолат ҳукмфармо буд: «Ҳар шоҳзода дар қаламрави худ соҳибхитӣ ва ҳокими мутлақ доништа мешуд. Ғайр аз ин, қўшунҳои низомии Афғонистон ҳам, ки аз нав ташкил карда шуданд, дар байни 5 нафар фарзанди арҷманди амир тақсим гардида буданд ва маошот ва масорифоти онҳо аз ҳисоби молиёти мардумони зери итоаташон сурат мегирифт, ки ин вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоии онҳоро хеле вазнин ва тоқатфарсо мегардонид». (Ниг.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. Душанбе, 1998, С.170).

Санаҳои муҳим:

1826 – 1863 – солҳои ҳукмронии Дӯстмуҳаммадхон.

1838 – 1842 – ҷанги аввали ватанӣ дар Афғонистон.

1863 – тобеи ҳукумати марказӣ шудани Ҳирот, ки бо ҳамин муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон асосан ба охир расид.

1863 – 1879 – солҳои ҳукмронии Шералихон.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар хусуси оқибатҳои парокандагии феодалӣ дар Афғонистон чӣ медонед? 2) Бо кадом мақсад англисҳо ба Афғонистон сар дароварданд? 3) Дар бораи ҷанги аввали ватании Афғонистон чӣ медонед? 4) Муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон асосан кай ба итмом расид? 5) Дар бораи усули идоракунии Дӯстмуҳаммадхон нақл кунед. 6) Оқибати ҷангҳои хонаводагӣ дар Афғонистон ба чӣ оварда расонид? 7) §§ 1 ва 14-ро такрор кунед.

§35. КЎШИШҶО БАҲРИ ПОЙДОР НАМУДАНИ ЯҶОНА- ГИИ АФҶОНИСТОН

Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ. Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ (1838–1897) маорифпарвар ва яке аз ходимони муътабари ҷамъиятии Афғонистони нимаи дуюми асри XIX ба ҳисоб ме-
равад. Ӯ дар замони Аъзамхон вазифаи садри аъзамро ба уҳда дошт, барномаи ислоҳоти дохилоро тавассути гузориши махсус ба Шералихон тақдим карда буд.

Дар ҳақиқат, Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ як нобиға, му-
тафаккири бузург ва ислохкунандаи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии олами Шарқ ба ҳисоб мевад. Вай дар мамлакатҳои гуногуни Шарқу Ғарб, аз ҷумла солҳои 1887–1889 дар Русия будааст. Бар зидди фишору тазйиқи хориҷиён, пеш аз ҳама англисҳо, мубориза мебуд. Иттиҳоди, ки Ҷамолиддини Афғонӣ таблиғ мекард, ҷанбаи динӣ дошт ва аз ин рӯ, ӯро асосгузори ҷараёни иттиҳоди исломӣ (исломпарастӣ ё худ панисломизм) меҳисобиданд. Вале ақидаҳои сиёсӣ, фалсафӣ ва ахлоқии ӯ рӯҳи динӣ дошта бошанд ҳам, амалан, ҳадафшон бартараф кардани ақибмондагии моддӣ ва маданӣ, таассуби динӣ, истибдоди феодалӣ ва зулми мустамликадорӣ буд. Вай дар хитоба ва мақолаҳои иттиҳоди мусулмонон, адолати иҷтимоӣ ва маърифатнокии мусулмонон, ба замони нав мутобиқ сохтани таълимоти динӣ ва ғайраро ташвиқ мекард, халқро ба сарнагун кардани режими пӯсидаи истибдодӣ ва барпо намудани ҳукумати миллии маршрута даъват менамуд. Аз ин рӯ Ҷамолиддини Афғониро пешоҳанги ислоҳот ва тағйироти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Афғонистони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, аз ҷумла ислоҳоти Шерали-

*Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ маориф-
парвар ва яке аз ходимони муътабари
ҷамъиятии Афғонистон дар нимаи ду-
юми асри XIX*

хон ҳисоб мекунанд.

Ислоҳоти Шералихон. Баъди ба охир расидани ҷангҳои хонаводагӣ Шералихон ба гузаронидани ислоҳоти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ шурӯъ намуд. Дар ин ҷода ӯ маҳз ба нерӯҳои миллӣ ва иҷтимоии мардумони ғайриафгон, аз он ҷумла тоҷикон, таъя намудааст. Мақсади асосии ин ислоҳот мустаҳкам кардани ҳукумати марказӣ ва хотима бахшидан ба худсарихо ва худхоҳихо амалдорон буд.

Шералихон сараввал ба тарзи таъйин кардани амалдорон тағйироти ҷиддие ворид кард. Масалан, Дӯстмуҳаммадхон ба сарвари вилоятҳо ва маҳалҳо хатман писарони худро таъйин мекард ва ба кордонии онҳо аҳамият намедод. Аммо Шералихон ба лаёқат, садоқат ва шойистагии ҳар яке аз авлодаш, ки ба мансаб таъйин мекард, диққати махсус медод. Чунончи, бо сабаби аз уҳдаи вазифа баромада натавоништанаш писараш Иброҳимхонро аз вазифаи ҳокимии вилояти Ҳирот озод намуд, вале ӯ ба садоқати амалдорони ғайриафгон, аз ҷумла тоҷикон нисбат ба худ бовар надошт, бинобар ин, онҳоро ба мартабаҳои баланд таъйин намекард. Аз ҳамин сабаб тамоми мансабҳои асосии вилоятҳои ноҳияҳои тоҷикнишин ба паштунҳо тааллуқ дошт. Ба ҳар ҳол, бо ташаббуси Шералихон, дар таърихи нави Афғонистон аввалин бор ба маънои имрӯза як ҳайати ҳукуматие ташкил карда шуд, ки он аз шахсиятҳои нисбатан кордон, лоиқ ва сазовор таркиб ёфта буд. Ба ҳамаи онҳо аз ҳазина маош таъйин гардид.

Ислоҳоти Шералихон дар марказ низ мушоҳида мегардид. Масалан, бо супориши ӯ иборат аз 12 нафар як Шӯрои давлатӣ ташкил карда шуд. Амир масъалаҳои муҳими мамлакатдориро бо онҳо маслиҳат ва машварат мекард. Соли 1865 бори аввал дар Афғонистон Маҷлиси бузурги машваратӣ (Луя Ҷирга) даъват гардид, ки дар он 2 ҳазор нафар вакилони тамоми қавмҳо ва вилоятҳои мамлакат ҳамроҳ бо аҳли дарбор иштирок карданд.

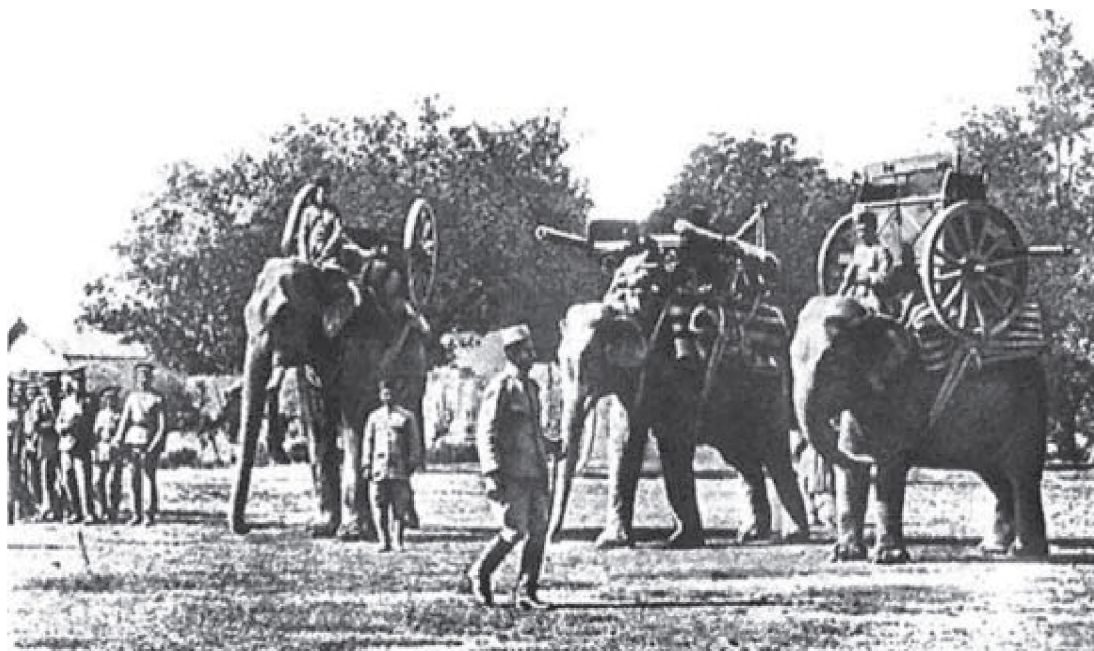
Ислоҳоти ҳарбии Шералихон ҳам ҷолиби диққат аст. То замони ӯ нерӯҳо қавмӣ ва ғайримунтазам буда, ҳамеша боиси шиддат ёфтани ҷангҳои байнимулкӣ мешуданд. Бо ташаббуси ӯ як нерӯи мунтазами ҳукуматӣ ба вуҷуд оварда шуд. Афсарони калонсолро ба нафақа гусел карда, ҷавонро ба хизмати озод ва умумӣ ҷалб менамуданд. Артиши миллӣ аз се қисм: савора, пиёда ва тӯпхона иборат буд, ки дар маҷмӯъ 50 ҳазор нафарро ташкил медод. Маоши аскарӣ пиёда 7 рупия ва аскарӣ савора 14 ру-

пия буд, ки ҳар моҳ нақд аз хазина пардохта мешуд.

Дар андозу хироч ва тарзи рӯёнидани онҳо тағйироти кулӣ ба вуҷуд оварда шуд. Масалан, сеяки андози замин чанд моҳ қабл аз расидани ҳосили замин аз деҳқонон рӯёнида мешуд, ки Шералихон чунин тартибро бекор кард. Акнун андоз аз замин вақте ситонида мешуд, ки ҳосил чамъоварӣ шуда бошад. Инчунин, ба воситаи таксилдорон ва мустаҷирон чамъоварии хирочи замин бекор карда шуд ва ҳар як молиядиханда худаш мустақиман хирочро супорида, расидхат мегирифт. Бо сабаби зиёд гардидани хароҷот Шералихон андози нав – сарихонагиरो ба унвони «ғазои муҳаммадӣ» (4-рупиягӣ аз сари ҳар хонае) чорӣ намуд. Дар натиҷаи ин даромади умумии хазинаи амирӣ ба 20 млн рупия расид.

Дар ҳаёти фарҳангӣ низ дигаргуниҳо ба вуҷуд омад. Бо кӯшиши Мирзо Абдуллоҳон дар Кобул аввалин чопхонаи литографӣ ташкил карда шуд. Роҳҳо ва пулҳо сохта шуданд. Ҳунармандӣ рушд ёфт.

Ҷанги дуҷуми Англияю Афғонистон (1878–1880). Ҳукумати Англияро мустаҳкамшавӣ, ягонагӣ ва пешрафти Афғонистон ба ташвиш гузошт. Сиёсати пешгирифтаи Шералихон ба онҳо маъқул набуд. Ӯ дар қаламрави мулки худ ҷой додани агентҳои дипломатии англисро намехост, ки ин гуна мавқеъ ҳукумати Англияро ба ғазаб меовард. Англисҳо оид ба масъалаи Афғонистон

Гӯнҳои афғонӣ дар болои филҳо

аз Русия хавфи чиддӣ надоштанд, зеро ҳанӯз соли 1873 мувофиқи қарордоди байни Русияю Англия дарёи Ому хатти сарҳадии нуфузи байни онҳо қарор дода шуда буд. Яъне бо ин Русия расман эътироф кард, ки Афғонистон аз минтақаи нуфузи ӯ хориҷ аст, вале баъди он ки қўшунҳои рус соли 1873 хонии Хеваро забт ва ба ишғоли даштҳои Қароқум шурӯъ карданд, ин ташвиши англисҳоро зиёд намуд. Ғалабаҳои қўшунҳои рус дар ҷанги Русияю Туркия (солҳои 1877 – 1878) онҳоро хеле бетоқат кард.

Англисҳо бим доштанд, ки Русия ба воситаи Афғонистон ба муқобили Ҳиндустон лашкар кашиданист. Чунин тарсу бими онҳоро соли 1878 ба Кобул омадани ҳайати сафорати рус бо сарвари генерал Столетов қувват бахшид. Ҳангоми гуфтушуниди байни Русияю Афғонистон маълум гардид, ки ҳукумати Шералихон дар ҷанги муқобили Англия бо Русия ҳамкорӣ кардан мехостааст. Ҳукумати Русия дар чунин ҳолат ба Афғонистон гӯё аз ҷиҳати моддӣ ва таҷҳизоти низомӣ ҳамачониба мусоидат мекард. Ин гуна қарордоди байни Русияю Афғонистон барои ҳучуми навбатии қўшунҳои англис баҳонаи асосӣ гардид.

20-уми ноябри соли 1878 Англия ба муқобили Афғонистон ҷанг эълон кард. Рӯзи дигар қўшунҳои 30 – ҳазорнафараи англисҳо дар самтҳои Қандаҳор, Курам ва Хайбар якбора ба ҳучум гузаштанд, вале дар чунин лаҳзаи мураккаб Шералихон ба ҷойи ба ҷанги муқобили англисҳо сафарбар намудани лашкари 50-ҳазорнафарааш, онҳоро ба ақибнишинӣ ва парешонӣ ҳидоят намуд. Ӯ Кобулро бо писараш Яъқубхон гузошта, 13-уми январӣ соли 1879 ба Мазори Шариф омад ва мехост, ки ба Петербург рафта, конгресси байналмилалӣ оид ба Афғонистонро даъват кунад, вале 21-уми февралӣ соли 1879 Шералихон дар Мазори Шариф вафот кард. Яъқубхон баробари шунидани хабари вафоти падараш гуфтушунид бо англисҳоро оғоз кард.

Шартномаи Гандумак ва идомаи ҷанг. 26-уми майи соли 1879 дар мавзеи Гандумак байни Афғонистон ва Англия шартномае ба имзо расид, ки барои Афғонистон шартномаи хеле нагин ва вазнин ба ҳисоб мерафт. Дар асоси он равобитаи хориҷии Афғонистон ба ихтиёри ҳукумати Англия гузашт, дар Кобул намояндаи англисҳо бо дастаи низомии муҳофиз муқим гардид. Яъне дар асоси ин шартнома Афғонистон аз истиқлоли сиёсӣ ва ҳамкорӣ бо мамлакатҳои дуру наздик маҳрум гашта, ба замимаи Ҳиндустон табдил ёфт.

Баъди имзои шартномаи Гандумак намояндагии сиёсӣ ва низоми англисҳо дар Кобул таҳти сарпарастии майор А.Каваняри, ки ба ҳайси вазири мухтор шинохта шуда буд, ҳуқуқи васеъ дошт, ки ба корҳои дохилии Афғонистон ҳам худсарона мудохила намояд.

Носозгориҳои рӯзгор, баланд рафтани нархҳо, рафтору кирдори англисҳо, бесалоҳиятии амир Яъқубхон ва ғайра 3-юми сентябри соли 1879 сабаби шӯриши умумихалқии мардуми Кобул гардид. Шӯришгарон пай дар пай ба маҳалли истиқрори англисҳо – Болоҳисори Кобул ҳамла мекарданд. Аз англисҳо низомиёни бисёре кушта шуданд.

Ҳукуматдорони англис бо шунидани воқеаҳои фочиавии Кобул фавран ба хоки Афғонистон кӯшуни зиёд равон карданд. Англисҳо баробари ба Кобул расидан бо мақсади нишон додани қудрат ва тавоноии худ дар шаҳр намоиши расмӣ кӯшунҳояшонро ташкил намуданд. Ба чунин ҳол Яъқубхон тоқат накарда ба истеъфо рафт ва декабри соли 1879 ба Ҳиндустон фиристода шуд. Баъди он генерали англис Робертс худро ҳокими мутлақи Афғонистон ҳисоб мекард.

Ҳамаи ин воқеаҳо мардуми Афғонистонро хеле ба ғазаб овард. 2-юми декабри соли 1879 бар зидди истилогарони англис ҷиҳоди умумӣ эълон карда шуд. Дар натиҷа аз чаҳор тараф дастаҳои фидоӣён якбора ба Кобул ҳуҷум карда, 14-уми декабри соли 1879 қувваҳои низомии англисҳоро аз Кобул хориҷ карданд.

Сарчашма:

Гуфтори як сиёсатмадори англис оид ба ҷанговарони Афғонистон: «Мо, англисҳо, на танҳо як бор, балки чандин бор бо таҳаммули ҳисоратҳои сангини ҷонӣ ва молӣ, ки бар мо ворид омадааст, дарсҳои муҳиме дар мавриди Афғонистон ёд гирифтаем, мо аз неруи муқовамати наҷоди Афғонистон огоҳ шудем, ин миллати рашид ва ҷанговар дар даштҳои хавфнок ва кӯҳҳои душворгузари ватани аҷодии худашон нишон доданд, ки бо ҷӣ фидокорӣ ҷангидаанд ва аз он дифоъ кардаанд. Афғонҳо, ки дар солҳои 1842 ва 1880 бо мо ҷангида буданд, таълимоти низоми ва аслиҳаи кофӣ надоштанд, бо ин ҳол мардона муқовимат карданд ва қасдашон дар ин ҷангҳо ин буд, ки аз ҳуҷуми кофирон ҷилавгарӣ кунанд ва мардона ҷилавгарӣ карданд». (Ниг.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.- С. 226).

Санаҳои муҳим:

- 1838 – 1897 – солҳои зиндагии Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ.
1865 – бори аввал дар Афғонистон Маҷлиси бузурги машваратӣ (Луя Ҷирга) даъват гардид.
1878 – 1880 – ҷанги дуюми ватанӣ дар Афғонистон.
1878, 26-уми май – имзои шартномаи Гандумак.

Савол ва супоришҳо:

1) Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ кӣ буд ва таълимоти ӯ аз чӣ иборат аст? 2) Ислоҳоти Шералихон кадом ҷабҳахоро дар бар мегирифт? 3) Усули идоракунии Шералихон чӣ тавр буд ва он аз усули идоракунии Дӯстмуҳаммадхон бо чӣ фарқ мекард? 4) Дар бораи ҷанги дуюми ватанӣ Афғонистон чӣ медонед? 5) Шартномаи Гандумак чӣ гуна шартнома буд? 6) § 34-ро такрор кунед.

§36. АФҶОНИСТОН ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ АБДУРАҲМОНХОН

Ба охир расидани ҷанг. Баъди аз Кобул ронда шудани англисҳо ҳам вазъи Афғонистон беҳ нагардид. Бухрони сиёсӣ идома дошт. Мамлакат бе подшоҳ буд. Аз сабаби мавҷуд набудани ягонагӣ интихоби подшоҳ кори осон набуд. Аз ворисони Шералихон касе набуд, ки сазовори эҳтироми умум бошад. Дар чунин вазъ сардор Абдурахмонхон, ки аз соли 1869 инҷониб дар паноҳи давлати Русия, дар Самарқанд мезист, ба Афғонистон баргашт. Ӯ моҳи марти соли 1880 ба мардум эълон намуд, ки «махз ба хотири начоти мамлакат аз асорати англисҳо ва пеш кардани душман аз сарзамини Афғонистон омадааст ва дар тараддуи ташкил кардани сипоҳи муҷоҳидон мебошад». Ин хитобномахоро мардуми Афғонистон ҳамчун муждаи раҳоибахш пазируфтанд. Дар натиҷа сардор Абдурахмонхон тавонист дар атрофи худ қариб сад ҳазор нерӯҳои довталаби миллиро ба хотири аз хоки Афғонистон пеш кардани англисҳо муттаҳид созад. Дар атрофи ӯ асосан мардуми ғайрипаштунӣ шимол ва маркази Афғонистон, аз ҷумла тоҷикон ҳам шуда буданд.

20-уми июли соли 1880 дар Ҷорҷкор маҷлиси намоёндагонӣ муҷоҳидони халқӣ барпо гардид ва дар он Абдурахмонхон

подшоҳи қонунии Афғонистон интиҳоб шуд ва то соли 1901 ҳукуматдорӣ кард. Вале ӯ баробари соҳиби тоҷу тахт шудан худро беҳад комёб донист ва бо англисҳо роҳи созиш ва мусолиҳаро пеш гирифта, аз ҳимояи манфиати миллӣ қатъи назар кард. Ҳол он ки худ англисҳо баъди нооромӣҳои зиёд ҳозир буданд, ки хоки Афғонистонро ҳарчи зудтар тарк намоянд. Абдурахмонхон метавонист бо фишори сиёсӣ англисҳоро бе ҳеч гуна қайду шарт ба тарки хоки Афғонистон маҷбур намояд, аммо ин тавр нашуд. Мутаассифона, ӯ шартномаи барои мардуми Афғонистон вазнин ва нангини Гандумакро бо баъзе тағйирот асосан қабул кард. Яъне ӯ эътироф кард, ки Афғонистон ғайр аз давлати Англия бо ҳеч ҳукумати хориҷӣ равобити сиёсӣ дошта наметавонад, вилояти Қандаҳор зери фармони ҳукумати алоҳида қарор мегирад, нақшаҳои сарҳадии Сибӣ, Пишин ва Хайбар дар ихтиёри ҳукумати Англия боқӣ мемонад. Ба ивази ин ҳукумати Англия салтанати амир Абдурахмонхонро дар қисми боқимондаи Афғонистон эътироф кард.

8-уми августи соли 1880 англисҳо баъди муваффақиятҳои, ки чашмдор набуданд, қаламрави Афғонистонро тарк намуданд. Бо ҳамин ҷанги дуҷуми ватании мардуми мамлакат, ки аз моҳи ноябри соли 1878 то сентябри соли 1880 идома ёфт, ба охир расид. Ин ҷанг нақшаи англисҳоро, ки мехостанд давлатдории Афғонистонро барҳам дода, онро ба замимаи Ҳиндустон табдил диҳанд ва ҳукмронии худро дар ин сарзамин пойдор ва абадӣ гардонанд, барбод дод. Аҳамияти таърихии муборизаи фидокоронаи мардуми Афғонистон дар солҳои ҷанги ватанӣ низ ҳамин аст.

Ҳанӯз аз замони Шералихон дарёи Ому ҳамчун хатти сарҳадии шимолии Афғонистон шинохта шуда буд, вале марзи масоҳати байни дарёи Ому то ҳудуди Эрон, ки аз дашту биёбон мегузашт, дуруст муайян нашуда буд. Пас аз он ки соли 1884 қўшунҳои рус вилояти Марвро забт намуданд, масъалаи хатти марзии ин минтақа боз ба миён омад ва оид ба он гуфтушуниди байни Русия ва Англия оғоз гардид.

30-юми март соли 1885 қўшунҳои рус бо сарвари генерал Комаров ногаҳон ба мавқеи сарҳадбонони афғон дар Панчдех (Пандин) ҳучум карданд. Дар натиҷа байни қувваҳои низомии рус ва сарҳадбонони афғон ҷанги шадида ба амал омад. Афғонҳо дар ин ҷанг шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Гуфтушуниди байни Русияю Англия ба он овард, ки Панчдех дар ихтиёри русҳо боқӣ

монад. Инчунин сарҳади шимолии Афғонистонро аз дарёи Ому то дарёи Течен муайян намуданд. Ҳангоме ки қўшунҳои рус ба сўйи Марв ҳаракат мекарданд, амир Абдурахмонхон соли 1884 як даста қувваҳои низомии худро ба соҳили рости дарёи Панҷ фиристода, Рӯшон ва Шуғнонро забт намуд, ки ин бар хилофи созишномаи соли 1873 байни Русия ва Англия буд, зеро мувофиқи он созишнома, дарёҳои Ому ва Панҷро чун сарҳади шимолии Афғонистон тасдиқ карда буданд. Англичҳо медонистанд, ки чунин амалиёти ишғолгаронаи Абдурахмонхон боиси норизоии Русия мегардад. Ғайр аз ин, барои англичҳо гӯё дар сарҳади Афғонистон якчанд нуқтаи норавшан мавҷуд буд, ки меҳостанд онро ҳаллу фасл намоянд.

Моҳи сентябри соли 1893 бо мақсади муайян намудани ҳатти сарҳади шарқии Афғонистон ҳайати расмии англисӣ таҳти роҳбарии М.Дюранд ба Кобул омад.

12-уми ноябр ӯ бо амир Абдурахмонхон шартномае имзо намуд, ки мувофиқи он, сарҳадҳои шарқӣ ва ҷанубии Афғонистон аз даҳанаи Вахон то ҳудуди Эрон, инчунин сарҳади шимолӣ аз Сарикӯл то резишгоҳи дарёи Кӯкча ва Ому муайян карда шуданд. Ин муоҳада дар таърих бо номи «ҳатти Дюранд» маълум аст. Дар асоси муоҳада «минтақаи мустақил»-и афғоннишини Читрол, Свот, Бачувар, Вазиристон ва ғайра, ки дар онҳо бештар аз 3 млн нафар афғон мезист, тобеи Ҳиндустони Англия гардонид шуд. Қabilaҳои афғони «минтақаи мустақил» ба ин шартнома муқобил баромаданд, бинобар ин, англичҳо маҷбур шуданд, ки ба баъзеи онҳо ҳаққи таъйини сарнавишт диҳанд.

Ҳайати дигари муштаракӣ русӣ – англисӣ соли 1893 ҳалли масъалаи сарҳадоти Бадахшонро оғоз намуда, баъди танаффусҳои зиёд, соли 1895 онро ба итмом расонид. Мувофиқи он, марзи сарҳадиро аз Зоркӯли Вахон то сарҳади Чин муайян карданд. Афғонистон соҳиби қисми асосии Вахон ва Дарвози ҷанубӣ шуда, Шуғнон ва Рӯшони шимоли Панҷ ба ихтиёри русҳо гузашт.

Тадбирҳо барои рушди иқтисод. Оқибатҳои ҷанги дуҷуми ватанӣ барои Афғонистон вазнин буд, зеро иқтисоди мамлакат комилан хароб ва низоми идоракунӣ аз байн рафта буд. Бинобар ин ба Абдурахмонхон лозим омад, ки идораи давлатиро аз поён то боло ташкилу танзим намояд. Аз сабаби он ки ӯ нисбат ба корубори Шералихон ва хонаводаи ӯ нафрати зиёд дошт, аз тамоми ислохот ва дастовардҳои замони ӯ даст кашид. Акнун мисли пеш-

тара ҳукумати марказӣ ва ҳайате, ки аз садри аъзам, вазифаҳои до- хила, хориҷа, молия ва дигар вазоратхонаҳо иборат бошад, вучуд на- дошт, балки низоми чунин соҳаҳои идоракунии мувофиқи хости худи Абдурахмонхон тавассути чанде аз мирзоҳо сурат мегирифт. Риштаи ҳамаи корҳо дар дасти худи амир буд, зеро ӯ ба ҳеҷ ка- дом аз соҳибмансабонаш бовар на дошт, аз ин рӯ, хатман ба тамо- ми корҳои мулкӣ ва низомӣ худаш даҳлат мекард. Рӯҳониён низ зери назорати саҳти ҳукумати амирӣ қарор гирифтанд. Як қисми онҳо аз имтиёзҳои собиқ маҳрум гардиданд. Мулкҳои вақфӣ ба зери назорат гирифта шуд.

То соли 1895 Нуристон мухтор буд. Амир Абдурахмонхон ин мулкро низ (с. 1895) ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Ба чунин иқдоми ӯ қисми ғарбии Нуристон муқобилати саҳт нишон дод, вале шикаст хӯрд. Баъди ин қисми зиёди нуристониҳо дини ис- ломро қабул карданд. Ҳамин тавр, бо ҳамроҳ намудани Нурис- тон давлати Афғонистон дар ҳудуди имрӯзаи худ комилан ташак- кул ёфт ва мутамарказ гашт. Он аз ҷиҳати маъмурӣ ба панҷ ви- лоят: Кобул, Ҳирот, Қандаҳор, Мазори Шариф, Ҷалолобод ва ҳафт ҳукумат: Бадахшон, Маймана, Фарох, Ғазнӣ, Хуст ва ғайра тақсим мешуд.

Амир Абдурахмонхон ба қувваи ҳарбӣ диққати ҷиддӣ меод. Мувофиқи тартиботи ӯ, аз 8 нафар мард як нафар ба хизмати дои- мии аскарӣ даъват карда мешуд. Аз соли 1887 ҳар 20 хонавода бо

Яке аз дуконҳои ҳунармандии шаҳри Кобул дар охири асри XIX ва аввали асри XX

маош ва масрафи худашон барои як сол як нафар аскар меоданд, ки ӯ сарҳадбонӣ мекард.

Ба вучуд омадани корхонаи саноатӣ дар Афғонистон ба хамин давр мувофиқ меояд. Масалан, соли 1886 дар Кобул корхонаи калони саноатии «мошинхона» сохта шуд, ки дорои шуъбаи тӯпсозӣ, туфангсозӣ, борутсозӣ, зарробхона, насосӣ, шамърезӣ, собунпазӣ ва ғайра буда, дар онҳо беш аз 4 ҳазор коргар кор мекард. Дар ин мошинхона мутахассисони фаронсавӣ, англис ва ҳинду ба сифати муҳандис ва усто ҷалб карда шуда буданд.

Вазъияти ором ба рушди ҳунармандӣ дар шаҳрҳои Кобул, Қандаҳор, Мазори Шариф ва ғайра мусоидат намуд. Дар кишоварзӣ тавассути ширкатҳои тиҷоратии англисӣ ҳиндӣ кишти пахтаи навъи амрикоӣ оғоз гардид. Дар натиҷаи назорати саҳти ҳукумат дуздӣ ғоратгарӣ хеле кам шуда, қорвоҳои тиҷоратӣ озодона ҳаракат мекарданд. Табақаи махсуси буржуазии тиҷоратӣ ба вучуд омад, ки мартабаи он ба дараҷаи амалдорони ҳукуматӣ баланд бардошта шуд. Тоҷирони ғайримусулмон ҳақ надоштанд, ки бо мақсади муомилоти тиҷоратӣ дохили Афғонистон шаванд. Молҳои муҳимтарини тиҷорати хориҷӣ, дар қатори сангҳои қиматбаҳои Афғонистон, ғалла, қорво, pista, бодом ва ғайра буд.

Амир Абдураҳмонхон бо мақсади нигоҳ доштани низоми муносибатҳои пулӣ зарби сиккаҳо танҳо дар ихтиёри зарробхонаи Кобул нигоҳ дошта, зарробхонаҳои Ҷирот ва Қандаҳорро баст. Сиккаҳои нуқра ва мисини қобули ҳама дар муомилот буд. Бо мақсади рушд додани тиҷорат амир аз ҳазинаи давлат ба ҳар тоҷир аз 5 то 50 ҳазор рупия ва ба намояндагӣ то 150 ҳазор рупия қарзи ҳасана, яъне бесуд меод. Як рупияи қобули аз 60 пайса иборат буд.

Тиҷорати пӯсти қароқӯлии Афғонистон тавассути Бухоро ба амал меомад, ки он ҳар сол ба ҳазинаи амири Афғонистон 250 ҳазор рупия даромад меовард. Тиҷорати солонани байни Афғонистону Бухоро 3 млн рубли (ҳамонвақта) русиро ташкил меод.

Умуман, агар дар асри XIX (ба ҷуз охири аср) Афғонистонро ҳатари истилои хориҷӣ ба гирдоби ҳаробӣ қашида бошад, пас дар охири асри XIX оромӣ ва ягонагӣ ба он имкон дод, ки нисбат ба давраҳои гузашта дар тамоми ҷабҳаҳои зиндагӣ ба муваффақиятҳои назаррасе ноил гардад.

Сарчашма:

Амир Абдурахмонхон дар сиёсати дохилии худ аз рақобати қавмии мардуми Афғонистон истифода кардааст, зеро ҳарчанд ӯ «...дар бораи ваҳдат ва ягонагии мардуми мусулмони Афғонистон ташвиқу талқин мекард, вале дар амал қавмҳо ва қабилаҳои гуногуни ҳамҷавори ғилзоиҳоро муқобили ҳамдигар мегузошт ва онҳоро ба муборизаи зидди ғилзоиҳо даъват менамуд. Ин даъватҳои вай дар байни қавму қабилаҳои дигар, ба истинои қисмате аз ҳазораҳо, ҳамовозӣ пайдо накард, зеро ҳамаи онҳо аз ҷабру ситами ҳукумати амир доду ғиғон доштанд ва мунтазири фатҳу фирӯзии ғилзоиҳо буданд, ки ба муборизаи умумӣ ҳамроҳ шаванд. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат ба амир лозим омад, ки ба ҳамқавмони худ, яъне дуррониҳо муроҷиат намояд ва онҳоро дар асоси хусумат ва душмани анъанавии дуррониҳо ва ғилзоиҳо даъват намояд. Бинобар ин амир фармон дода буд, ки ба ҳар кадом аз навқарони довталаби дурронӣ, ғайр аз яроқу аслиҳа ва орди хӯроқа, боз 10-рупиягӣ маош бидиҳанд, дар сурате, ки маоши аскарони қатории низомӣ 8 рупия буд». (Ниг.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. - С. 261–263).

Санаҳои муҳим:

- 1880 – 1901 – солҳои ҳукмронии амир Абдурахмонхон.
- 1885, 30-юми март – ҷанги Панҷдеҳ.
- 1886 – дар Кобул сохта шудани «мошинхона».
- 1893, 12-уми ноябр – имзои шартномаи Дюранд.
- 1895, сентябр – шартномаи Русия ва Англия оид ба сарҳади нуфузи байни худ қарор додани дарёи Панҷ.
- 1895 – тобеи марказ карда шудани Нуристон.

Савол ва супоришҳо:

- 1) Абдурахмонхон чӣ тавр ба сари қудрат омад? 2) Абдурахмонхон баробари ба ҳокимият соҳиб шудан бо англисҳо чӣ гуна сиёсатро пеш гирифт? 3) Дар бораи ҷанги Панҷдеҳ чӣ медонед? 4) Оқибатҳои шартномаи Дюранд чист? 5) Дар байни Русия ва Англия аз кай дарёи Панҷ ҳамчун сарҳади нуфуз қарор гирифт? 6) Дар бораи идораи Абдурахмонхон ва тадбирҳои ӯ барои ривҷи иқтисоду тиҷорат чӣ медонед? 7) Бо мақсади нигоҳ доштани низоми муносибатҳои пулӣ чӣ тадбирҳо андешида шуд? 8) §§ 34 ва 35-ро тақрир кунед.

БОБИ 11 АФҒОНИСТОН ДАР АВВАЛИ АСРИ ХХ

§37 – 38. ТАДБИРҲОИ ҲАБИБУЛЛОХОН БАҲРИ РУШДИ ИҚТИСОД ВА ТИҶОРАТИ МАМЛАКАТ

Ба сари ҳокимият омадани Ҳабибуллоҳон. Октябри соли 1901 баробари вафоти амир Абдурахмонхон тартиботи истибдодии ӯ низ поён ёфт. Ба сари ҳокимият писари ӯ–Ҳабибуллоҳон (1901–1919) омад. Амири чавонро, харчанд ӯ ба сиёсати дохилӣ ва хориҷии падар содиқ мондани худро ваъда дода буд, вазъи Афғонистон маҷбур намуд, ки барои дар байни мардум ба даст овардани обрӯ ва эътибор ба як идда иқдомоти хайрхоҳона даст занад. Масалан, ҷуброн кардани қарзи чандсолаи фуқаро аз хазинаи давлатӣ; 2-рупиягӣ зиёд кардани маоши аскарон; ба муҳлати то 10 сол аз супоридани молиёт (андоз)-и замин озод намудани мардуми фақиру бенаво; озод кардани маҳбусоне, ки солҳои дароз бе гуноҳ гирифтори азобу шиканҷаҳои сахт буданд; бекор кардани ҷазоҳои ваҳшиёнаи замони Абдурахмонхон, ба монанди пора кардан, рағани доғ рехтан ва ғайра; афви умумии онҳое, ки тарки ватан намудаанд ва ҳоказо аз тadbирҳои нахустини амир ба ҳисоб мерафт. Баробари ин дар кӯчаю бозор бекор гаштани занҳоро манъ кард. Ҳангоми зарурат онҳо танҳо бо болопӯши хокӣ ва беранг берун шуда метавонистанд, то ки назари мардуми ғайрро ба худ ҷалб нанамоянд. Инчунин, бо мақсади нишон додани гӯё тарафдори ахлоқи поки исломӣ буданаш сурудхонӣ ва рақси занонро дар маҳаллаи Хароботи шаҳри Кобул манъ кард. Дар 11 шаҳри Афғонистон мадраса таъсис намуда, хароҷоти онҳоро аз ҳисоби давлат пардохт.

Аммо дар ҳукуматдории Ҳабибуллоҳон равиши ягона дида намешуд. Бисёр фармонҳои ӯ амалӣ намегардиданд. Махсусан, корҳои хайри худро камтар ба субут мерасонид. Бинобар ин аҳди ҳукмронии ӯро ба ду давра тақсим мекунанд. Агар дар даҳсолаи аввал амир нисбат ба корҳои мамлакатдорӣ дилгармии зиёд нишон диҳад, дар даҳсолаи дуюм ӯ аз корубори салтанат дур шуда, бештар ба сайругашт, шикор ва айшу ишрат бо аҳли ҳарам, ки бештар аз сад зани чавонро дар бар мегирифт, машғул будааст.

Амир Ҳабибуллоҳон бар хилофи падараш –Абдурахмонхон, ки риштаи тамоми корҳои мулкӣ ва низомиро ба дасти худ гирифт-

та, ба ҳеч кас бовар надошт, наздиконашро ба вазифаҳои масъул таъйин намуд. Масалан, бародари худ Насруллоҳонро нойибуссалтана таъйин намуд, ки ӯ ҳамзамон вазифаи садри аъзам ва вазири дохиларо низ иҷро мекард ва ҳатто аз назорати амир озод буд. Фарзанди худаш Иноятуллоҳонро муинуссалтана таъйин кард, вазифаи вазири ҳарбиро ба ӯ супорид. Яъне бародар ва фарзанди Ҳабибуллоҳон ду соҳаи муҳими идораи мулкӣ ва низомии мамлакатро дар ихтиёри худ доштанд.

Ба аҳкоми динии мамлакат қозиюлқуззот сарварӣ мекард. Бо тавсияи ӯ амир, нойбуссалтана, муинуссалтана, соҳибмансабони идораҳои шаръӣ, аз қабилӣ қозӣ, муфти, муҳаррирон (нозирон) ва котибони онҳоро таъйин мекард.

Тоҷикон дар замони Ҳабибуллоҳон ба таври васеъ дар идораҳои мулкӣ ва низомии мамлакат ба кор ҷалб карда шуда буданд, вале ба таври умум идораҳои марказӣ ва ҳукуматҳои маҳаллӣ ба иҷрои вазифаҳои худ чандон машғул набуданд. Ришвахӯрӣ, тухфагирӣ, ҳешутаборбозӣ, хариду фурӯши вазифаҳои муҳими давлатӣ дар авҷ буд. Ба тамоми ин норасоӣҳо нигоҳ накарда, чандин иқдомҳои муҳими иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ гузаронида шуд, ки онҳо дар рушди тараққии мамлакат нақши ҳудро гузоштаанд.

Рушди саноат. Вазъи нисбатан ороми мамлакат ба ҳунармандӣ ва шаклҳои гуногуни саноат мусоидат кард. Масалан, пӯстинҳое, ки ҳунармандони Қандаҳор, Ғазнӣ, Кобул ва Ҳирот тайёр мекарданд, хеле шухрат пайдо намуда буданд. Дар шаҳрҳо ҳазорон дуконҳо, устохонаҳои касбиву ҳунари ба таври анъанавӣ фаъолият мекарданд. Дар баъзе корхонаҳо чараёни истехсолот тақсимбандӣ шуда, шакли истехсоли мануфактуриро гирифта буд, ки як маҳсулотро пайдархам чанд нафар усто тайёр мекарданд.

Дар ибтидои асри XX фаъолияти мошинхонае, ки соли 1886 сохта буд, хеле васеъ карда шуд. Дар заминаи устохонаи чармгарӣ соли 1909 дар Кобул фабрикаи чармгарӣ ба кор даромад, ки дар он мӯза, зини асп ва дигар маҳсулоти чармиро ба тариқи механикӣ истехсол мекарданд. Инчунин, заводи собунпазӣ сохта шуд, ки дар баробари собун боз шамъ ҳам тайёр менамуд. Соли 1914 дар Кобул фабрикаи пашмбофӣ ба кор даромад. Маҳсулоти ин корхонаҳо дар баробари ба корҳои ҳарбӣ сарф шудан, як миқдор дар бозор низ фурӯхта мешуд. Сохтмони аввалин дастгоҳи барқӣ соли 1907 дар Парвон шурӯъ шуда, соли 1919 ба кор даромад, ки иқтидораш 1,5 ҳазор киловатро ташкил медод.

То охири асри XIX ва ибтидои асри XX роҳҳои асосии Афғонистонро роҳҳои корвонгузар ва дар байни шаҳрҳо роҳҳои аробагард ташкил меоданд. Пайдо шудани аввалин автомобилҳо масъалаи сохтани роҳҳои автомобилгард ва тайёр намудани ронандагони ин навъи техникаро ба миён гузошт. Масалан, соли 1909 аввалин бор як дастаи 57-нафараи ҷавонон барои омӯхтани касби ронандагӣ ва механикӣ ба Ҳиндустон фиристода шуданд. Соли 1912 ширкати махсуси боркашии автомобилӣ таъсис ёфт, ки асосан, бо кашондани борҳои байни Афғонистону Ҳиндустон машғул буд. Дар натиҷа, зарурати сохтмони роҳҳои автомобилгарди байни Кобул-Ҷалолобод, Кобул-Парвон, Кобул – Лугар ва Кобул – Ғазнӣ – Қандаҳор ба вуҷуд омад. Дар дигар ноҳияҳо ва нуктаҳои мамлакат роҳҳои аробагард ва корвонсароҳои зиёде сохта шуданд.

Вазъи кишоварзӣ. Ташаккулёбии ҳукумати мутамарказ барои ба вуҷуд омадан ва рушди муомилоти молию пулӣ дар сохтори заминдорӣ ва тариқи истифодаи он тағйирот ба вуҷуд овард. Масалан, дар мамлакат дар натиҷаи барои соҳибмансабони низомӣ ва мулкӣ аз ҳисоби хазинаи давлат ҷорӣ гардидани маоши нақдӣ, шаклҳои заминдорӣ қадима ва анъанавии «ҷойгир» ва «тиюл», ки ба ивази хизматашон дода мешуд, аз байн рафт. Минбаъд заминдорӣ ба се шакл – давлатӣ, хусусӣ (феодалӣ ва деҳқонӣ) ва вақфӣ тақсимбандӣ мешуд. Махсусан, заминҳои давлатӣ аз ҳисоби мусодираи мулкҳои хонҳо, маликҳо, феодалҳои саркаш ва шӯришгарони халқӣ васеъ мегардид. Инчунин, молу мулки деҳқононе, ки молиёт (андоз)-и вазнини ҳукумати ро пардохта наметавонистанд, мусодира мешуд. Дар ин байн баъзе ашроф ва феодалони калон бо роҳҳои гуногун қитъаҳои зиёде заминро ба даст меоварданд.

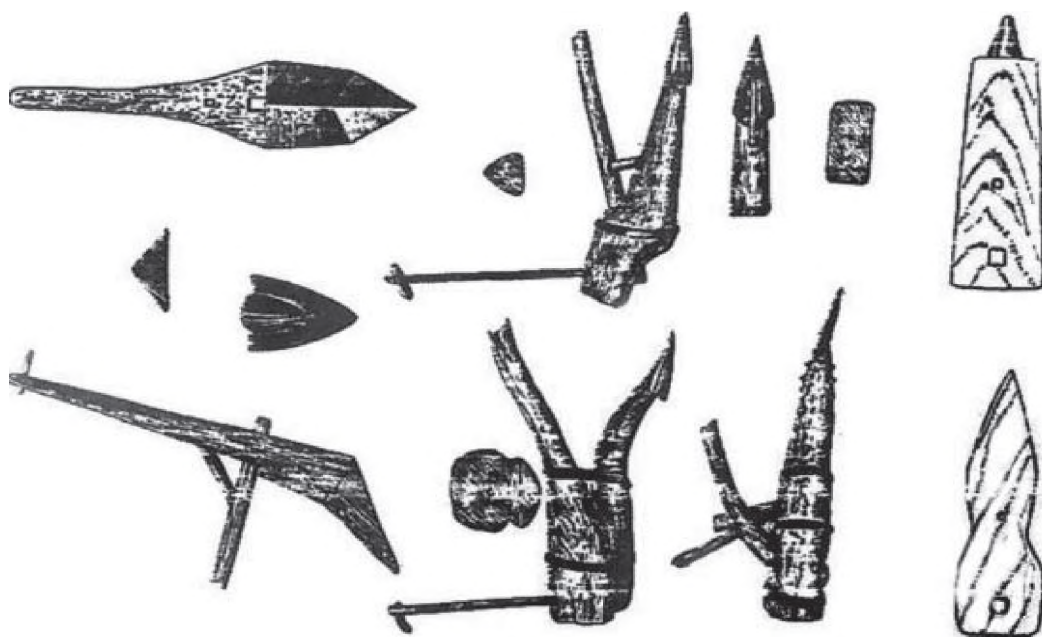
Заминҳои вақфӣ дар Афғонистон чандон зиёд набуданд. Албатта, тамоми мазорҳо, зиёратгоҳҳо, мадрасаҳо ва баъзе масҷидҳо соҳиби замини вақфӣ буданд. Соҳибони заминҳои вақфӣ ва феодалӣ одатан, дар шаҳрҳо ва маркази иқомат карда, бо қорҳои идораи низомӣ, мулкӣ ва тичорат машғул буданд. Бинобар ин киштукори тамоми заминҳои давлатӣ, хусусии феодалӣ ва вақфӣ ба уҳдаи деҳқонони иҷоракор гузошта шуда буд. Дар ин хоҷагиҳо бештар усули нисфикорӣ (яъне нисфи ҳосил ба соҳиби замин ва нисфи дигараш ба деҳқон), сеяккорӣ, ҷоряккорӣ, панҷяккорӣ ва ғайра дида мешуд.

Андоз. Замони ҳукмронии Ҳабибуллоҳон на танҳо шакли миқдори андозҳо тағйир наёфт, балки андозҳои нав ҳам ҷорӣ карда шуданд. Дар байни навҳои андоз, мисли пештара, хироч навӣ асосӣ ба ҳисоб мерафт, ки он аз маҳсулоти кишоварзон ситонида мешуд. Хирочи заминҳои обӣ назар ба ҳосилнокӣ ва тарзи обёрӣ аз сеяк то панҷаки ҳиссаи маҳсулоти заминро ташкил меод. Тағйирот аз он иборат буд, ки акнун ҳукумат бештар кӯшиш мекард, ки андозҳоро то ҳадди имкон бо пули нақд рӯёнад.

Яке аз андозҳои нава, ки маҳз дар замони Ҳабибуллоҳон ба вуҷуд омадааст, турукпулӣ ном дошт. Онро бо мақсади пӯшонидани хароҷоти сохтмони роҳҳои автомобилгард ва аробагард ҷорӣ намудаанд. Турукпулӣ баробари ҳаҷми чарогоҳпулӣ буд ва ҳамаи чорводорон маҷбур буданд, ки онро ба ғоидаи ҳазинаи давлат супоранд. Дар натиҷа, даромади ҳазинаи давлатӣ сол то сол меафзуд. Умуман, даромади нақдии ҳазинаи амир Ҳабибуллоҳон ба 80 млн рупия расида буд.

Ҳукумати марказӣ ба ғаъолияти на ҳамаи чамъкунандагони андоз – мустачирон ва таксилдорон назорат карда метавонист. Бинобар ин онҳо бо мақсади азхуд намудани як ҳиссаи даромад, нисбат ба халқ ҳар гуна зулму ҷабр ва бедодгариро раво медиданд.

Рушди тиҷорат. Вазъи нисбатан ороми мамлакат боиси рушди тамоми соҳаҳои иқтисод ва тиҷорат гардид. Дар ин давр маҳсусан шарҳҳои Кобул, Ҳирот, Қандаҳор, Мазори Шариф хеле

Испорҳои ҷӯбини мардуми Афғонистон дар аввали асри XX

тараккӣ карда, ба марказҳои асосии тиҷорат мубаддал гаштанд. Дар ин шаҳрҳо на танҳо касбу ҳунарҳои пешина нашъунамо ёфтанд, балки онҳо оҳиста-оҳиста ба муомилоти бозоргонӣ ҷалб мешуданд. Баъзе маҳсулоти ҳунармандии ин мамлакатро на танҳо дар бозорҳои дохилӣ, балки берун аз он ҳам пайдо кардан мумкин буд. Барои ба ин мамлакат сар даровардани молҳои саноатии русӣ дар ҳудуди Осиёи Марказӣ сохта шудани роҳҳои оҳан тақдир бахшид.

Амир Ҳабибуллоҳон бо мақсади рушд додани тиҷорати дохилию хориҷӣ ба тоҷирон аз ҳазинаи давлат 1.800 ҳазор рупия қарз дода, тамоми қарзҳои пешинаи онҳоро (аз замони Шералиҳон то замони худ) бахшида буд. Соли 1912 дар Кобул як муассисаи Бонки давлатӣ таъсис ёфт, ки на танҳо ба тоҷирон ва дигар муштарӣён қарз меод, балки дигар муомилоти пулӣ ва бонкиро низ иҷро мекард. Амир Абдурахмонхон ба тоҷирони Афғон истифодаи роҳҳои оҳанро қатъан манъ карда буд. Амир Ҳабибуллоҳон ин амрро бекор кард.

Шароити мусоиде, ки амир Ҳабибуллоҳон барои рушди тиҷорат ба вуҷуд оварда буд, сабаби зиёд шудани боғу тоқзорҳо гардид. Масалан, дар давоми 5 сол тамоми заминҳои атрофи Қандаҳор ба боғ табдил дода шуд ва содироти мева аз ин мулк дар муддати кӯтоҳ се баробар афзоиш ёфт. Умуман, дар муддати 10 сол (1904 – 1915) тиҷорати хориҷии Афғонистон бо Ҳиндустон ва Русия бештар аз ду баробар зиёд гардид. Агар аз мамлакатҳои Ҳиндустон ва Русия ба Афғонистон навъҳои гуногуни маҳсулоти саноатӣ ворид шаванд, аз Афғонистон ба он мамлакатҳо асосан маҳсулоти зироат ва чорво, пеш аз ҳама, ғалла, пахта, пашм, пӯсти қароқӯлӣ ва мевачот содир мешуд. Дар ин давр Мазори Шариф – маркази асосии истеҳсоли ғалла, шолӣ, Ҳазораҷот – маркази истеҳсоли пашм, ғалла ва равған, Қандаҳор – маркази парвариш ва фурӯши асп ба ҳисоб мерафт. Масалан, дар намоишгоҳи харсолаи Қандаҳор то 3 ҳазор асп хариду фурӯш мешуд.

Ба вуҷуд омадани табақҳои коргар ва буржуазия. То охири асри XIX аз ҷиҳати табақабандӣ мардуми Афғонистонро асосан деҳқонон феодалон (заминдорон ва чорводорони калон), тоҷирон, рӯҳонӣён, ҳунармандон ва косибон ташкил меоданд. Дар нимаи дуюми асри XIX Афғонистон ба тасарруфи империяи Британиаи Кабир, ки давлати тараккикардаи сармоядорӣ ба ҳисоб мерафт, қашида шуд. Аз ин рӯ тавассути Ҳиндустон, ки он низ мус-

тамликаи Англия буд, ба қаламрави Афғонистон муносибатҳои сармоядорӣ сар дароварда, рушд меёфт. Дар Афғонистон муносибатҳои молиқу пулӣ ба вучуд меомад. Маҳсулоти кишоварзон, косибон ва ҳунармандон бештар вобастаи бозор мегардиданд.

Ба вучуд омадани муносибатҳои молиқу пулӣ дар деҳот имкон меод, ки ҳиссаи бузурги молиқият – замин дар дасти гурӯҳи хурди ҳаннотон чамъ гардад ва қисме аз аҳолии деҳот – деҳқонон аз замини худ маҳрум шаванд. Қисме аз ин гурӯҳи деҳқонон ҳамроҳи косибон ва ҳунармандони муфлисшуда минбаъд дар корхонаҳои саноатӣ ба кор даромада, аввалин дастаҳои коргарони маҳаллии Афғонистонро ташкил меоданд. Масалан, танҳо дар мошинхонаҳои Кобул 5 ҳазор коргар кор мекарданд. Шароити меҳнати онҳо хеле вазнин буд ва маоши ночиз (8 рупия) мегардиданд. Дар корхонаҳои саноатӣ, сохтмони роҳҳо, муассисаҳои ҳастаҷӯӣ маъдан мутахассисони хориҷӣ ба кор ҷалб шуда буданд. Коргароне, ки дар дигар корхонаҳои саноатӣ, устухонаҳо, сохтани роҳҳо, корвонсаройҳо ва ғайра кор мекарданд, хеле сершумор буданд, вале шароити кор ва зиндагии онҳо ҳам чандон хуб набуд.

Буржуазияи миллии Афғонистон асосан, аз ҳисоби тоҷирон ва заминдорону чорводорони калон ташаккул меёфт, аммо фаёлияти онҳо бештар бо роҳи судхӯрӣ пеш мерафт. Яке аз падидаҳои наво, ки дар муомилоти байни заминдорони калон ва деҳқонони иҷоракор дар ин давра арзи вучуд кард, пайдо шудани табақаи маҳсули мустаҷирон мебошад. Онҳо дар байни заминдорони калон ва деҳқонони иҷоракор мавқеи миёнаравиро ишғол мекарданд. Мустаҷирон киштзорҳои васеи зироатии давлатӣ ва феодалиро барои чандин сол иҷора гирифта, дар байни деҳқонони кироҷкор ба ҳиссаҳои хурд-хурд тақсим намуда, аз онҳо андози замин ё кироҷи заминро аз меъёри муқаррарӣ зиёдтар меситониданд. Дар натиҷаи чунин амалиёт мустаҷирон сол то сол бо давлаттар гардида, соҳиби сармояи муфт мешуданд. Фаёлияти онҳо на танҳо аз пайдо шудани муомилоти сармоядорӣ дар зироаткорӣ шаҳодат меод, балки он гувоҳи ташаккулёбии буржуазияи деҳот буд.

Сарчашма:

«...Аз дасти зулм ва тааддиёти мустаҷирон ва таксилдорон мардум аз ҷони худ безор мешуданд ва маҷбур буданд, ки

ё молу мулк ва ҳатто фарзандони худро дар бадали қимати но-чизе бифурӯшанд, ё чамъулчамъ мисли чамшедиҳо ба кишварҳои бегона фирор намоянд, ё ниҳоятан, даст ба қиёми умумии зидди истибдодҳои феодалӣ бардоранд. Аз ин ҷо буд, ки дар ибтидои асри ХХ ҳам, мисли замони амир Абдурахмонхон, шӯриш ва қиёмҳои халқӣ ва зидди зулми феодалӣ ҳамоно башиддат давом мекард. Агар пештар муборизони фаъоли ин чунбишҳо асосан деҳқонони мазлум ва бенаво бошанд, акнун сафи онҳо аз ҳисоби аҳолии шаҳрҳо, аскарони қаторӣ ва гурӯҳҳои буржуазӣ-либералии низомӣ ва мулкӣ, инчунин уламо ва равшанфикрон ва-сеъ шуда буд». (Ниг.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. С.287).

Санаҳои муҳим:

- 1901 – 1919 – солҳои ҳукмронии амир Ҳабибуллохон.
- 1907 – 1919 – сохтани аввалин дастгоҳи барқӣ дар Парвон.
- 1909 – ба кор даромадани фабрикаи чармгарӣ дар Кобул.
- 1909 – ба Ҳиндустон фиристода шудани гурӯҳи 57-нафараи ҷавонон барои омӯختани касби ронандагӣ ва механикӣ.
- 1912 – таъсис ёфтани ширкати махсуси боркашии автомобилӣ.
- 1912 – таъсис ёфтани муассисаи Бонки давлатӣ дар Кобул.

Савол ва супоришҳо:

1) Тадбирҳои аввалини амир Ҳабибуллохон аз ҷиҳати иборат буд? 2) Вазъи кишоварзӣ, саноат ва роҳҳои Афғонистон ҷиҳати гуна буд? 3) Дар бораи андозҳои Афғонистон ҷиҳати медонед? 4) Барои рушди тиҷорат аз тарафи ҳукумати Афғонистон ҷиҳати тадбирҳои андешида шуд? 5) Охири асри XIX ва махсусан ибтидои асри XX дар Афғонистон кадом табақаҳои нави иҷтимоӣ ба вуҷуд омаданд? 6) Тахти мафҳуми мустачирон кӣҳо дар назар дошта мешаванд? 7) §§ 35 ва 36-ро такрор кунед.

§§39-40. ҲАРАКАТИ МАШРУТАҲОҶИ ВА ЭЪЛОНИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТИ АФҒОНИСТОН

Падидаҳои нави фарҳангӣ. Мактаби Ҳабибия. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маънавӣ паст будани мамлакат зиёиёни пешқадамро ба ҳаёти нав бедор намуд. Дар ташаккули онҳо ҳаёти маънавии мамлакатҳои атроф таъсири зиёд доштанд. Зиёиёни

пешқадам иқроор буданд, ки мардуми Афғонистон аз маънавиёт хеле қафо мондаанд. Онҳо аз чунин ҳолат баромаданро дар бунёди мактабҳои замонавӣ, мувофиқи тақозои замон тарбия намудани ҷавонон меиданд. Худи амир Ҳабибуллоҳон ҳам дар чунин ақида буд. Вай ба падидаҳои наво, ки дар байни зиёиёни миллӣ пайдо шуда буд, монё нашуд.

Соли 1903 дар Кобул аввалин мактаби миёнаи замонавӣ–Ҳабибия таъсис ёфт, ки онро баъзан литсей ва ё мадраса ном мебаранд. Мактаби Ҳабибия аз се зина: ибтидоӣ, рашидӣ ва эъдоӣ иборат буд. Дар давоми таҳсил ғайр аз забон, адабиёт, ақидаҳои динӣ, инчунин, таърих, ҷуғрофия, ҷабр ва муқобала, мусалласот, ҳандаса, таҳлили механика, ҳикмати табиӣ, кимиё ва забони англисӣ омӯхта мешуд. Ғайр аз ин, дар 6 ҳавзаи шаҳри Кобул мактабҳои нави ибтидоӣ барпо карда шуд. Бар замми ин, тамоми мактабҳои анъанавӣ вазифадор карда шуданд, ки аз рӯи барномаи таълимии вазорати маориф ба омӯхтани илмҳо ва фанҳои нав машғул шаванд. Дар муддати хеле кӯтоҳ шумораи умумии толибилмони мактаби Ҳабибия аз 269 то ба 1534 нафар зиёд шуд. Дар мактабҳои ибтидоӣ 700 нафар шогирдон таълим мегирифтанд. Мувофиқи талабот дар Кобул як дорулмуаллимини ибтидоӣ низ ташкил гардид, ки дар муддати хеле кӯтоҳ миқдори толибилони он аз 150 то ба 900 нафар расид.

Дар мактабҳои номбурда аввалин соҳибмансабони мулкӣ ва афсарони низомӣ аз байни ашрофзодагони мамлакат тарбия гирифта, ба камол расиданд. Дар таълиму тарбияи мактабҳо устодон аз Ҳиндустон, Туркия ва ғайра ҷалб шуда буданд.

Ғайр аз мактабҳо, дар Кобул аввалин чопхона, хатти телефони байни Кобул – Ҷалолобод, Кобул – Парвон, шифохонаҳои занона ва мардона (бо озмоишгоҳҳои наво) таъсис гардиданд. Амир Ҳабибуллоҳон баъди сафараш (соли 1907) ба Ҳиндустон, тамоми соҳибмансабони мулкӣ ва низомиро амр карда буд, ки ҳатман либоси расмӣ аврупоии тобистонӣ ва зимистонӣ дошта бошанд.

Умуман, тағйироти фарҳангию иқтисодии дар Афғонистон бавучудомада аз он гувоҳӣ медеданд, ки амир Ҳабибуллоҳон, ба истиснои тамоми камбудихо, дар муқоиса бо амирони охиринаи Бухоро – Абдулаҳадхон ва Олимхон замони худро нисбатан дурӯст дарк карда буд. Аз ин рӯ вай барои пешрафти мамлақати худ ба сӯи тамаддун баъзе қадамҳои бочуръатона гузошт.

Машрутаҳои наво, ҷавонафгонҳо ва маорифпарварӣ. Бо вучуди

нисбатан ором будани вазъи мамлакат ҳар ҷо-ҳар ҷо ҷунбишҳои иҷтимоии мардумӣ тез-тез ба амал меомаданд. Мардуми меҳнаткаш, аз ҷумла мустачирон, бо ҳамин роҳ эътирози худро нисбат ба беадолатии замон, махсусан, зулму истибдоди амалдорон, феодалон, ба муқобили вазнинии андозҳо баён мекарданд. Махсусан, дар Ҳазораҷот ва Ҳирот шӯришҳои мардумӣ бештар ба амал меомаданд. Масалан, шӯриши мардуми Ҳирот бо сарвари Саид Аҳмадхон 2 сол давом кард. Солҳои 1910–1912 ҷунбишҳои халқӣ қариб тамоми қаламрави Афғонистонро фаро гирифта буд. Аксари он ҷунбишҳо бо қувваи аскарон пахш карда мешуданд.

Ифодакунандаи асосии манфиати мардуми меҳнаткаш маршрутаҳои ва маорифпарварон ба ҳисоб мерафтанд, зеро мақсади асосии мардуми ба мубориза бархоста таъмини баробарӣ, адолати иҷтимоӣ, ҳақиқат, ҳукумати халқӣ ва ғайра буд. Маршрутаҳои ва маорифпарварон амалӣ шудани ин ормонҳоро дар симои подшоҳи одил, тараққиҳоҳ, мардумпарвар ва маорифпарвар меиданд. Дар бисёр маъхазҳои илмӣ маршрутаҳои ҳамчун ислохотҳои ё худ «ҷавонафғонҳо» ном бурда шудаанд. Албатта, ин беасос нест, зеро иштирокчиёни ин ҳаракат аксар ҷавонони нав бедоргаштаи Афғонистон буданд, ки дар мавқеи ислохотҳои меистоданд. Аз ин ҷиҳат дар марому мақсади маршрутаҳои Афғонистон ва ҷадидон–ҷавонбухороиёни Бухоро умумият дида мешавад.

Пешоҳанги ҳаракати маршрутаҳои «Анҷумани уламо» буд, ки 50 нафар олим ва ашхоси бомаърифати замонро муттаҳид мекард. Он аз тарафи ҳукумат бунёд гардида, вазифадор карда шуда буд, ки дар асоси омӯхтани вазъи молӣ ва идории мамолики ҳамҷавор ва мутолиаи рӯзномаҳои эронӣ, ҳиндӣ, арабӣ ва ғайра пешниҳодоти худро оид ба такмили рушди мамлакатдорӣ ба амир манзур намоянд ва вобаста ба онҳо дастуру низомномаҳои зарурӣ низ тартиб диҳанд. Яке аз манбаъҳои муҳими ғоявӣ ва назариявии онҳо рӯзномаи «Ҳабл-ул-матин» ба шумор мерафт, ки аз соли 1893 бо саръу кӯшиши тарафдорони мактаби сиёсии Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ дар Калкутта нашр мегардид. Баъди таъсиси литсей ё худ мадраси Ҳабибия он ба яке аз марказҳои муҳими маршрутаҳои табдил ёфт. Вале доираи маршрутаҳои ва маорифпарварӣ аз доираи ин мадраса ҳам баромада, ҷавонони зиёдеро фаро гирифта буд, ки онҳо аз табақаҳои гуногуни аҳоли буданд.

Наҳзат ё худ ҳаракати маршрутаҳои соли 1906 таъсис ёфт.

Муассисони он дар як хонаи торик чамъ омада, ҳамдигарро фарк намекарданд ва бо ин восита онҳо мехостанд сирру асрорашон пӯшида монад. Куръон ва шамшер рамзи мубориза ва фаъолияти онҳо ҳисоб мешуд. Бо ин онҳо садоқат ва вафодории худро нисбат ба дини ислом, истиқлолхоҳӣ ва маорифпарварӣ нишон медоданд. Роҳбари умумии онҳо Муҳаммадсарвари Қандаҳорӣ – устои мадрасаи Ҳабибия интиҳоб гардида буд. Шумораи умумии аъзои нахзати маршрутаҳо танҳо дар шаҳри Кобул ба 300 нафар мерасид.

Маршрутаҳо нисбат ба ҳеҷ кадом аз қавму қабилаҳо, табақаҳои иҷтимоӣ ва пайравони дину мазҳаб таассуб ва тангназарӣ зоҳир накарда, онҳо ҳадафҳои олии миллии худро иборат аз татбиқи ислоҳоти дохилӣ, таъмини рушду тараққии иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ба даст овардани истиқлоли сиёсии Афғонистон медонистанд. Ҳамин нуктаҳо мазмуни асосии талабномаҳои онҳоро ташкил меод. Масалан, дар талабномаи онҳо омадааст: итоат ба тамоми аҳкоми ислом; ба даст овардани ҳуқуқи миллӣ; таъмини маорифу макотибу васоили бедории мардум ва матбуот; таъсиси маҷлиси Шӯрои миллӣ бо роҳи интиҳоботи озоди намояндагони мардум; таъмини истиқлоли сиёсӣ озодии Афғонистон ва густариши равобити сиёсӣ иқтисодӣ бо дунёи хориҷ; таъмини адолати иҷтимоӣ ва ғайра.

Хулоса, низоме, ки маршрутаҳо дар пайравии таълимоти Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ ба миён гузошта буданд, тақозо мекард, ки дар асоси интиҳоботи озод, тарҳрезии қонун ва қонуният як ҳукумати миллӣ ташкил карда шавад, ки дар назди халқ масъул ва ҷавобгар бошад.

Соли 1909 маршрутаҳо дар Ҷалолобод талабномаи худро ба амир Ҳабибуллоҳон расониданд. Дар аввал амир он талабҳоро хуш пазируфт, вале қувваҳои иртиқои дохилӣ ва хориҷӣ ба ӯ фишор оварда, исбот карданӣ шуданд, ки маршрутаҳо вайро сарнагун кардан мехоҳанд. Баъди ин амир саҳт бадгумон шуда, ба ҷазо додани маршрутаҳо фармон дод. Дар натиҷа 85 нафар, аз ҷумла Муҳаммадсарвари Қандаҳорӣ (Возиф) қатл карда шуданд.

Ҳаракати маршрутаҳо, ғайр аз Кобул, шаҳрҳои Ғазнӣ, Ҷалолобод, Қандаҳор, Ҳирот ва Мазори Шарифро низ фаро гирифта буд. Масалан, маршрутаҳои Ҳирот дар натиҷаи таъсири инқилоби Эрон ва инқилоби якуми рус масъалаи таъсис намудани маҷлиси миллӣ, аз ҳукумат дур намудани Ҳабибуллоҳон ва ба

чойи ӯ ба сари қудрат овардани Насруллохонро ба миён гузошта буданд. Ҳиротиён амир Ҳабибуллохонро мутеи англисҳо ҳисоб мекарданд.

Бинобар ин сабабҳо, дар тамоми қаламрави Афғонистон таъкибу фишори маршрутаҳо ва пайравони онҳо авҷ гирифт ва он дар натиҷа соли 1909 шикаст хӯрд ва пароканда гардид, вале аъзои ҳаракат ба дастаҳои хурд тақсим шуда, амалиёти худро хеле махфӣ нигоҳ доштанд ва ба чунбиши бузурге ибтидо гузоштанд. Минбаъд таълимоти онҳо дар шароити вазнини Афғонистон дар зери пардаи ғояҳои маорифпарварӣ ташвиқу тарғиб карда мешуд. Ин тағйирот аз хусуси ба охир расидани марҳалаи аввали маршрутаҳои ва оғози марҳалаи дууми он шаходат медиҳад.

Маҳмуди Тарзӣ. Марҳалаи дууми фаъолияти маршрутаҳо. Давра ё худ марҳалаи дууми фаъолияти маршрутаҳо дар шакли маорифпарварӣ зоҳир гардида, ба номи Маҳмуди Тарзӣ ва рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор», ки ифодагари мафкураҳои сиёсӣ ва иҷтимоии онҳо мебошад, вобастагии қавӣ дорад.

Маҳмуди Тарзӣ (1867–1933) дар Қандаҳор, дар хонадони Ғуломмуҳаммади Тарзӣ, ки душмани англисҳо буд, ба дунё омадааст. Бинобар ҳамин баробари ба сари қудрат омадани амир Абдурахмонхон, соли 1881 аҳли оилаи Ғуломмуҳаммади Тарзӣ аз Афғонистон таъйид карда шуд. Онҳо ба Ҳиндустон, Эрон ва Ироқ муҳоҷират карда, ниҳоят, бо иҷозати султони Туркия дар Сурия маскан гирифтанд. Дар ташаккули ҷаҳонбинии Маҳмуди Тарзӣ адабиёти пешқадами давр, махсусан, эҷодиёти маорифпарварони Фаронса ва шиносӣ бо Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ таъсири бузург гузоштааст. Вай соли 1903 баъди афви умумӣ ба Афғонистон баргашт.

Маҳмуди Тарзӣ бо сабаби шахси фозилу бомаърифат ва ашрофзода буданаш, ба зудӣ ба дарбор роҳ ёфт ва яке аз муқаррабони амир Ҳабибуллохон гардид. Баъди он ки ду духтари худро ба никоҳи шоҳзодагон Иноятуллохон ва Амонуллохон даровард, мақому манзалаташ мустаҳкамтар шуд. Чунин мавқеъ ба Маҳмуди Тарзӣ имкон дод, ки соли 1911 нашри рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор»-ро аз сар бигирад. Ин рӯзнома соли 1906 як шумора дар ҳаҷми 36 саҳифа нашр гардида, баъдан баста шуда буд.

Рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор», ки сармуҳаррири он худи Маҳмуди Тарзӣ буд, як гурӯҳ ҷавонони тараққипарварро муттаҳид намуда, ғояҳои маорифпарвариро эҳтиёткорона тарғиб

мекард. Ба андешаи онҳо, масъалаи аз ҳама муҳим бартараф кардани ақибмондагии иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Афғонистон буд. Онҳо сабаби ҳамаи ноқомӣҳо дар бетафовутии мусулмонон ба қомеъҳои илму фанни олами пешрафтаи Ғарб медиданд. Бинобар ин пайравони Маҳмуди Тарзӣ, яъне маорифпарварони Афғонистон, вазифаи аввалин ва асосии худро дар он медиданд, ки ҳамватанони худро аз ҷаҳолат, нодонӣ ва таассуб дур намуда, онҳоро ба омӯхтани илму фанни замони даъват намоянд. Онҳо инчунин тарафдори гузаронидани ислоҳоти қатъӣ буда, дар мамлакат ҷорӣ намудани тартибу низом ва қонуну қонуниятро низ тақозо мекарданд. Ба андешаи онҳо, подшоҳ бояд оқилу доно, одилу бомаърифат бошад, барои рушди илму дониш ғамхорӣ зоҳир намояд.

Даъватҳои ҷасурунаи Маҳмуди Тарзӣ, ки оид ба даст овардани истиқлоли Афғонистон 17-уми январи соли 1916 дар рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор» нашр гардида буд, мардумро рӯйро ба мубориза даъват мекард. Он солро санаи ба вучуд омадани маршрутаҳои насли дуюм ҳисоб мекунанд. Даъватҳои Маҳмуди Тарзӣ боиси эътирози шадиди аҳли дарбори амир Ҳабибуллоҳон гардид ва он шумораи рӯзномаро феврал манъ намуданд. Ба ҳуди Маҳмуди Тарзӣ марг таҳдид мекард, вале ӯро мавқеъ ва мақомаш аз марг наҷот дод ва қор бо танҳо 26 ҳазор рупия ҷарима, ки аз тарафи домодаш Амонуллоҳон пардохта шуд, анҷом ёфт.

Вале наҳзати маршрутаҳои дуюм, мисли наҳзати маршрутаҳои аввал созмони васеи сиёсӣ ва иҷтимоӣ набуд ва онҳо асосан, дар атрофи рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор» муттаҳид шуда, марому мақсади худро тавассути ин рӯзнома бо сарпарастии Маҳмуди Тарзӣ ифода мекарданд. Ҳатто шоҳзода Амонуллоҳон ҳам яке аз ҳаводорони намоёни маршрутаҳои дуюм ба ҳисоб мерафт.

Эълони истиқлоли Афғонистон. Амир Ҳабибуллоҳон дар масъалаи муносибат бо Англия кӯшиш мекард, ки садоқатмандии худро нишон диҳад. Дар дохили мамлақати Афғонистон тарафдорони истиқлол сол то сол меафзуданд. Пешоҳанги онҳо маршрутаҳои буданд. Ба онҳо воқеаҳои соли 1917-и Русия, яъне сараввал сарнагун карда шудани ҳукумати подшоҳӣ ва сипас дар натиҷаи Инқилоби октябр бунёд гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ рӯҳияи тоза бахшид, вале маршрутаҳои ба ҳулосае омаданд, ки то амир Ҳабибуллоҳон дар сари қудрат аст, Афғонистон соҳиби

озодӣ ва истиклол шуда наметавонад. Аз ин рӯ, баъзеи онҳо, аз ҷумла Абдурахмони Лудин масъалаи сарнагун кардани амиро гузошт ва баҳори соли 1918 ба муқобили Ҳабибуллоҳон суиқасд ташкил карда шуд, вале он бебарор анҷом ёфт.

Ҳабибуллоҳон солҳои охир ба айшу ишрат дода шуда, нисбати сарнавишти мамлакат бепарво буд. Чунин рафтор дар байни дарбориён низ норизоӣ ба вуҷуд оварда буд. Ҳатто дар низоми оилавии амир ҳам ягонагӣ вуҷуд надошт. Масалан, амир муттасил ҳароми худро аз ҳисоби занҳои зебо ва канизони ҷавон нав мекард, ки ҳамаи ин боиси норизоии модари Амонуллоҳон – Сирочулхотун гардида буд. Дар асоси мочароҳои хонаводагӣ Сирочулхотун талоқ гирифта, ҳамроҳи писараш ба сафи муҳолифони амир ҳамроҳ шуд. Аз тарафи баъзе дарбориён бо иштироки сипаҳсолор М.Нодирхон бар зидди амир Ҳабибуллоҳон нақшаи суиқасд тартиб дода шуд.

Суиқасд ба ҷони Ҳабибуллоҳон бояд соли 1918 хангоми сайри шикори навбатӣ амалӣ мешуд ва ба ҷояш нойибуссалтана Насруллоҳон ба тахт менишаст. Вале дар натиҷаи бечуръатии худи Насруллоҳон суиқасд танҳо 21-уми феввали соли 1919 дар Лағмон амалӣ гардид. Насруллоҳон худро подшоҳ эълон намуд. Вале даъвогари асосии тоҷу тахти подшоҳӣ Амонуллоҳон, ки хангоми кушта шудани падар дар Кобул вакили салтанат буд, Насруллоҳонро ба қатли падар муттаҳам намуда, худро подшоҳ эълон кард. Мувофиқи талаб ва хоҳиши мардуми мамлакат 28-уми феввали соли 1919 Афғонистон давлати мустақил эълон карда шуд.

Ҳамин тавр, муборизаи дурударози халқҳои Афғонистон ба рои истиклол бо ғалаба анҷом ёфт. Ин ба давлати Афғонистон имкон дод, ки минбаъд муносибати берунии худро мустақилона муайян намояд.

Сарчашма:

Даъвати Маҳмуди Тарзӣ ба мардуми Афғонистон, ки 17-уми январӣ соли 1916 дар рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор» ҷоп шудааст: «... Эй миллати наҷиби афғония, шарофати миллӣ ва азамати қавмии худро муҳофиза кунед! Истиклол ва ҳокимияти давлатии худро сиёнат намоед! Афғонҳои ба диёнат ва диндорӣ, шуҷоат ва баҳодурӣ, ба ғайрат ва номусшиорӣ дар тамоми дунё машҳур

шуда бошад, оё инро барои виҷдону имону шараф ва номуси худ чӣ сон гуворо карда метавонад, ки номи ҳимоят ва тобеияти давлати аҷнабии ғайридин ва миллате бар ӯ бошад... маънии софу сареҳи тобеият ва ҳимоят ин аст, ки як давлате ба дигар давлате бигӯяд, ки ба ғайр аз ман дигарро нашинос! Ба ғайр аз ман ба дигар давлат на сафир бифирист ва на сафир қабул кун! Маънии соф ва сареҳи истиқлолияти том ва озодии комила низ ин аст, ки ҳар давлат дар ҳама чизҳое, ки дар боло мазкур гардид, мустақил ва озод бошад. То ба ҳол ҳар чӣ, ки буд, ҳар чӣ шуд, шуд! Лекин баъд аз ин афгон он афгоне нест, ки аз ҳуқуқи худ чашмпӯшӣ битавонад...». (Пора аз китоби: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. С. 304).

Санаҳои муҳим:

1867 – 1933 – солҳои зиндагии Маҳмуди Тарзӣ.

1893 – оғози наشري рӯзномаи «Ҳабл-ул-матин» дар Калкутта.

1903 – таъсиси аввалин мактаби замонавӣ–Ҳабибия дар Кобул.

1906 – таъсиси наҳзат ё худ ҳаракати маршрутаҳои.

1906 – наشري рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор». Дар ин сол танҳо як шумора баромада, аз соли 1911 мунтазам нашр гардид.

1909 – таъсиси мактаби миёнаи ҳарбӣ.

1909 – таъкиб ва қатли маршрутаҳои.

1916 – ба вучуд омадани маршрутаҳои дуҷум ё худ оғози давраи дуҷуми маршрутаҳои.

1919, 28-уми феврал – эълони истиқлоли Афғонистон.

Савол ва супоришҳо:

1) Падидаҳои пешравӣ дар ҳаёти фарҳангии Афғонистони аввали асри ХХ дар чӣ зоҳир мегардад? 2) Дар бораи мактаби Ҳабибия чӣ медонед? 3) Маршрутаҳои (ҷавонафгонҳо) кӣ буданд ва чӣ меҳостанд? 4) Соли 1909 маршрутаҳои чаро ба таъкибу қатл гирифтанд? 5) Маҳмуди Тарзӣ кӣ буд ва фаъолияти ӯ аз чӣ иборат аст? 6) Дар бораи рӯзномаи «Сироч-ул-ахбор» чӣ медонед? 7) Фарқи маршрутаҳои дуҷум аз яқум чист? 8) Истиқлоли Афғонистон чӣ тавр ба даст омад ва кай эълон гардид? 9) § 37 – 38-ро такрор кунед.

ФАСЛИ Ш
БАРПО КАРДА ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР
ОСИЁИ МАРКАЗИ

БОБИ 12
БАРҲАМ ХҶРДАНИ ҲОКИМИЯТИ ПОДШОҲИИ РУСИЯ
ДАР ГЕНЕРАЛ – ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН

§41. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛ ДАР РУСИЯ ВА
БАРҲАМ ДОДА ШУДАНИ ТАРТИБОТИ ПОДШОҲИ ДАР
КИШВАРИ ТУРКИСТОН

Ғалабаи Инқилоби феврал дар Русия. Иштироки ҳукумати подшоҳии Русия дар Чанги якуми ҷаҳонӣ вазъияти иқтисодию сиёсии мамлакатро хеле вазнин намуд. Охири феврالی соли 1916 ва аввали соли 1917 дар Русия вазъияти нави инқилобӣ ба вучуд омад. Пешсафи ҳаракати инқилобӣ коргарони пойтахти Русия – шаҳри Петроград (Санкт-Петербурги имрӯза) ба ҳисоб мерафтанд.

Дар арафаи Инқилоби феврал дар Русия беш аз 10 ҳизби асосии марказӣ вучуд доштанд, ки дар гӯшаю канори империя, аз он ҷумла дар кишвари Туркистон низ фаъолият мекарданд. Аз онҳо 5 ҳизби буржуазӣ ва помешикӣ: иттифоқи халқи рус, националистҳо, октябристҳо, прогрессистҳо ва кадетҳо тарафдори нигоҳ доштани мутлақият (қисме аз онҳо тарафдори бо баъзе тағйирот дар он), 5 ҳизби боқимонда: трудовикҳо, сотсиалистони халқӣ, эсерҳо, меншевикҳо ва болшевикҳо тарафдори барҳам дода шудани мутлақият буданд. Ба ҷойи мутлақият болшевикҳо бунёди ҷумҳурии демократӣ, ҳизбҳои боқимонда ҷумҳурии буржуазиро мехостанд. Дар бисёр мавридҳо болшевикон ва меншевикон бо номи ягонаи сотсиал-демократҳо амал мекарданд.

17-уми феврالی соли 1917 дар калонтарин корхонаи шаҳри Петроград – заводи Путилов корпартоӣ ба амал омад. 23-юми феврал (8уми март) онҳо аввалин шуда бо шиорҳо ба маркази шаҳр баромаданд. Ба онҳо коргарони заводҳои дигар низ ҳамроҳ шуданд. Шиори намоишчиён: «Нон!», «Нест бод чанг!», «Нест бод мутлақият!» буд. 25-26-уми феврал дар кӯчаҳои шаҳр бо политсия задухӯрдҳо ба амал омад. Намоиш ба шӯриши мусаллаҳона табдил ёфта, тамоми шаҳрро ба зудӣ фаро гирифт. Қисме аз аска-

рони гарнизони шаҳрӣ ба тарафи шӯришчиён гузаштанд. 27-уми феврал шаҳр пурра дар ихтиёри шӯришчиён буд.

Рӯзи 27-уми феврал аъзои Думаи давлатӣ бо дастгирии ҳизбҳои буржуазӣ ва помешкии Русия, бо мақсади дар пойтахт қорӣ намудани тартибот Кумитаи Муваққатиро интиҳоб намуданд. Ин кумита ҳанӯз мақсади гирифтани ҳукуматро нашошт, вале он аз подшоҳ Николайи II хоҳиш намуд, ки ба ғолидаи писараш аз тахт даст кашад. Чунин талабро сарварони тамоми фронтҳо низ дастгирӣ намуданд. Дар натиҷа он рӯз подшоҳ манифестеро имзо намуд, ки мувофиқи он, ӯ аз номи худ ва аз номи писараш ба ғолидаи бародараш – Михаил аз ҳокимият даст кашид. Ҳамин тавр, дар Русия ҳукумати подшоҳӣ, яъне мутлақият,

Навбати нон дар ш. Петроград.

Ба охир расидани умри мутлақияти рус (нишонаҳои ҳокимияти подшоҳии Русияро месўзонанд. Феврари с. 1917)

сарнагун гардид. 2-юми март соли 1917 дар асоси шартномаи байни Кумитаи Муваққатии Думаи давлатӣ ва сарварони шӯроҳои намоёндагии коргарон ва аскарони Петроград, бо сарвари княз Г.Е.Лвов Ҳукумати Муваққатӣ ташкил карда шуд, ки дар таърих бо номи Ҳукумати буржуазӣ ҳам маълум аст.

Бо ҳамин дар Русия инқилоби дуҷуми буржуазӣ демократӣ бо ғалаба анҷом ёфт. Он мутлақиятро, ки нишонаи ҷамъияти феодалӣ ба ҳисоб мерафт, сарнагун намуд. Аммо дар мамлакат духокимиятӣ – Ҳукумати Муваққатӣ ва Шӯроҳои намоёндагии коргарон ва аскарон ба амал омад. Шӯришгарон дар симои шӯроҳо ҳокимияти асо-

сии худро меиданд ва фақат аз рӯи дастурҳои он амал мекарданд. Сарварони шӯроҳо, яъне меншевикон ва эсерҳо меғуфтанд, ки ин инқилоб – инқилоби буржуазӣ демократӣ аст, би-

нобар ин, ҳокимият бояд ба ихтиёри буржуазия гузарад. Вале Ҳукумати Муваққати буржуазӣ, ки ҳукумати расмӣ ба ҳисоб ме-
рафт, дар назди инқилобиён – коргарон ва аскарон ҳанӯз обрӯ
ва эътиборе надошт. Аз ин рӯ дар Русия то воқеаҳои июлии соли
1917 дуҳокимиятӣ мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

**Барҳам дода шудани тартиботи подшоҳӣ дар кишвари Тур-
кистон.** Чун дар маркази империяи Русия – шаҳри Петроград,
дар гӯшаю канори он, аз ҷумла дар кишвари Туркистон ҳам
дуҳокимиятӣ, яъне ҳукумати муваққати буржуазӣ ва шӯроҳои
намояндагии коргарон ва аскарон бунёд гардиданд.

1-уми март соли 1917 хабари ғалабаи Инқилоби феврал
дар Петроград ба Тошканд низ расид, аммо бо тавсияи генерал-
губернатори кишвари Туркистон А.Н. Куропаткин амалдорони
ҳукумати подшоҳӣ ин хабарро аз мардум пинҳон доштанд. Танҳо
3-юми март бо омадани рӯзномаҳо, ки аз ғалабаи инқилоб ва
сарнагун шудани мутлақият хабар меоданд, мардум аз ҳақиқат
воқиф гардиданд. Дар шаҳрҳои гуногуни кишвари Туркистон
ҷамъомаду гирдиҳамоиҳо барпо гардиданд, ки дар онҳо шӯроҳои
намояндагии соҳаҳои гуногун интихоб карда мешуданд.

1-уми март дар Тошканд бо ташаббуси коргарони устохо-
наи роҳи оҳани Осиёи Миёна гирдиҳамоие ба вуҷуд омад. Дар он
ҳозирон якдилона шӯрои намояндагии коргаронро дар ҳайати 12
нафар интихоб намуданд. 3-юми март шӯрои намояндагии корга-
рони Тошканд аз ҳисоби ҳайати заводҳо, корхонаҳо ва гурӯҳҳои
демократию сотсиалистӣ шӯрои намояндагон ташкил карданд.
Ин нахустин шӯрои намояндагии коргарон дар Осиёи Марказӣ ба
ҳисоб мерафт. 5-уми март шӯрои аскарони Тошканд ташкил ёфт.
Ҳамон моҳ дар Самарқанд, Хучанд, Андичон, Скобелев ва ғайра,
инчунин, дар қони нафти САНТО, қони ангишти Қизилкия, аз
маҳаллаҳои руснишини аморати Бухоро–Бухорои Нав (Когон)
шӯроҳо ба вуҷуд омаданд. 9-уми март дар Хучанд низ шӯрои на-
мояндагон ташкил ёфт. Шикастани тартиботи ҳукумати подшоҳӣ
дар шароити кишвари Туркистон на аз барҳам додани ҳукумати
марказӣ чун дар ҳудуди империяи Русия, балки аз ташкил карда
шудани ҳукуматҳои маҳаллӣ оғоз ёфт. 6-уми март соли 1917 дар
Тошканд бо ташаббуси Думаи шаҳрӣ маҷлиси ташкилотҳои гу-
ногуни ҷамъиятӣ барпо гардид. Дар он иборат аз 19 нафар Ку-
митаи иҷроияи муваққатӣ интихоб намуданд, ки он идоракунии
шаҳрро ба даст гирифт.

Тағйироте, ки дар соҳаи идоракунӣ дар маркази генерал-губернаторӣ ба амал омад, ба марказҳои вилоятҳо ва уездҳо низ таъсир расонид. 21-уми март соли 1917 дар Хучанд бо талаби шӯрои шаҳрӣ сарвари уезд Арсишевскийро аз вазифааш озод карда, политесия ва жандармҳо аз шаҳр бароварда шуданд. Бо қарори шӯро муҳофизати шаҳрро аскарони гарнизони шаҳрӣ ба уҳда гирифтанд. Минбаъд бо ташкил шудани милитесия муҳофизати шаҳр ба ихтиёри он гузашт. Идоракунии уезд ба ихтиёри Кумитаи иҷроияи Ҳукумати Муваққатӣ гузашт, ки он бо кумаки шӯрои шаҳрии Хучанд бунёд гардид. Кумитачроияи Хучанд 36 нафар аъзо дошт, ки ба ҳайати он худи аъзои шӯро низ дохил буданд. Ба он дар қатори амалдорони собиқи подшоҳӣ, инчунин, намояндагони сармоядорон ҳам дохил шуданд.

Генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ханӯз дар сари қудрат буд. Ӯ вазъиятро ба назар гирифта, худро намояндаи Ҳукумати Муваққатӣ эълон кард. Ӯ аз амалдорони вилоятию уездӣ ва волостӣ талаб кард, ки қарорҳои ҳукумати навро бе ягон мамониат амалӣ намоянд, вале сарварони шӯроҳо ба садоқати Куропаткин нисбат ба режими нав шубҳа доштанд. 30-юми март соли 1917 дар маҷлиси ваеи шӯроҳои муттаҳидаи намояндагони коргарон ва аскарони Тошканд масъалаи аз вазифа озод карда шудани генерал-губернатор Куропаткинро баррасӣ намуданд. Дар он қарор карда шуд, ки то гирифтани тавсияи Ҳукумати Муваққатӣ Куропаткин бо ёвараш генерал Ерофеев ва сардори штаби округ–генерал Сиверс ба ҳабси хонагӣ гирифта шаванд. Ин қарор 31-уми март, соати 10-и пагоҳӣ амалӣ гардид. Худи ҳамон рӯз ба вазифаи сарвари қувваҳои ҳарбии округ комендантӣ шаҳр полковник Черкесро интихоб намуданд. 7-уми апрели соли 1917, мувофиқи қарори Ҳукумати Муваққатӣ, иборат аз 9 нафар бо сарвари кадет Шепкин Кумитаи Туркистонӣ ташкил ёфт. Ин кумита бояд қарорҳои Ҳукумати Муваққатиро дар тамоми Осиёи Марказӣ (аз ҷумла дар аморати Бухоро ва хонии Хева низ) амалӣ мекард.

Ташкил намудани шӯроҳо ва иттифоқҳо дар кишвари Туркистон минбаъд ҳам дар шаклҳои гуногун давом дошт. Масалан, 25-уми май шӯрои намояндагии мардикорони шаҳри Хучанд интихоб шуд. Ба ҳайати садорати он Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, Ҳайдар Усмонов, Раҳимбердӣ Эгамбердиев, Ҷӯра Шокаримов ва дигар болшевикон дохил гардиданд. Охири моҳи

май дар Ўротеппа низ чунин шӯро ташкил ёфт, ки ба ҳайати он 14 нафар намоянда интихоб шуданд.

Моҳҳои май-июли соли 1917 дар Тошканд, Самарқанд, Қўқанд, Хучанд, Андиҷон ва дигар шаҳрҳо иттифоқҳои меҳнаткашони мусулмон ташкил ёфтанд. Онҳо дар қори муттаҳиду муташаккил кардани меҳнаткашони миллатҳои маҳаллӣ ва ба ҳаёти сиёсӣ ҷалб намудани онҳо нақши қалон бозиданд. Баъди Инқилоби Октябр ин иттифоқҳо бо шӯроҳои намояндагии коргарон ва аскарон муттаҳид шуданд.

Дигаргунӣҳо дар идоракунии Бадахшон. 3-юми апрели соли 1917 хабари сарнагун гардидани ҳукумати подшоҳии Русия то Бадахшон ҳам расид. Қисми ғарбии Бадахшон бо номи бекигарии Шуғнону Рӯшон аз ҷиҳати идоракунӣ расман дар ҳайати аморати Бухоро бошад ҳам, амалан чун қисми шарқӣ дар ихтиёри отряди дар Помир будаи Русия буд, ки ҳам сарҳади байни Бадахшону Афғонистон ва ҳам оромии Бадахшонро назорат мекард. Аз ин рӯ вазъи сиёсии Бадахшон асосан, ба мавқеи афсарон ва аскарони ин отряд вобастагии қавӣ дошт.

Афсарон ва аскарони отряди Помир хабари барҳам хӯрдани тартиботи подшоҳии Русияро хуш қабул намуданд. Бо сарвари П.Волков Кумитаи Умумипомирии аскарон таъсис ёфт, ки он дар шароити Бадахшон бояд вазифаи Шӯрои намояндагии аскаронро иҷро мекард. Аммо аз сабаби камшумории қисмҳо ва аскарон дар шароити Бадахшон ташкил ёфтани чунин шӯро имконнопазир буд.

Дар нимаи дуюми моҳи апрели соли 1917 дар Бадахшон бо сардорӣи собиқ амалдори подшоҳӣ Белов Кумитаи Умумипомирии Ҳукумати Муваққатӣ ташкил ёфт. Ӯ ҳамзамон сардори отряди Помир ва комиссари Ҳукумати Муваққатӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ташкили ин кумита тамоми афсарон ва аскарони отряди Помир фаъолона иштирок намуданд. Аз ин сабаб дар Бадахшон мавҷудияти дуҳокимиятӣ чандон эҳсос намешуд.

Аз ихтиёри идораи Бухоро ба Русия гузаштани Бадахшони Ғарбӣ. Баъд аз Инқилоби феврал (соли 1917)-и Русия масъалаи Бадахшон як муддат дар байни амалдорони Ҳукумати Муваққатӣ ва ҳукумати амирии Бухоро мавзӯи баҳс гардид, зеро то моҳи апрели соли 1917 дар Бадахшон намояндаи амири Бухоро – бек низ ба таври расмӣ фаъолият мекард. Ҳарчанд ҳокимият ба таври расмӣ ба дасти намояндаи аморати Бухоро буд, вале чунон ки хотирнишон кардем, амалан дар ихтиёри отряди Помир буд. Моҳи

апрел намояндаи амир – Мирзо Касири мирохур, ки беки Шугнон буд, вафот кард. Баъди ин воқеа, 8-уми майи соли 1917 Кумитаи иҷроияи волости Шугнон қарор кард, ки «Помири Фарбӣ ба усули худидоракунӣ мегузарад». Бо ташаббуси Кумитаи иҷроияи Туркистони Ҳукумати Муваққатӣ дар асоси принципҳои идоракунии кишвар «Низомномаи муваққатӣ оид ба идоракунии ноҳияҳои Помир» тартиб дода шуд. Дар асоси ин ҳуҷжат идоракунии ноҳия ба уҳдаи комиссари ноҳиявии Помир гузашт. Аввалин комиссар ва раиси кумитаи ноҳияи Бадахшон шарқшинос И.И.Зарубин (профессор, доктори илми филология) интихоб гардид. Аз ҷиҳати идоракунӣ Бадахшон тобеи вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон ба ҳисоб мерафт.

Сарчашма:

Дар манифести Ҳизби сотсиал-демократии корғарии Русия, ки бо номи «Ба ҳамаи граждони Русия» 27-уми феврал (12-уми март)-и соли 1917 дар ҷараёни инқилоб ҳамчун варақа паҳн карда шуд, дарҷ гардидааст:

«Граждани! Қалбаи сангини ҳукумати подшоҳии рус сарнагун шуд. Валинеъматии дастаҳои ғоратгари подшоҳӣ, ки ба зулму истибдоди халқ асос ёфта буд, барбод рафт. Пойтахт дар даст халқи шӯришгар аст. Қисмҳои кӯшунҳои инқилобӣ ба тарафи шӯришгарон гузаштанд. Пролетариати инқилобӣ ва армияи инқилобӣ мамлакатро аз ҳалокат ва шикасти қатъӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ онро ба ин ҳолат расонида буд, бояд начот диҳад. Халқи рус бо азми қавӣ, ба ивази қурбонии зиёд аз ғулумии чандинасра раҳой ёфт...». (КПСС дар резолютсияҳо. Нашри 8-уми русӣ. Ҷилди 1 – М. 1970. С. 427).

Санаҳои муҳим:

1917, 27-уми феврал – дар Русия ғалаба кардани инқилоби буржуазии демократӣ ва барҳам хӯрдани ҳукумати подшоҳӣ.

1917, 2-юми март – дар Русия ба вучуд омадани духоқимиятӣ.

1917, март – дар қаламрави кишвари Туркистон ба вучуд омадани шӯроҳо, иттифокҳо ва кумитаҳои иҷроияи Ҳукумати Муваққатӣ.

1917, 30-31-уми март – дар кишвари Туркистон барҳам дода шудани тарзи идоракунии генерал-губернаторӣ.

1917, 7-уми апрел – ташкил карда шудани Кумитаи Туркистони Ҳукумати Муваққатӣ.

1916, апрел – дар Бадахшон ташкил ёфтани Кумитаи Умуми-помирии Ҳукумати Муваққатӣ.

1917, май – аз ихтиёри идоракунии амири Бухоро ба Ҳукумати Муваққатии Русия гузаштани қисми ғарбии Бадахшон.

1917, аввали июл–дар Русия ба охир расидани дуҳокимиятӣ.

Савол ва супоришҳо:

1) Инқилоби буржуазияю демократии феврал (соли 1917) дар Русия бо чӣ анҷом ёфт? 2) Барои чӣ дуҳокимиятӣ мегӯянд ва он дар Русия кай ба вучуд омада, то кай давом кард? 3) Оё дар Русия ба вучуд омадани дуҳокимиятӣ ба кишвари Туркистон ҳам дахл дошт? 4) Дар кишвари Туркистон тарзи идоракунии генерал-губернаторӣ кай барҳам дода шуд? 5) Дар қаламрави кишвари Туркистон чӣ гуна шӯроҳо ва иттифокҳо ба вучуд омаданд? 6) Баъди инқилоби буржуазияю демократии феврале (соли 1917-и) Русия дар идоракунии Бадахшон чӣ дигаргуниҳо ба амал омад? 7) §§ 26 ва 28-ро такрор кунед.

§42. ҲАРАКАТИ ҶАМЪИЯТИЮ СИЁСӢ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН

Шӯрои исломия ва Шӯрои уламо. Дар шароити кишвари Туркистон яке аз ташкилотоҳои сернуфуз Шӯрои исломия ба шумор мерафт. Он 9-уми март соли 1917 дар шаҳри Тошканд ташкил ёфт. Яке аз ташкилкунандагони он Мунаввар-қорӣ Абдурашидов буд, ки дар марҳалаи аввал ба фаъолияти ин ташкилот сарварӣ намудааст. Дар таъсиси ин шӯро инчунин Мустафо Чоқаев (хатмкардаи шуъбаи ҳуқуқшиносии донишгоҳи Петроград) ва Абдулвоҳид-қорӣ; намояндагони буржуазияи миллӣ: Миркомил Муъминбоев ва Аҳмадхон (Аҳмадбек) Темирбеков ҳисса гузоштаанд. Худи ҳамон моҳ шуъбаҳои он қариб дар тамоми шаҳрҳои кишвари Туркистон ва ҳатто маҳаллаҳои руснишини аморати Бухоро ташкил шуданд. Ба Шӯрои исломия намояндагони зиёиёни миллӣ, аз ҷумла ҷадидон, буржуазияи ба тозагӣ ташаккулёбандаи миллӣ, рӯхониён, заминдорони калон (феодалон), коргарон, кошибон, хунармандон ва деҳқонони маҳаллӣ дохил мешуданд.

Шӯрои исломия дар ҳайати Русия аз ҷиҳати миллӣ ва динӣ

мухтор будани кишвари Туркистонро меҳост. Нисбат ба замин тарафдори нигоҳ доштани моликияти хусусӣ буд. Он муқобили ҷудои синфӣ буда, хостори муттаҳидии тамоми мусулмонон, аз он ҷумла мусулмонони кишвари Туркистон, яъне дар мавқеи исломгароӣ буд. Дар масъалаи миллӣ аксари сарварони он мавқеи туркпарастиро ишғол мекарданд.

16 – 23-юми апрели соли 1917 дар Тошканд анҷумани аввалини Шӯрои исломия барпо гардид. Дар он намояндагони 42 шӯбаи шӯро иштирок доштанд. Анҷуман қарор кард, ки кишвари Туркистон бояд аз ҷиҳати сиёсӣ фарҳангӣ кишвари мухтор ва мустақил бошад. Анҷуман Ҳукумати муваққатии Русияро эътироф намуда, сиёсати онро нисбати кишвари Туркистон маъқул шуморид. Дар анҷуман Шӯрои кишварии мусулмонони Туркистон дар ҳайати М.К.Абдурашидов, М.Чоқаев, М.Бехбудӣ ва дигарон интихоб шуд. Аммо дар ҳайати сарварони Шӯрои исломия яқдилӣ вуҷуд надошт. Муборизаи гурӯҳҳо барои ба даст овардани сарвари шӯро мушоҳида мешуд. Махсусан, намояндагони рӯҳониён аз фаъолияти он чандон қаноатманд набуданд, зеро онҳо меҳостанд, ки шӯро танҳо дар асоси талабҳои Қуръони шариф ва шариат амал кунад. Инчунин, тамоми фаъолияти Шӯроро дар зерин назорати худ гирифтани буданд, то ин ки Шӯро аз рӯи нақшаи онҳо амал кунад. Аксари аъзои Шӯрои исломия Қуръони шариф ва шариатро муқаддас ҳисоб кунанд ҳам, кори шӯроро мувофиқи талаботи замон пеш бурданӣ буданд. Дар натиҷа намояндагони рӯҳониён аз амалӣ гардидани мақсадҳои худ ноумед шуда, моҳи июни ҳамон сол аз ҳайати Шӯрои исломия бароманд ва ташкилоти мустақили худро бо номи Шӯрои уламо бунёд карданд.

Ба Шӯрои уламо намояндагони рӯҳониён, заминдорони қалон, қисман зиёиён, умуман онҳое, ки мақоми динро дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ баланд бардошта, асосҳои шариатро пурра ҷорӣ карданӣ буданд, дохил гардиданд. 17 – 20-уми сентябри соли 1917 онҳо низ дар шаҳри Тошканд анҷуман даъват карданд. Дар он қарор карда шуд, ки шӯбаҳои шӯроро дар ҳамаи шаҳрҳои кишвари Туркистон бунёд намоянд.

Шӯрои исломия ва Шӯрои уламо оид ба тақдирӣ минбаъдаи кишвари Туркистон асосан ҳамфикр буданд, яъне онҳо мухторияти фарҳангӣ сиёсӣ кишварро тарафдорӣ мекарданд. Ба ин Анҷумани III мусулмонони кишвари Туркистон, ки бо ташаббуси

шӯроҳои номбурда моҳи сентябри соли 1917 дар Тошканд чамъ омад, гувоҳӣ медиҳад.

Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ. Ғалабаи Инқилоби феврал дар аввал ба фаъолияти ҳизбҳои Русия тақдир дод. Махсусан, он ҳизбҳое, ки тарафдори сарнагун карда шудани мутлақият буданд (аз ҷумла болшевикон, меншевикон, эсерон, сотсиалистони халқӣ ва трудовикҳо) аз натиҷаи инқилоб асосан қаноатманд буданд. Акнун онҳо фаъолияти худро ба шароити нав мутобиқ менамуданд. Масалан, болшевикон дар Русия аз фаъолияти пинҳонкорӣ баромада, бо сарвари асосгузори ҳизби худ В.И.Ленин барои ба таври осоишта ба инқилоби сотсиалистӣ табдил додани инқилоби буржуазия демократӣ тайёри медиҳанд. Дар шароити кишвари Туркистон дар арафа ва рӯзҳои Инқилоби феврал болшевикон ва меншевикон дар доираи ташкилотҳои ягонаи сотсиал-демократӣ пинҳонӣ амал мекарданд. Назар ба марказ ҷудоии байни болшевикон ва меншевикон дар шароити кишвар ба зудӣ ба амал наомад. Ғайр аз ин, болшевикон ва меншевикони кишвар мақсади ҷудогона амал карданро ҳам надоштанд. Махсусан, меншевикони кишвар, ки нисбат ба болшевикон сершумор буданд, мақсади ягона нигоҳ доштани ташкилоти сотсиал-демократиро доштанд.

21–27-уми июни соли 1917 дар шаҳри Тошканд Анҷумани II кишварии Ҳизби сотсиал-демократӣ барпо гардид. Дар он аз 31 намоienda 11 нафар ва аз 22 ташкилот 12-тоаш ба болшевикон, боқӣ ба меншевикон тааллуқ доштанд. Дар анҷуман масъалаи «Дар бораи ягонагии ҳизбӣ» ба тарзи васеъ баррасӣ гардид. Ин аз он далолат мекунад, ки болшевикони Туркистон ҳанӯз дастури марказ «Ба муттаҳидӣ хотима гузоред!»-ро нагирифта буданд, зеро мувофиқи он болшевикон бояд аз ҳар гуна созиш бо меншевикон худдорӣ мекарданд. Дар ин анҷуман ягон нафар болшевик масъалаи ҷудой аз меншевиконро ба миён нагузошт. Баръакс, мувофиқи қарори анҷуман, муттаҳидии тамоми қувваҳо ва равияҳо зарур шуморида мешуд. Инчунин, таъкид карда мешуд, ки ҷудой, фраксиябозӣ боиси ҳалокати ҳаракати сотсиал-демократии Русия мегардад. Ба андешаи онҳо, гуногунии ақида аҳамият дошта бошад ҳам, он на бояд сабаби азҳампошии ташкилот гардад.

Аввали моҳи июли соли 1917 дар Петроград Ҳукумати Муваққатӣ намоиши коргаронро тирборон кард ва бо ин давраи дуҳокимиятӣ дар Русия ба охир расид. Баъд аз ин ҷудоии байни болшевикон ва меншевикон боз ҳам зиёдтар шуд. Як қисми

меншевикҳо мавқеи ростро ишғол карда, ба хизбҳои буржуазӣ наздик шуданд ва муқобили болшевикон буданд. Қисми дигари меншевикон мавқеи чапро ишғол намуда (онҳоро меншевикони интернационалист ҳам мегӯянд), ба болшевикон нисбатан наздик шуданд.

Ҳизби эсерҳо дар кишвари Туркистон баъди сотсиал-демократҳо аз хизбҳои бонуфузтарини марказӣ ба ҳисоб мерафт. Он солҳои 1907–1910 ба парокандагӣ дучор шуда, баъди инқилоби феввали соли 1917 фаъолияти худро, аз ҷумла дар кишвари Туркистон аз нав оғоз намуд ва то моҳҳои июл-август бо болшевикон якҷо амал мекард. Дар шароити кишвари Туркистон эсерҳо дар шӯроҳо аксариятро ташкил медоданд. Моҳи майи соли 1917 дар шаҳри Тошканд анҷумани эсерҳои кишвар баргузор шуд.

Эсерҳо ба қанотҳои чап ва рост тақсим шуда буданд. Дар бисёр шаҳрҳои кишвар: Самарқанд, Қўқанд, Бухорои Нав, Хучанд ва ғайра нуфузи эсерони чап назаррастар буд. Онҳо сиёсати нисбат ба деҳқонон номаълуми Ҳукумати Муваққати ро ба зери танқид мегирифтанд, созиши ин ҳукуматро бо заминдорон ва буржуазияи калон сарзаниш мекарданд. Чунин мавқеъ эсерони чапро бо сотсиал-демократҳо наздик менамуд. Эсерҳои рост, баръакс, сиёсати Ҳукумати Муваққати буржуазиро аз ҳар ҷиҳат тарафдорӣ мекарданд.

Сарчашма:

Яке аз фаъолони ҳаракати ҷадидӣ Абдуррауф Фитрат дар хитобааш ба мардуми кишвари Туркистон гуфтааст: «Мусулмонони Туркистон! Биёед, аз барои Пайғамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем: ба низои байнихудӣ ва тафриқаи синфӣ чашм пӯшем, худро бо риштаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустпанди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем». (Рӯзномаи «Хуррият», 1917, 25-уми июн).

Санаҳои муҳим:

1917, 9-уми март – ташкилҳои Шӯрои исломия.

1917, 16 – 23-уми апрел – анҷумани 1-уми Шӯрои исломия.

1917, май - Анҷумани Ҳизби эсерҳои кишвари Туркистон.

1917, 21 – 27-уми июн – анҷумани II кишвари Туркистони Ҳизби сотсиал-демократ.

Савол ва супоришҳо:

1) Шӯрои исломия кай ташкил ёфт ва ташкилкунандагонии он киҳо буданд? 2) Ба Шӯрои исломия кадом табақаҳои аҳолии дохил мешуданд? 3) Мақсади Шӯрои исломия аз чӣ иборат буд? 4) Тарафдорони Шӯрои уламо чӣ мехостанд ва чаро онҳо аз Шӯрои исломия ҷудо шуда, ташкилоти алоҳида бунёд карданд? 5) Муносибати ҳизбҳои сиёсии Русия нисбати ғалабаи инқилоби буржуазии демократии феврал чӣ тавр буд? 6) Дар шароити кишвари Туркистон фаъолияти ҳизбҳо, аз ҷумла сотсиал-демократҳо, дар арафа ва баъди Инқилоби феврал (-и соли 1917)-и Русия чӣ тавр буд? 7) §§ 26 ва 41-ро такрор кунед.

БОБИ 13 ТАЪСИРИ ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛИ РУСИЯ БА АМОРАТИ БУХОРО

§43. ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛИ РУСИЯ ВА АМОРАТИ БУХОРО

Мавқеи амир Олимхон нисбат ба инқилоб. Хабарӣ ғалабаи Инқилоби буржуазӣ демократӣ (феврал)-и Русия ба воситаи кормандони Агентии сиёсии дар Бухоро доштаи Русия ба зудӣ то ба ҳукумати амирии Бухоро расид. Махсусан, аз тахт маҳрум гардидани подшоҳ Николайи II аз ҳама бештар амири Бухоро – Олимхонро ба ташвиш андохт, зеро, тавре ки зикр гардид, подшоҳи Русия барои ҳукумати амирии Бухоро пушту паноҳи асосӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ҳамин сабаб амир Олимхон бо шунда ни хабарӣ барҳам хӯрдани мутлақияти Русия, ба ибораи С.Айнӣ «якбора сарриштаи кори худро гум карда, пойро аз сар намешнохт ва метарсид, ки фирқаи аҳрор ва асокири Русия мабодо табдили асоси ҳукумати Бухороро хоҳон шаванд, амир ва атбоашро мисли Николай ва арконаш аз беҳу бунёд барҳам зананд». Бинобар ин ҳукумати амирӣ тамоми чораҳоро андешид, ки дар сарзамини аморат ба хурӯҷҳои халқӣ роҳ надиҳад. Ӯ дар амалиёт бо кормандони Агентии сиёсии дар Бухоро доштаи Русия якҷоя амал мекард.

Таъсири инқилоб ба аморати Бухоро. Мардуми аморати Бухоро танҳо 4-уми март соли 1917 бо омадани матбуоти даврӣ аз ғалабаи Инқилоби феввали Русия ва аз тахт рафтани подшоҳ огоҳ гаштанд. Баъди ин ба Агентии сиёсии Бухоро аз эълон намудани он, ки гӯё подшоҳ «бо ихтиёри худ» рафтааст, чораи дигар намонда буд. Ӯ дар навбати худ даъват намуд, ки на танҳо дар қаламрави аморат, балки дар маҳаллаҳои руснишини он низ оромӣ ва тартибу интизомро риоя намоянд. Вале қатъӣ назар аз кӯшишҳои ҳукумати амирӣ ва кормандони Агентии сиёсӣ, дар сарзамини аморат, аз ҷумла дар истгоҳи роҳи оҳани назди дарвозаи Қаршии шаҳри Бухорои Кухна ва дар Бухорои Нав (Когон) бахшида ба Инқилоби феввали Русия ҷамъомаду митингҳо барпо гардиданд. Моҳи март дар Бухорои Нав, Чорҷӯйи Нав, Каркӣ ва Тирмиз шӯроҳои намояндагии коргарон ба вучуд омаданд, ки аксари онҳоро эсеру меншевикон сарварӣ менамуданд. Дар ин

махалҳо инчунин кумитаҳои иҷроияи Ҳукумати Муваққатӣ низ бунёд гардиданд, ки дар ибтидо ба онҳо бояд Агенти сиёсӣ назорат мекард.

17-уми март соли 1917 Агенти сиёсӣ ба резиденсияи Русия дар Бухоро табдил дода шуд. Аслан чунин тағйирот фақат дар ном буд, зеро дар иҷрои вазифаи онҳо тағйироте дида намешуд.

Болоравии ҳаракати ислохотхоҳонаи ҷавонбухороиён. Ғалабаи Инқилоби буржуазии демократии феввали Русия ба фаъолияти ҷавонбухороиён такони чиддӣ дод. Онҳо, ки дар натиҷаи таъқиби ҳукуматдорони аморат пинҳонӣ амал мекарданд, аз мағлубияти пушту паноҳи амири Бухоро, подшоҳ Николайи II рӯҳбаланд гардида, дар роҳи ислохот нисбатан чиддитар амал карданд. Ҷамъияти махфии онҳо, ки дар дохили шаҳри Бухорои Кухна фаъолият дошт, дар гӯшаҳои шаҳр низ шуъбаҳои худро кушод. Сафи ҷавонбухороиён, махсусан, аз ҳисоби толибилмони мадрасаҳои шаҳр рӯз то рӯз меафзуд.

Бояд таъкид кард, ки дар натиҷаи таъсири Инқилоби феввали Русия дар фаъолияти ҷавонбухороиён тағйирот ба вучуд омад. Онҳо дар шароити нав талаботи ислохоти мактабу мадрасаҳо ва усули дарсдиҳиро дуюмдараҷа ҳисобида, дар чашмандози аввал ислохоти ҳукумати амирии Бухороро гузоштанд ва дар ин роҳ ба кумаки Ҳукумати Муваққатии Русия умед доштанд. Бо ҳамин мақсад, ҷавонбухороиён ба номи он ҳукумат барқияҳо фиристода, аввал ҳукумати навро табрик гуфта, сониян, кумаки онро дар ислоҳи тартиботи амирии Бухоро хоҳиш карданд, вале на ҳамаи намояндагони Ҳукумати Муваққатии Русия тарафдори ислоҳоти тартиботи амирии Бухоро буданд. Масалан, вазири адлия А.Ф.Керенский (ходими ҳизби трудовикҳо ва баъд эсерҳо, аз 8-уми июл то 26-уми октябр сарвари Ҳукумати Муваққатӣ) ҷонибдори ба Русия ҳамроҳ карда шудани аморати Бухоро будааст.

Умеди ҷавонбухороиён ба «кумак»-и Ҳукумати Муваққатӣ барбод нарафт. Ба кормандони резиденсия ва худи амир хабари тарафдори ислоҳоти тартиботи амирӣ будани ҳукумати нави Русия ворид шуд. Мувофиқи он ризоят, ташаббуси татбиқи ислохот ба уҳдаи худи «ҷаноби оӣ» – амир Олимхон гузошта мешуд.

Ҳукумати амирии Бухоро дар вазъияти ниҳоят мушкеле монда буд, зеро аз як тараф, дар дохили мамлакат ҷавонбухороиён ҳамчун қувваи ягонаи муҳолиф аз амир ислохот талаб кунанд, аз

тарафи дигар, Ҳукумати Муваққати Русия ҳам ин гуна ислохотро хоҳиш намудааст. Кормандони резиденсия, ки маслиҳатгари асосии амир ва ҳукумати ӯ ба ҳисоб мерафтанд, тарафдори ислоҳот буданд. Аз ин рӯ барои амир Олимхон ва ҳукумати ӯ ғайр аз ҷорӣ кардани ислоҳот роҳи дигаре набуд. Масалан, қўшбегӣ Насрулло низ аз хусуси зарурати ислоҳот сухан гуфтааст.

Вале муқобилони ислоҳот аз вазъияте, ки баъди Инқилоби феввали Русия ба вучуд омада буд, хулосаи дуруст набароварда буданд. Масалан, қозикалон Бурҳониддин ва Мирзо Низомиддинхочаи урганҷӣ, ки баъд аз қўшбегӣ ашхоси дуҷум дар ҳукумати амири ба ҳисоб мерафтанд, ба ҳар кор ҷуз «намехоҳам» ҷавобе надоштанд. Муқобилони ислоҳот амалиёти худро пинҳон надошта, нисбат ба тарафдорони ислоҳот, махсусан ҷавонбухороиён, ҳар гуна бӯхтонҳо мебофтанд. Онҳо динро ҳамчун аслиҳа ба муқобили ҷавонбухороиён истифода карданд. Чунин аҳвол вазъияти ҳукумати амириро боз ҳам вазнинтар гардонид. Бинобар ин амир ва қўшбегӣ маҷбур шуданд, ки дар роҳи ислоҳот ҳар гуна амалиёти худро аз душманони ислоҳот пинҳондоранд.

Тағйирот дар ҳукумати амир. Амир ва қўшбегӣ вазъиятро ба назар гирифта, бо мақсади наҷот додани салтанати худ ба ислоҳот розӣ шуданд. Ҳарчанд онҳо инро намехостанд, дар ин кор якҷо бо кормандони резиденсияи Русия лоиҳа ва дигар дастурҳои заруриро ҳозир намуданд.

Ҳукумати Муваққати Русия ба мансабдорони аморати Бухоро симои ҳақиқии худро нишон дод. Акнун амир ва ҳукумати ӯ дар симои ҳукумати нави Русия ба худ пушту паноҳи тозае пайдо карда буданд. Мувофиқи баъзе маълумот, қўшбегӣ Насрулло бо мақсади таваҷҷуҳи кормандони ҳукумати нави Русияро ба тарафи ҳукумати амирии Бухоро равона кардан ҳарчи зиёд кардааст.

Вале ба доираи васеъ паҳн гардидани масъалаи ислоҳоти Бухоро амир ва қўшбегиро ором намегузошт. Махсусан ҷавонбухороиён бесаброна мунтазири ислоҳот буданд. Амир намехост, ки худро дар назди ҷомеа, пеш аз ҳама матбуоти давр, ҳокими мустабид нишон диҳад.

Амир ва ҳукумати ӯ қувваҳои зиддиислоҳотии Бухороро чандон дуруст арзёбӣ накарда буданд. Онҳо дар аввал бо мақсади осудагии амалиёташон муқобилони ислоҳотро аз ҳокимияти марказӣ дур карданд. Масалан, амир 25-уми марти соли 1917

Бурҳониддинро аз вазифаи қозикалон озод намуда, ба ҷояш қозии Ғиждувон, тарафдори ислоҳот, яке аз маърифатпарварони номии ибтидои асри ХХ-и Бухоро Шарифҷон Махдуми Садри Зиёро таъйин кард. 26-уми март раиси Бухоро Абдуллоҳочаро низ аз мансаб озод намуда, ба ҷояш қозии Ҷорҷӯй, маърифатпарвари номӣ Абдусамадочаро, 27-уми март қозии Вобканд – Орифочаро, ки тарафдори ислоҳот буд, муфтиаскар таъйин намуд. Муфтиаскари собиқ Изомиддинхоҷаи Мусаннифро ба Ғиждувон, раиси собиқ Абдуллоҳочаро ба Ҷорҷӯй қозӣ таъйин намуд. Душмани ашаддӣ ислоҳот Мирзо Низомиддинхоҷаи урганҷиро бо баҳонаи хизмат ба Қаршӣ равон кард. Пас аз чунин тағйирот ҳукумати амир худро барои эълон намудани фармони ислоҳот гӯё аз ҳар ҷиҳат озод ҳис мекард. Ҳол он ки муқобилони ислоҳот дер боз дар мактабу мадрасаҳо ва гузарҳои аҳолинишини шаҳр ташвиқот бурда, як ҳиссаи мардумро ба тарафи худ кашида буданд.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи мавқеи арбобони ҳукумати амирии Бухоро нисбати масъалаи ислоҳот навиштааст: «Дар марҳалаи аввал аз арбобони ҳукумати Бухоро амир ва Насрулло-қўшбегӣ бо мулоҳизаи ин ки «бе ислоҳот ҳукумати ҳозираро нигоҳ доштан мумкин нест, агар инод кунем, хурриятпарастони рус, коргару аскарон ва ҳукумати муваққатӣ ба муқобили мо бармехезанд ва дар натиҷа тахту тоҷи мо ҳам барбод меравад», як дараҷа ба ислоҳот роғиб менамуданд. Аммо Низомиддинхоҷаи урганҷӣ ва қозикалон Бурҳониддин ҳатто номи ислоҳотро шунидан намехостанд.

Насрулло-қўшбегӣ, азбаски фикр ва орзуи ин ду нафарро нағз медонист, маслиҳат кардан бо онҳо, ҳатто огоҳонидани онҳоро ҳам дар бораи фикр ва ниятҳои амир ва худаш лозим надид». (Ниг.:Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро, С.141).

Санаҳои муҳим:

1917, 17-уми март – Агенти сиёсии Русия дар Бухоро ба резиденсия табдил дода шуд.

1917, 25-уми март – Бурҳониддин аз мансаби қозикалон озод карда шуд ва ба ҷойи ӯ Шарифҷон Махдуми Садри Зиё таъйин гардид.

Савол ва супоришҳо:

1) Чаро амир Олимхон аз ғалабаи Инқилоби феввали Русия метарсид? 2) Инқилоби феввали Русия ба Бухоро чӣ гуна таъсир кард? 3) Чавонбухороиён хабари Инқилоби феввали Русияро чӣ гуна пешвоз гирифтанд? 4) Баъди Инқилоби феввали Русия дар талабот ва ғайриқобилияти чавонбухороиён чӣ тағйирот ба амал омад? 5) Чаро ҳукумати амирӣ роҳи ислохотро пеш гирифт ва оё ин сидқан буд? 6) Дар арафаи эълони лоиҳаи ислохот дар ҳукумати амирӣ чӣ тағйирот ба амал омад? 7) §§ 17, 31 ва 42-ро такрор кунед.

§44. ИСЛОҲОТИ АМИР ОЛИМХОН

Эълони ислохот. Лоиҳаи фармони ислохот, ки аз тарафи ҳукумати амир бо иштироки кормандони резиденсия таҳия карда шуда буд, баъди дар Вазорати корҳои хориҷии Ҳукумати Муваққати Русия баррасӣ шудан, 4-уми апрели соли 1917 аз тарафи ҳукумати нави Русия тасдиқ гардид. 7-уми апрел ин лоиҳа дар меҳмонхонаи «Раҳимхонӣ»-и Арки Бухоро, дар ҳузури даъватшудагон ва меҳмонон эълон карда шуд.

Мувофиқи лоиҳаи ислохот, амир бояд дарбориёни худро дигар мекард; барои ҳамаи амалдорон аз ҳазина моҳона таъйин менамуд (то ки онҳо мардумро худсарона тороч накунд); закот, хироч ва дигар андозҳо ба тартиб дароварда мешуд, ба худсарию бедодгарию амалдорон хотима мегузоштанд; аз ҳисоби мардуми доно ва соҳибдониши Бухоро дар назди ҳукумат як маҷлиси машваратӣ таъйин карда мешуд; харчу даخلي ҳазинаи ҳукумати ро ба ҳисоб мегирифтанд; барои маърифатнокии мардум дар Бухоро як чопхона мекушоданд ва ғайра

8-уми апрели соли 1917 амир Олимхон ба номи сардори Ҳукумати Муваққати Русия княз Лвов ва вазири корҳои хориҷӣ Миллюков аз хусуси эълони фармони ислохот барқия фиристод. Дар он қайд шудааст, ки гӯё «қарори ӯ барои аз рӯи шариат гузаронидани ислохот қатъӣ мебошад».

Намоиши шукронаи чавонбухороиён. Эълони фармони ислохот тарафдорон ва муқобилонро ба ҳаракат даровард. Чавонбухороиён ба намоиш тайёри дида, қувваҳои иртиқои

аморат, яъне мавқеи муҳолифони ислоҳотро ба эътибор нагирифтанд. Ҳол он ки муҳолифони ислоҳот ҳам аз ҳамон лаҳзаи эълони фармони ислоҳот, аз нав ба чунбиш даромаданд. Намояндагони онҳо ҳанӯз ҳангоми хондани фармони ислоҳот эътироз баён карданд. Баробари ба муҳолифони ислоҳот расидани хабари тараттуди намоиши ҷавонбухороӣ онҳо ҳам барои ба майдон баромадан омодагӣ мекунанд.

8-уми апрел, соати 8-и пагоҳӣ, намоиши ҷавонбухороӣ оғоз ёфт. Онҳо бо широкӣ: «Зинда бод амир Олимхон!», «Зинда бод ислоҳот!», «Зинда бод амири озодихо!», «Зинда бод амири ҳурриятпарвар Олимхон!», «Зинда бод озодӣ, конституция, озодии матбуот ва истиқлоли мактаб!» ба майдон баромада буданд. Шумораи намоишгарон дар оғоз тақрибан ҳазор нафар буд, охира-охира аз ҳисоби шаҳриён афзуда, то ба 5 – 7 ҳазор нафар расид. Дар намоиш тоҷикон, яҳудиҳо, эронӣҳо, ўзбекҳо, тоҷикҳо ва дигар мардуми шаҳр иштирок карданд.

Вақте ки ҷавонбухороӣ аз Чорсуи Бухоро ба роҳ баромада то Хиёбон расиданд, аз тарафи дигар муҳолифони ислоҳот низ ба Регистони Бухоро, яъне ба майдони назди Арк ворид шуданд. Аксари аксулҳаракатчиён аз ҷумлаи диндорони иртиҷоъпараст буданд. Онҳо аз гумроҳии мардуми Бухоро истифода карда, Чунон ки С. Айнӣ ба хотир меоварад, ба миёни худ фўта баста, дод зада мегуфтанд: «Во шариати! Во дино! Во қурбоно! Эй мусулмонҳо! Дин аз даст рафт, шариат тамошуд, акнун рўйи занҳоятонро мекушоанд, ба номуси духтаронатон таҷовуз мекунанд, фарзандонатонро дар мактаби кофирӣ меҳонанд». Дар натиҷаи ташвиқот як ҳиссаи дигари мардуми ғофили шаҳр ба тарафи аксулҳаракат гузаштанд. Бо ҳамин роҳ муҳолифони ислоҳот тавонистанд, ки шумораи тарафдорони худро то ба 7 – 8 ҳазор нафар расонанд.

Баъд аз сар шудани аксулҳаракат, амир ва қушбегӣ аз ин воқеа ба воҳима афтада, муносибати худро нисбат ба ислоҳотхоҳон зуд тағйир дода, тарафдори гурӯҳи муҳолифон шуданд. Тамоми қувваи ҳукумати ҳам ба муқобили ҷавонбухороӣ ва намоиши ташкилкардаи онҳо нигаронида шуд. Дар натиҷа намоиши шукронаи ҷавонбухороӣ пароканда карда шуд. Иштирокчиёни он ба ҳар тараф гурехтанд. Як қисмашон барои ҳалосии ҷони худ ҳатто ба тарафи аксулҳаракат гузаштанд. Бинобар ин «ҳар кас, – ба хотир меоварад С. Айнӣ – барои ҳифзи ҷони худ дигарро «ин ҷадид аст» гуфта, таҳқир мекард ва сабаби дастгир шудани он бечора мегардид».

Аксулҳаракатчиён на танҳо ба ҷавонбухороиён, балки ба аш-хоси бонуфузи ислохотхоҳе, ки дар ҳукумат вазифа доштанд, низ таҳдид мекарданд. Аз ҷумла онҳо қозикалон Шарифҷон Махдуми Садри Зиёро хангоми аз хонааш ба Арк омадан дар майдони Регистон, дар он ҷое, ки чашми амир меафтод, таҳқир карда, зада аз асп афтонда, беҳуш намуданд. Раис Абдусамадхочаро дар назди худи қўшбегӣ зада маъюб карданд.

Рӯзҳои 8-ум ва 9-уми апрел аз тарафи ҳукумати амири қариб 150 нафар иштирокчиёни намоиш, махсусан, ҷавонбухороиён, аз он ҷумла С.Айниро ҳабс карданд (агарчи ӯ муқобили намоиш буду дар он иштирок надошт, бо вучуди ин дастгир шуда, 75 ҷўб ҷазо дид). Қисми зиёди ҷавонбухороиён, аз ҷумла сарварони онҳо, ба Бухорои Нав (Когон) паноҳ бурданд, вале маълум мешавад, ки ин фочиа барои сарварони ҷавонбухороиён ханӯз ҳам дарси ибрат нашуда будааст. Онҳо барои ошті бо амир розӣ шуда, 12 нафар намояндаи худ (асосан ҳама аъзои Кумитаи Марказӣ бо сарварии раиси он Муҳиддин Мансуров)-ро 14-уми апрел барои гуфтушунид ба ҳузури амир фиристоданд. Кормандони резиденсия дар ин чорабинӣ нақши миёнаравро бозиданд. Вақте ки намояндагони ҷавонбухороиён ба Арк даромаданд, ба ҳабс гирифта шуданд. Онҳо танҳо бо таҳдиди Шӯрои намояндагии коргарони Бухорои Нав ва аскарони инқилобӣ аз қатл раҳой ёфтанд.

15-уми апрел дар Бухорои Нав бо ташаббуси Шӯрои намояндагии коргарони шаҳр маҷлиси серодаме барпо гардид. Дар он амалиёти кормандони резиденсияи Русияро дар рӯзҳои фочиаи Бухоро муҳокима намуда, қарор карданд, ки сарвари он Миллер ва муовинаш Шулга ба ҳабс гирифта шаванд.

Авчи иртиҷоъ дар Бухоро. Дар Бухоро баробари пароканда карда шудани намоиши ҷавонбухороиён иртиҷоъ тантана кард. Амир аз гузаштҳои худ ва ислоҳоти эълонкардааш даст кашид. Охиста-охиста тамоми мансабҳо боз ба ихтиёри муҳолифони ислохот гузашт. Масалан, 15-уми апрел қўшбегӣ Насрулло аз вазифа маъзул гардид ва ба ҷойи ӯ душмани ашаддии ислохот ва ҷавонбухороиён Мирзо Низомиддинхоҷаи урганҷӣ нишаст. Мирзо Насрулло ро бо тамоми аҳли оилааш таъбид ва ҳабс карда, баъдтар ҳамашонро бо ҳукми амир ба қатл расониданд. 31-уми июли соли 1917 Шарифҷон Махдуми Садри Зиёро низ (харчанд ӯ аз рӯзи 8-уми апрел инҷониб дар мансаб набуд ва бемори бистарӣ буд) бо ҳукми амир аз вазифаи қозикалон озод карда, ба ҷойи ӯ

Бурхониддинро такроран таъйин карданд.

Дар аморати Бухоро гурӯҳи иртиҷоъпарастон ғалабаи худро тантана мекарданд. Таъқиби на танҳо ҷавонбухороиён, балки хайрхоҳони онҳо низ давом дошт. Иртиҷоъпарастони аморат ҳатто аз мавқеъ ва амалиёти худи амир Олимхон оид ба масъалаи ислоҳот розӣ набуданд. Аз ҳамин сабаб онҳо аввали моҳи май масъалаи аз мансаби амир озод намудани Олимхон ва ба ҷойи ӯ таъйин кардани амакаш – беки Ғузор

Тахтапушти бараҳнаи С.Айнӣ баъди 75 зарбаи дурра, ки бо ҳукми амири Бухоро иҷро гардидааст. (апрели соли 1917)

иртиҷоъпарастии ашаддӣ – Акрамхонро ба миён гузоштанд, вале ин гурӯҳ аз иқтидори ҳукумати Русия дар тарс буданд. Аз ин рӯ, онҳо нияти иваз намудани амиро амалӣ карда натавонистанд.

Бо ҳамин ислоҳоти аз тарафи амир эълоншуда худ аз худ аз байн рафт. Ҳукумати амирии Бухоро дигар ба ин масъала барнагашт.

Воқеаҳои апрелии соли 1917-и Бухоро ба баъзе ҷавонбухороиён таъсири ҷиддӣ расонид. Онҳо дигар ба ислоҳ шудани ҳукумати амирӣ бовар надоштанд. Масалан, ханӯз дар моҳи апрели соли 1917 Фатҳуллоҳоча ном шахс дар маҷлиси гурӯҳи ҷавонбухороиёни Бухорои Нав масъалаи «ҳатман тайёр намудани шӯриши яроқноки бухороиён»-ро ба миён гузоштааст. Ин гурӯҳ дар ҳуччатҳои бойгонӣ баъзан «ҷавонбухороиёни ашаддӣ» ном бурда мешавад.

Сарчашма:

Асли фармони ислоҳоте, ки амир Олимхон 7-уми апрели соли 1917 эълон кардааст:

«Хувалмустаон!

Манфиат ва хайрияти умуми фуқарои худро малҳузи хотир гардонида, ибтидо ба ризои умум ва хоҳиши миллат намуда,

икдомот менамоем, ки идораҳои ҳукумати мо бо ислоҳоти васеъ, бар вақфи тартиб иҷро гардида, рафторҳои худсарона ва афъоли собиқонаро барҳам диҳонем,

Гӯшзади хотири фуқарои худ мегардонем, ки чамеи ислоҳот ва табаддулоти идораҳои ҳукумати мо бар вақфи шаръи шариф шуда, орзу дорем, ки умуми фуқарои мо ба ин тариқа иқдомати мо ёрмандӣ ва ионатрасон бошанд, ки ба нури улум зуҳури тамаддун ва тараққӣ гардида, боиси зиё ва анвори Бухоро гардад.

Аввало, иқдомоти мо барои ислоҳи қозихонаҳо ва истифои (пардохти молиёт – андоз) ва ахзи ҳиссатулхироч ва закот ва дигар ҳаққи султони ва тараққии саноат ва тичорати мамлакат махсус бо давлати қавишавкати Русия буда ва ба чамеи амалдорон ва маъмурин ва хидматгорони давлатхона мавҷиби махсуси муайян муқаррар карда, барои бар сабили адл хидматгузор шудани онҳо муфаттиши махсус таъйин намуда ва дигар тариқи инъомоти собиқ ҳар қадам фароҳури ҳолашон доштаро масдуд намудем. Мо бояд чамеи иқдомату тарвиҷ ва тараққии улум ва фунуни худро бар вақфи шаръи шариф ба амал оваронем ва барои манофеъ ва осоиши раияғони худ, ки ба пойтахти мо истиқоматдоранд, хоҳиш дорем, ки умуми миллати сокинини пойтахт аз байни худҳошон ашхоси соҳибмашварат ва мунавварулафкорро интихоб намуда, таъсис ва ташкили маҷлис карда, барои ислоҳот ва тараққиёт ва танзим ва ҳифзуссихҳои пойтахт саъй ва иҷтиҳод намоянд.

Алвақт лозим медонем, ки албатта, як ҳазинахонаи ҳукумати кушода, қарор медиҳем, ки ҳисоби харҷ ва мадохили муайяни мамлакатро ба давлатхонаи мо лозим ва зарур гардонад.

Барои умуми раияғони мо лозим дониста, хусус чамеи иҷтиҳодат ва умуратро ба вақташ таъбу кунонда, ба мамлакати Бухоро барои хайрият ва баҳраманд гардидан нашр карда мешавад, чунки матбаа барои таъбу кунонидани таснифот ва таълифот ва нашриёт ва ахбор манофеи умум гардида ва ахбори заруриро бухороиён иттилоъ меёбанд. Зоти мо барои фуқарои худ базли ҳиммат ва саъйи мавфур дорем, ки дар оянда иҷрои умурати идораҳои ҳукумати мо ба қадрӣ лозимаи муайян мегардидааш ба машварати чамъият чорӣ шуда, ба манофеи фуқарои мо шавад.

Бинобар сабаби хушбахтии мусовоти ҳомии мо, ки давлати қавишавкати Русияанд, зоти мо раъй дорем, ки аз маҳбусони ба

хабсхонаамон хобида ба ризои фуқарои ватани маълуф маҳбусҳо аз қайд мураххас мегардонем.

Явми чумъа, 28-и чамодиюссонии санаи 1335 ҳиҷрӣ».

(Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро.– Душанбе, 1987. С.153 – 154)

С.Айнӣ дар бораи аз ислоҳот даст кашидани амир Олимхон навиштааст: «... амир дар фикри ҳарчи зудтар гардонда гирифтани он фармони манҳус буд. ӯ аз тарафи Ҳукумати Муваққатӣ хотирҷамъ шуда, фармони ислоҳот бароварда, дар назди афкори умумӣ низ вазифаи худро ба ҷо оварда буд. Ба амир барои пас гирифтани ин фармон баҳонае лозим буд. Азбаски аксулҳаракат ба сабаби намоиши ҷавонон сар шудааст, тамоми масъулият ба ҷавонҳо меафтад. Ин ҳам аз омади толеи амир буд. Барои ҳамин, амир бо сар шудани балво ба ҳабс кардани ҷавонон фармони умумӣ дод». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. С.164).

Санаҳои муҳим:

1917, 4-уми апрел – аз тарафи Ҳукумати Муваққатии Русия тасдиқ гардидани лоиҳаи ислоҳоти пешниҳодкардаи амири Бухоро.

1917, 7-уми апрел – лоиҳаи фармони ислоҳот аз тарафи ҳукумати амирӣ эълон карда шуд.

1917, 8-уми апрел – намоиши шукронаи ҷавонбухороиён ба муносибати эълони лоиҳаи фармони ислоҳот ва пароканда гардидани он.

1917, 8 – 9-уми апрел – аз тарафи ҳукумати амирӣ ҳабс карда шудани фаъолони намоиш ва ҷавонбухороиён.

1917, 15-уми апрел–маъзул гардидани кӯшбегӣ Мирзо Насрулло ва ба ҷойи ӯ таъйин шудани Мирзо Низомиддинхоҷаи урганҷӣ.

1917, 31-уми июл–маъзул шудани қозикалон Шарифҷон Махдуми Садри Зиё ва ба ҷойи ӯ такроран таъйин гардидани Бурҳониддин.

Савол ва супоришҳо:

1) Лоихаи фармони ислоҳоти амир кай эълон карда шуд? 2) Мазмуни лоихаи фармони ислоҳоти эълонкардаи амир аз чӣ иборат буд? 3) Чаро ҷавонбухороиён ба муносибати эълони лоихаи фармони ислоҳоти амир намоиши шукрона ташкил карданд? 4) Ҳангоми намоиш ҷавонбухороиён чӣ гуна шиорҳо доштанд ва муқобилони ислоҳот чӣ гуна ташвиқот бурданд? 5) Иштирокчиёни намоиш аз ҳар ду тараф, яъне ҳам тарафдорон ва ҳам муқобилон кӣҳо буданд? 6) Чаро амир ва қўшбегӣ якбора ба тарафи муқобилони ислоҳот ва намоиш гузаштанд? 7) Он намоиш бо чӣ анҷом ёфт? 8) Тақдири лоихаи фармони ислоҳоти эълонкардаи амир ва гузаштҳои ӯ чӣ шуд? 9) §§ 31 ва 43-ро такрор кунед.

БОБИ 14

ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ОКТЯБР ДАР РУСИЯ ВА БАРПО КАРДА ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ВА БАДАХШОН

§§ 45 – 46 БАРҚАРОР ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР УЕЗДИ ХУЧАНД ВА БОЛООБИ ЗАРАФШОН

Ғалабаи Инқилоби октябр дар Петроград. Дар Русия баъди ба охир расидани дуҳокимиятӣ ва яккахукмрон гардидани Ҳукумати Муваққатӣ ҳам (аз аввали моҳи июли соли 1917) вазъият беҳтар нагардид. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки Русия яке аз иштирокчиёни ғаёли он буд, давом дошт. Дар мамлакат мисли пештара гурӯснагӣ, беқурбшавии пул ҳукмфармоӣ мекард. Ин боиси норизоии на танҳо мардум, балки аскарони рус низ гардид. Чунин вазъият аз хусуси дар Русия сабзида расидани нишонаҳои шӯриши навбатӣ дарак меод. Махсусан, дар маркази империя – шаҳри Петроград ҳавфи тарқиш эҳсос мешуд.

Ҳизби болшевикии Русия аз вазъияти бавучудомада ба хубӣ истифода кард. Он ягона ҳизбе буд, ки бо Ҳукумати Муваққатӣ созиш накард ва созиш кардан ҳам намехост. Баръакс, баъди воқеаҳои июли соли 1917 дар Петроград (тирборон карда шудани намоиши осоиштаи коргарон ва поён ёфтани дуҳокимиятӣ) Ҳизби болшевикӣ бо мақсади гирифтани ҳокимият мардумро ба шӯриши навбатии мусаллаҳона даъват мекард.

24-уми октябри соли 1917 шӯриш дар Петроград сар шуд. Ба он дар қатори коргарон, инчунин, аскарони аз сиёсати Ҳукумати Муваққатӣ норозӣ иштирок намуданд. Сарвари шӯриш аз лаҳзаҳои аввал ба ихтиёри Ҳизби болшевикӣ гузашт. Дар ин роҳ ба болшевикон танҳо эсерҳои ҷап ва меншевикҳои ҷап то андозае хайрхоҳ буданд. Ҳизбҳои дигар: эсерони рост ва меншевикони рост, октябристҳо, прогрессистҳо, кадетҳо, трудовикҳо, иттифоқи халқи рус, натионалистҳо ва сотсиалистони халқӣ ҳам дар атрофи Ҳукумати Муваққатӣ муттаҳид шуда, муқобили ҳар гуна шӯриш буданд. Вале муттаҳидии онҳо дигар Ҳукумати Муваққатиро наҷот дода натавонист.

Шаби 24-ум ба 25-уми октябр дар Петроград тамоми пулҳои дарёи Нева, вокзалҳои роҳи оҳан, телеграф, телефон, почтамент, истгоҳи барқӣ, Бонки давлатӣ ва ғайраро шӯришгарон ишғол на-

муданд. Ниҳоят, шаби 25-ум ба 26-уми октябр (соати дуо даҳ дақиқаи шаби 26-уми октябр) қароргоҳи Ҳукумати Муваққати Русия – Қасри Зимистона (ҳоло осорхонаи Эрмитаж) низ ба дасти шӯришгарон гузашт. Аксари аъзои он ҳабс карда шуданд. Дар Петроград ҳокимият ба ихтиёри Кумитаи ҳарбии инқилобӣ, ки аз тарафи ҳизби болшевикӣ дар арафаи оғози шӯриш ташкил карда шуда буд, гузашт.

24-уми октябр, соати 22.40 дақиқаи бегоҳӣ дар қасри Смолнийи Петроград Анҷумани II Умумирусиягии шӯроҳои намояндагони коргарон ва аскарон ба кори худ шурӯъ намуда, тахти назорати ҳизби болшевикӣ мегузашт. Аз ин рӯ 25-уми октябр (бо санаи нав 7-уми ноябр)-ро ҳамчун рӯзи ғалабаи Инқилоби октябр ва бунёди Ҳокимияти Шӯравӣ қашн мегириф-танд.

24-уми октябр анҷумани номбурда сарнагун гардида-ни Ҳукумати Муваққати эълон кард. Ҳокимияти Шӯравӣ–Шӯрои Комиссарони Халқӣ (ШКХ) бо сарвари В.И.Ленин ба сари қудрат омад. Анҷумани мазкур ҳуҷҷатҳои барои мардуми Русия ҳаётан зарур – «Декрет дар бораи сулҳ» ва «Декрет дар бораи замин»-ро қабул кард. Мувофиқи ҳуҷҷати аввала, Русия бояд аз ҷанги харобиовари ҷаҳон баромада, мардум ба ҳаёти осоишта бармегашт. Дар асоси ҳуҷҷати дуюм замин ба деҳқонон барои истифодаи доимӣ дода мешуд.

14-уми феввали соли 1918 дар Русияи Шӯравӣ ба солшумо-рии григорянӣ гузаштанд, ки он аз солшумории пештараи Русия 13 рӯз фарқ мекунад.

Анҷуман қарор қабул кард, ки дар тамоми сарзамини Ру-сия, аз он ҷумла кишвари Туркистон, ҳокимият бояд ба ихтиё-ри шӯроҳои намояндагии коргарон ва аскарони маҳаллӣ гузарад. Вале на дар ҳамаи шаҳру вилоятҳои Русия ин қарорро хуш пази-руфтанд. Дар баъзе маҳалҳо тарафдорони Ҳукумати Муваққатӣ барои бунёди ҳокимияти нав – шӯравӣ муқобилати саҳт нишон

*В.И.Ленин. Портрет. Асосгузори
ҳизби болшевикии Русия ва Давлати
Шӯравӣ.*

медоданд. Чунин муқобилат дар маркази кишвари Туркистон – шаҳри Тошканд низ дида мешуд.

Ғалабаи шӯриш дар Тошканд. Шӯриш дар Тошканд 28-уми октябри соли 1917 сар шуд. Бо ташаббуси болшевикон барои сарварӣ қардан ба шӯриш Кумитаи инқилобӣ ташкил ёфт. Сарвари Кумитаи Туркистони Ҳукумати Муваққатӣ генерал Кравченко дар шаҳри Тошканд қофӣ набудани қувваи ба худ содиқро эҳсос намуда, ба муқобили шӯришгарон аз Фарғона қувва даъват намуд. Аз чунин мақсади ӯ болшевикони Хучанд огоҳ гардид, барои он ки қувваҳои ҳарбӣ аз Фарғона ба Тошканд рафта на-тавонанд, аз 28-уми октябр то 2-юми ноябр ҳаракати поездҳоро аз истоғои роҳи оҳани Хучанд қатъ карданд. Дар натиҷа, сарвари Ҳукумати Муваққатии кишвар аз кумаки аскарони ба худ содиқ маҳрум гардид. Бинобар ин, ба вай лозим омад, ки барои сарқӯб намудани шӯриш асосан, ба қувваҳои дар шаҳри Тошканд буда таъя намояд.

Дар Тошканд чор рӯз (аз 28-уми октябр то 1-уми ноябр) ҷангҳои шадид ба амал омад. Болшевикони Тошканд тавонистанд, ки ба аскарони мусаллаҳи генерал Кравченко аз ҳисоби мардум қувваи бисёрро муқобил гузоранд. Ниҳоят, 1-уми ноябр (ба тақвими нав 14-уми ноябр) ҳокимият дар Тошканд ба ихтиёри Кумитаи инқилобӣ гузашт. Худи ҳамон рӯз аз тарафи Шӯрои намояндагии коргарон ва аскарони Тошканд муроҷиатномаи «Ба мардум!» бароварда шуд. Тавассути он дар кишвари Туркистон ба ихтиёри Шӯрои кишварӣ ва Кумитаи иҷроияи шӯроӣ шаҳрии намояндагии коргарон ва аскарон гузаштани ҳокимият эълон карда шуд. Баробари оғози шӯриш дар истоғои роҳи оҳани Урсатевск (Хавос) ва Драгомирово ҳокимият ба ихтиёри Кумитаи инқилобӣ гузашт. Дар қонҳои Сулукта ва Шӯроб, қони нафти САНТО шӯроҳо бе ҳеч муқобилат ба ҳокимият соҳиб шуданд.

Аз 15-ум то 22-юми ноябри соли 1917 дар шаҳри Тошканд Анҷумани III шӯроҳои намояндагии коргарон ва аскарони кишвар барпо гашт. Анҷуман баъди кашмакашҳои хеле зиёд оид ба дар кишвари Туркистон барпо гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ қарор қабул кард. Яке аз масъалаҳои муҳимтарине, ки анҷуман баррасӣ кард, ташкили ҳокимияти кишварӣ буд. Ниҳоят, бо пешниҳоди муштараки болшевикон ва максималистон¹ аввалин ¹ **Максималистон** – гурӯҳе, ки ханӯз соли 1904 дар ҳизби эсерҳо ба вуҷуд омада буд.

ҳокимияти шӯравии кишвари Туркистон дар шакли Шӯрои Комиссарони Халқӣ (ШКХ) ташкил ёфт. Раиси он болшевик Ф.И. Колесов интихоб гардид.

Ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимият дар Хучанд. Дар арафаи Инқилоби Октябр уезди Хучанд ҳанӯз ҳам ба ҳайати вилояти Самарқанд дохил мешуд. Бинобар ин ҳалли тақдири ҳокимият дар ин маркази уездӣ ба тақдири ҳокимияти вилоятӣ, яъне Самарқанд, вобастагӣ дошт. Шӯроҳои Хучанд ва Самарқанд нисбатан сернуфуз ва асосан дар ихтиёри эсерҳо ва меншевикон буданд. Болшевикон асосан дар байни коргарон ва хизматчиёни роҳи оҳани Самарқанд нуфузи зиёд доштанд.

31-уми октябр коргарон ва хизматчиёни ин истгоҳ дар ҷамъомади умумии худ иборат аз 10 нафар Кумитаи инқилобӣ ташкил намуданд, вале ин кумита аз тарафи шӯроҳо ва дигар ҳизбҳои Самарқанд дастгирӣ наёфт. Зеро меншевикҳо ва эсерҳои ин шаҳр, ки шӯроҳои шаҳрӣ ва вилоятиро дар ихтиёр доштанд, аз гирифтани ҳокимият худдорӣ карданд. Аммо эсеру меншевикҳои Хучанд бар хилофи мавқеи эсеру меншевикҳои Самарқанд ҳокимиятро ба дасти худ гирифтанд.

11-уми ноябри соли 1917 дар Хучанд маҷлиси васеи шӯроҳои намояндагии коргарон ва аскарон бо якҷо бо намояндагии Иттифоқи меҳнаткашон, думаи шаҳрӣ ва кумитаҳои иҷроияи волостҳои Қистакӯз ва Унҷӣ барпо гардид. Ин ҷамъомад дар шаҳр ва уезди Хучанд ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимиятро эълон карда, ба тарафдорӣ дар кишвари Туркистон барпо карда шудани ҳокимияти шӯроҳо овоз дод. Худи ҳамон рӯз шӯрои шаҳрии Хучанд дар шаҳр ҳокимиятро ба дасти худ гирифт. Дар ин шӯро аксариятро аъзои ҳизбҳои эсерҳо ва меншевикҳо ташкил мекарданд. Сарвари шӯроҳои Хучанд низ узви ҳизби эсерҳо Т.Тараненко буд.

Дар ибтидо (яъне аз ноябри соли 1917 то марти соли 1918) муносибати байни ҳокимияти марказии болшевикии кишвар бо ҳокимият (шӯроҳо)-и эсеру меншевикии Хучанд чандон самимӣ набуд. Бинобар ин ҳукумати кишвар барои дар Хучанд ҷорӣ намудани сиёсати худ бештар ба фраксияи болшевикон таъяс мекард.

Болшевикони Хучанд ба қувваи аскарони сурх таъяс намуда, баробари маҳви «Мухторияти Қӯқанд» (22-юми феввали соли 1918) ба иттифоқчиёну пайравони он – Шӯрои исломия ва Шӯрои уламои Хучанд низ зарбаи қатъӣ зада, мавқеи эсеру меншевикон-

ро хеле маҳдуд намуданд. Моҳи март соли 1918 бо ташаббуси болшевик (узви шӯрои кишварӣ) И.Калугин ҳайати нави шӯрои намояндагони Хучанд ташкил гардид. Акнун он махсусан, аз ҳисоби аъзои Иттифоқи меҳнаткашон меафзуд. Худи шӯро ҳам минбаъд номи Шӯрои намояндагии коргарон, аскарон, мусулмонон ва деҳқонони Хучандро гирифт. Ба он Г.Стерлингов (сарвари маҳаллии эсерони чап) ҳамчун раис ва муовинони ӯ болшевикон: Е.А.Иванитский ва Ҷӯра Шокаримов интихоб шуданд. Ин чунин маъно дошт, ки шӯрои Хучанд ба маъқеи болшевикӣ гузаштааст.

Дар Хучанд ва аксари маркази волостҳои он (ғайр аз Ӯротеппа ва то андозае Қистакӯз), аз ҷумла дар Унҷӣ, Ғӯлакандоз, Нов, Исфана, Чапқулоқ, Бокса-Себиргон, Сретен, Уралск (Дилварзин) аз ноябри соли 1917 то апрели соли 1918 тартиботи шӯравӣ ба тарзи осоишта барқарор карда шуд

Барпо карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ӯротеппа ва Мастчоҳ. Дар арафаи бунёд карда шудани Ҳоқамияти Шӯравӣ дар Ӯротеппа ва ноҳияҳои атрофи он вазъият чандон мураккаб набуд, баръакс, то андозае оромӣ ҳукмфармоӣ мекард. Ба ноҳияи Ӯротеппа волостҳои Ӯротеппа, Ғонҷӣ, Шаҳристон, Басманда, Далён ва Мастчоҳ, ки то моҳи майи соли 1919 дар ҳайати уезди Хучанд буданд, дохил мешуданд. Дар худи Ӯротеппа ҳокимият моҳи ноябри соли 1917 ба шӯрои маҳаллӣ, ки дар ихтиёри эсеру меншевикҳо буд, гузашт. Аз моҳи ноябри соли 1917 то моҳи март соли 1918 дар волостҳои Шаҳристон, Басманда, Далён, Мастчоҳ ва Ғонҷӣ ҳам ба ихтиёри шӯроҳои маҳаллӣ гузаштани ҳокимият эълон гардид. Аммо дар баъзеи ин маҳалҳо, аз ҷумла дар Ӯротеппа Ҳокимияти Шӯравӣ ханӯз амалан бунёд нагардида, ба зудӣ сарнагун гардид.

Шӯрои шаҳри Ӯротеппа баробари ба даст гирифтани ҳокимият аз маркази кишвар – шаҳри Тошканд супориш гирифт, ки барои наҷоти мардум аз гуруснагӣ (кишвари Туркистонро қайҳо фаро гирифта буд) маъракаи мусодираи ғалла гузаронад. Дар натиҷаи ин тадбир ғаллаи мардум дар бозор ва аз дукону хонашон мусодира карда мешуд. Чунин тадбир дар шаҳр вазъиятро хеле мураккаб гардонид. Худи аъзои шӯро, ки асосан аз ҷумлаи эсеру меншевикон ва пайравони онҳо буданд, чандон хоҳиши иҷрои ин супоришро надоштанд. Нуфузи болшевикон ханӯз ҳам дар ин ҷо назаррас набуд.

Ташкилоти маҳаллии Шӯрои исломия аз вазъияти баамало-

мада истифода карда, думаи шахриро аз нав барқарор кард. Бо ташаббуси ташкилоти маҳаллии Шӯрои уламо ҷамъияти маънавии диние бо номи «Нури ислом» бунёд гардид. Аъзои он рӯйро ба муқобили сиёсати мусодиракунии ғалла баромаданд. Дар шаҳр як муддат на танҳо ҳолати ба дуҳокимиятӣ хос, яъне аз як тараф комичроияи шӯроҳо ва аз тарафи дигар думаи шахрӣ, балки беҳокимиятию бесарусомонӣ низ ҳукмфармо гардид.

Вазъияти дар шаҳри Ўротеппа баамаломата русзабонҳои шаҳро ба воҳима андохт. Сарварони онҳо 4-уми феввали соли 1918 ба комичроияи шӯроҳои маҳаллӣ (яъне Шӯрои намояндагии коргарон ва аскарон) муроҷиат карда, барои муҳофизати худ аслиҳа хостанд. Дар комичроияи шаҳр, ки чун шӯрои маҳаллӣ аксариятро эсеру меншевикҳо ташкил медоданд, ин дархостро маъқул шумориданд.

18-уми феввали соли 1918 бо пешниҳоди судьяи шаҳри Ўротеппа монархист В.И.Владимиров маҷлиси муштараки шаҳрвандон ва аскарони русзабон ҷамъ омад ва дар он қарор карда шуд, ки барои таъмини амнияти русзабонҳои Ўротеппа аз ҳисоби мардонии русзабон дружинаи халқӣ ташкил дода шавад. Чун органи роҳбарикунанда шӯрои дружинаро иборат аз панҷ нафар интихоб намуданд. Ба ҳайати ин шӯро комиссари маҳаллӣ Шомирзо Шокаримбоевро, ки забони русиро медонист, низ дохил карданд. Ҳамин тавр, ташкилоти аксулинқилобии «дружинаи халқии рус» ба вуҷуд омад. Мақсади асосии ин дружина дар баробари таъмини амнияти русзабонҳо, соҳиб шудан ба ҳокимият низ буд.

Дружиначиёни Ўротеппа дар ҳайати ҳукумати кишвари Туркистон дар симои комиссари халқӣ оид ба корҳои шаҳрвандӣ ва маъмурӣ Агапов такаҷоҳи бозътимодеш доштанд. Агапов аз номи раиси Шӯрои Комиссарони Халқии Туркистон фармонеро имзо кард, ки мувофиқи он, дар Ўротеппа ҳокимият пурра ба ихтиёри дружина мегузашт.

13-уми апрели соли 1918 дар бинои думаи шахрӣ маҷлиси дружиначиён ва тарафдорони онҳо барпо гардид. Дар он оид ба барҳам додани Шӯрои намояндагии коргарон ва аскарони Ўротеппа қарор қабул карда шуд. Комичроияи шӯрои шаҳр, ки аксари кормандонаш ханӯз ҳам дар мавқеи эсеру меншевикҳо буданд, ба муқобилати болшевикон аҳамият надода, ба якҷоя шудан бо «дружинаи халқии рус» ризоят доданд. Ҳамин тавр, дар шаҳри Ўротеппа Ҳокимияти Шӯравӣ расман барҳам хӯрд.

Моҳи майи соли 1918 бо ташаббуси болшевикони Ўротеппа, аз ҳисоби муҳолифони дружиначиён Ҳизби коргарон ва деҳқонони мусулмон бунёд гардид. Онҳо шӯрои намояндагии коргарон ва деҳқононро низ аз нав ташкил карданд. Мақсади асосии ин ташкилотҳо аз нав барқарор намудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ўротеппа буд. Бо ин мақсад хизби нав мардумро ташвиқ мекард, ки барои дар Ўротеппа ба ихтиёри Шӯрои намояндагии коргарон ва деҳқонон гузаштани ҳокимият ба мубориза бархезанд. Дар натиҷа муқобилони Ҳокимияти Шӯравӣ дар атрофи шӯрои дружина ва тарафдорони Ҳокимияти Шӯравӣ дар атрофи шӯрои намояндагии коргарон ва деҳқонон чамъ омада буданд. Чунин ҳолат аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар Ўротеппа боз духокимиятии нав ба вучуд омадааст.

8-уми июли соли 1918 аз Хучанд ба Ўротеппа қисмҳои аскарони сурх фиристода шуданд ва онҳо ҳуди ҳамон рӯз шаҳрро таҳти назорат гирифтанд. Шӯрои дружиначиён пароканда карда шуд. 10-уми июл ба ихтиёри Шӯрои намояндагии коргарон ва деҳқонон гузаштани тамоми ҳокимият дар Ўротеппа эълон карда шуд. Ҳамин тавр, Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ўротеппа аз нав барқарор карда шуд.

Баъди аз нав барқарор карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ўротеппа дар назди ҳукуматдорони кишвари Туркистон ҳалли масъалаи Мастчоҳ ба миён омад, зеро дар ин ғӯшаи дурдаст Ҳокимияти Шӯравӣ вучуд надошт.

Моҳи феврالی соли 1918 дар Мастчоҳ низ ба ҷойи комиссари волостии собиқ Ҳукумати Муваққатӣ ташкил ёфтани кумитаи иҷроияи шӯравиро эълон карданд. Тобистон дар ин ҷо ҳам маъракаи аз мардуми доро ва миёнаҳол ситондани ғалла (чунонки дар Ўротеппа буд) яке аз сабабҳои асосии аз байн рафтани Ҳокимияти Шӯравӣ гардид. Моҳи сентябр бо ташаббуси намояндаи кумитаи иҷроияи вилояти Самарқанд Чечевичкин кумитаи иҷроияи волости Мастчоҳ таъсис ёфт, ки он танҳо деҳаҳои поёнӣ (қисми ғарбӣ)-и волостро дар бар мегирифт. Қисми болоӣ (шарқӣ)-и Мастчоҳ аз ин воқеаҳо беҳабар буданд. Раиси комитроияи волости Мастчоҳ Исо Олимбоеви ўротеппагӣ, ки худ дар мавқеи зиддишӯравӣ меистод, интиҳоб гардид.

Моҳи ноябри соли 1918 дар Мастчоҳ исёни зиддишӯравӣ ба амал омад, ки яке аз ташаббускорони он ҳуди Исо Олимбоев буд. Шӯришгарон Ҳокимияти Шӯравиро дар Мастчоҳ сарнагун наму-

данд. Баъди дар Ёротеппа сарнагун карда шудани «дружиначиён», аз Ёротеппа ба сӯи Мастчоҳ бо мақсади аз нав барқарор намудани Ҳокимияти Шӯравӣ бо сарвари С. Я. Хохлов ба воситаи ағбаҳои Камодон ва Оббурдон отряди махсуси 20-нафараи аскарони сурх фиристода шуд. Вале ин отряд дар наздикии деҳаҳои Мадрушкат ва Ревомутк аз тарафи мастчоҳиён торумор карда шуд. Баъди ин аз Хучанд бо сарвари раиси комичроияи уезди Хучанд Тихонов як отряди 56-нафара ба сӯи Мастчоҳ раҳсипор гардид. Аз Самарқанд низ ба сӯи Мастчоҳ отряди дигаре бо сарвари Н.А. Силченко ба роҳ баромад.

Бо мақсади пешгирӣ аз хунрезӣ кумитаи ҳарбии инқилобии Ёротеппа қарор кард, ки бо қувваҳои зиддишӯравии Мастчоҳ роҳи мусолиҳаро пеш гирад. 30-юми ноябр дар деҳаи Овҷӣ гуфтушуниди тарафайн барпо шуда, сулҳ имзо гардид. Мастчоҳиён ваъда доданд, ки Ҳокимияти Шӯравиро эътироф намуда, ба хуруҷҳои зиддишӯравӣ хотима медиҳанд.

Барпо карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ашт. Бунёди Ҳокимияти Шӯравӣ на танҳо дар волости Ашт, балки дар Исфараю Конибодом ҳам, ки ба вилояти Фарғона дохил мешуданд, ба воқеаҳои дар ин вилоят рӯйдода саҳт вобастагӣ дошт. То моҳи декабри соли 1917 аксари ноҳияҳои ин вилоят, аз ҷумла волостҳои номбурда, ба доираи идоракунии Мухторияти Қўқанд дохил мешуданд. Танҳо дар қонҳои нафти САНТО ва ангишти Шӯробо моҳи ноябр Ҳокимияти Шӯравӣ барқарор карда шуд. 6-уми декабр дар натиҷаи амалиёти ҷангии қисмҳои аскарони сурх маркази вилояти Фарғона – шаҳри Скобелев (шаҳри Фарғонаи имрӯза) ба ихтиёри Ҳокимияти Шӯравии Туркистон гузашт.

6–7-уми декабр дар шаҳри Скобелев анҷумани шӯроҳои намояндагии коргарон, аскарон ва мусулмонони вилояти Фарғона барпо гардид. Ин анҷуман дар тамоми ҳудуди вилоят ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимиятро эълон кард, вале ин қарор (аз ноҳияҳои номбурда) танҳо дар ҳудуди волости Ашт амалӣ гардид, зеро дар Ашт нуфузи Шӯрои исломия ва Шӯрои уламо нисбатан суғуст буд. Ғайр аз ин, волости Ашт аз маркази мухториятчиён – шаҳри Қўқанд нисбатан дур буд. Амалӣ намудани қарори анҷуман дар ҳудуди ин волост ба ягон муқобилат дучор наомад. Ин чунин маъно дорад, ки дар волости Ашт, бо вучуди нуфузи зиёд надоштани болшевикон, Ҳокимияти Шӯравӣ ба таври осоишта барқарор карда шудааст. Волостҳои Исфараю Конибодом

минбаъд ҳам то охири феввали соли 1918 дар ҳайати Мухторияти Қўқанд монданд.

Барпо карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар болооби Зарафшон. Барпо карда шудани тартиботи шӯравӣ дар мулкҳои болооби Зарафшон, ки аз волостҳои Панҷакент, Фалғар, Мастчоҳ, Искандарӣ, Моғиёну Зарафшон, Фороб, Офтобрӯ ва Киштут иборат буд, ба вазъи Самарқанд вобастагии қавӣ дошт. Аз волостҳои номбурда танҳо Мастчоҳ аз ҷиҳати маъмури ба воситаи Ёротеппа ба уезди Хучанд дохил мешуд. Волостҳои боқимонда якҷоя минтақаи Панҷакентро ташкил дода, ба ҳайати уезди Самарқанди вилояти Самарқанд шомил буданд.

13-уми декабри соли 1917 дар шаҳри Самарқанд анҷумани II шӯроҳои вилоятӣ ба қор шурӯъ намуд ва дар тамоми ҳудуди вилоят ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимиятро эълон кард. Дар ҳамин моҳ кумитаи инқилобии Самарқанд намояндагони Ҳукумати Муваққатиро, ки ханӯз дар болооби Зарафшон сарварони волостҳо буданд, аз вазифаҳояшон озод карда, барои бунёди Ҳукумати Шӯравӣ намояндагони худро фиристод.

Ҳамин тавр, моҳи декабри соли 1917 дар болооби Зарафшон, аз ҷумла дар волостҳои Панҷакент, Фалғар, Искандарӣ, Моғиёну Киштут, Фороб ва Офтобрӯ бе ягон муқобилати ҷиддӣ Ҳокимияти Шӯравӣ барпо карда шуд.

Сарчашма:

Дар хитобномаи Анҷумани II умумирусиягии шӯроҳо «Ба коргарон, солдатҳо ва деҳқонон!», ки 25-уми октябр (7-уми ноябр)-и соли 1917 қабул гардидааст, аз ҷумла гуфта мешавад: «Ҳокимияти Советӣ ба ҳамаи халқҳо сулҳи фаврии демократӣ ва дар ҳамаи фронтҳо муторакаи фаврӣ таклиф мекунад. Вай бе пул ба ихтиёри кумитаҳои деҳқонон додани заминҳои помешикӣ, уделӣ ва монастириро таъмин менамояд, бо роҳи комилан демократикунонии армия ҳуқуқҳои солдатро ғимоя мекунад, аз болои истеҳсолот назорати коргарӣ муқаррар менамояд, сари вақт даъват кардани Маҷлиси муассисонро таъмин менамояд, дар бораи ба шаҳрҳо расонда истодани ғалла ва ба деҳот расонда истодани заруртарин маводи зиндагӣ ғамхорӣ мекунад, ба ҳамаи миллатҳои сокини Русия ҳуқуқи ҳақиқии худмуайянқуниро таъмин менамояд». (Ниг.: КПСС дар резолютсияҳо. Ҷилди 2, Душанбе, 1975. С.11).

Санаҳои муҳим:

1917, 25-уми октябр (7-уми ноябр) – ғалабаи Инқилоби октябр дар Петроград.

1917, 1 (14) -уми ноябр – ғалабаи шӯриш дар Тошканд.

1917, 11 (24)-уми ноябр – ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимият дар Хучанд.

1917, 15 – 22-уми ноябр – Анҷумани III Шӯроҳои намоён-дагии коргарон ва аскарони кишвари Туркистон. Ташкил ёфтани ҳокимияти шӯравии кишвар дар шакли Шӯрои Комиссарони Халқӣ.

1917, ноябр-декабр – ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимият дар Ашт, Ўротеппа, Панҷакент, Фалғар, Искандарӣ, Моғиёну Киштут, Фороб ва Офтобрӯ.

1917, 14-уми феврал – ба солшумории григорянӣ гузаштани Русияи Шӯравӣ.

1918, 13-уми апрел – аз тарафи дружиначиён барҳам дода шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ўротеппа.

1917, 10-уми июл – аз нав барқарор карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Ўротеппа.

1917 – барҳам дода шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Мастчоҳ.

1918, 30-юми ноябр – имзои сулҳ дар деҳаи Овҷӣ. Мувофиқи он, аз тарафи мастчоҳиён эътироф карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи ғалабаи Инқилоби октябр дар Петроград чӣ медонед ва дар натиҷаи ғалаба ҳокимият ба ихтиёри кӣ гузашт? 2) Шӯриш дар Тошканд чӣ тавр ғалаба кард? 3) Дар Хучанд чӣ тавр ҳокимият ба ихтиёри шӯроҳо гузашт? 4) Сарвари шӯроҳои Хучанд дар ихтиёри кадом хизбҳо буд? 5) Дар Ўротеппа Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ тавр барпо карда шуд? 6) Дружиначиёни Ўротеппа кӣҳо буданд ва чӣ мехостанд? 7) Дар Мастчоҳ Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ тавр барпо карда шуд? 8) Дар Ашт ҳокимият ба ихтиёри шӯроҳо кай ва чӣ тавр гузашт? 9) Дар маҳалҳои болооби Зарафшон Ҳокимияти Шӯравӣ кай ва чӣ тавр барпо карда шуд? 10) §§ 41 ва 42-ро такрор кунед.

§ 47 МУХТОРИЯТИ ҚЌҚАНД

Ба миён омадани масъалаи мухторияти Туркистон. Чунон ки таъкид кардем, ақидаи мухторияти Туркистон дар байни зиёиёни кишвар ҳанӯз то барҳам хӯрдани ҳукумати подшоҳӣ вучуд дошт. Он пас аз шӯриши миллию озодихоҳии соли 1916 дар Осӣи Марказӣ ва махсусан, баъд аз ғалабаи Инқилоби буржуазию демократии (феврали соли 1917) Русия боз бештар паҳн гардид. Дар маркази ин ҳаракат ташкилотҳои Шӯрои исломия, Шӯрои уламо, инчунин ҷадидони Туркистон меистоданд, ки дар ҳайати худ қисми бузурги зиёиёни бедорғаштаи кишварро муттаҳид мекарданд. Аммо амалдорони Ҳукумати Муваққатии Русия чандон тарафдори фавран ба Туркистон додани ҳуқуқи мухторият набуданд, вале ин дархостро рад ҳам накарданд.

Моҳи сентябри соли 1917 дар шаҳри Тошканд Анҷумани III мусулмонони кишвари Туркистон ба тарафдорӣи Мухторияти Туркистон қарор қабул кард. Дар анҷуман муносибати минбаъдаи Туркистону Русия низ муайян карда шуд. Мувофиқи он, Русия танҳо муҳофизати сарҳади Туркистонро ба уҳда дошта, ба корҳои дохилии он набояд даҳлат мекард. Барои ниғаҳдорӣи оромии дохилӣ Мухторияти Туркистон бояд кӯшунҳои худро ташкил меод. Ба андешаи мухториятхоҳон, нуқтаи охирини ҳалли ин масъала Маҷлиси муассисони умумирусиягӣ ба ҳисоб мерафт.

Тарафдорони Мухторияти Туркистон умеди комил доштанд, ки Маҷлиси муассисони умумирусиягӣ қарори Анҷумани III мусулмонони кишвари Туркистонро оид ба мухторият тасдиқ хоҳад кард, вале Инқилоби Октябр умеди онҳоро барбод дод. Ҳукумати Муваққатии Русия, ки бо он тарафдорони мухторият ҳамкорӣ доштанд, сарнагун карда шуд. Дар Русия ба сари ҳокимият болшевикон омаданд.

Сабабҳои ғайбӣи мухториятхоҳон. 2 (15)-уми ноябри соли 1917 аз тарафи Ҳокимияти Шӯравӣ «Эъломияи ҳуқуқи халқҳои Русия» ва 20-уми ноябр (3-юми декабр)-и ҳамон сол муроҷиати он «Ба ҳамаи меҳнаткашон мусулмони Русия ва Шарқ» интишор гардид. Ин ҳуҷҷатҳо ба халқҳои собиқ мазлуми Русия ҳуқуқи мустақилии миллӣ, аз ҷумла мухторият дод, вале амалӣ гардидани он ҳуҷҷатҳо ба мавқеъ ва кордонии ҳукуматҳои маҳаллӣ вобаста буд.

Аммо ҳукумати навтаъсиси шӯравии Туркистон ақидаи

мухториятро рад накард, вале дастгирӣ низ нанамуд. Яъне, ба ақидаи он, ханӯз Туркистон гӯё ба мухторият омода набудааст. Чунин мавқеъ мухториятхоҳонро норозӣ намуд. Ба ақидаи онҳо, ҳокимияти марказии шӯравӣ (яъне Федератсияи Русия) гӯё дар асоси он хуччатҳо барои туркистониён ҳуқуқи мухториятро додааст, аммо ҳокимияти кишварӣ онро нахостааст. Бинобар ин мухториятхоҳони кишвар фаъолтар амал карданро зарур шумориданд.

Анҷумани мухториятхоҳон дар Қўқанд, эълон гардидани Мухторияти Туркистон. 26-уми ноябр (9-уми декабр)-и соли 1917 дар шаҳри Қўқанд Анҷумани IV таъҷилии мусулмонони кишвар, бо иштироки 205 намоянда ба кор шурӯъ кард. Дар анҷуман намояндагони ғайримусулмон, аз ҷумла русҳо ва яҳудиҳо низ иштирок доштанд.

27-уми ноябр (10-уми декабр) анҷуман мухторияти кишвари Туркистонро эълон кард. Дар қарори анҷуман аз ҷумла гуфта мешуд, ки «анҷуман хоҳиши тамоми миллатҳои сокини Туркистонро оид ба худмуайянкунӣ, ки Инқилоби бузурги Русия (яъне Инқилоби октябр – Н.Х.) дод, ба инобат гирифта, Туркистонро ҳамчун сарзамини мухтор дар ҳайати Ҷумҳурияти Демократии Федеративии Русия эълон намуда, (барои тасдиқ) ба Маҷлиси муассисони Туркистон пешниҳод мекунад». Анҷуман инчунин муҳофизати манфиати миллатҳои камшумори кишварро низ эълон намуд. Яке аз роҳбарони фаъоли ҳизби миллии казоқҳо «Алаш-Ордӣ», собиқ узви кумитаи туркистони Хукумати Муваққатии Русия, пантуркисти ашаддӣ Мустафо Танишбоев сарвари ҳукумати муваққатии Мухторияти Туркистон таъйин гардид. Ба ҳайати ҳокимияти мухториятхоҳон намояндагони ширкатҳои машҳури тичоратию саноатӣ – Вадяев ва Потеляхов (ҳар ду намояндагони яҳудиёни маҳаллӣ) низ дохил шуданд. Мустафо Чоқай нозири корҳои хориҷӣ таъйин гардид.

Дар натиҷа, дар кишвари Туркистон ду ҳокимиятии нав: ҳокимияти шӯравии Туркистон (марказаш дар Тошканд) ва дигаре ҳокимияти Мухторияти Туркистон (марказаш дар Қўқанд) ба вуҷуд омад. Дувумӣ дар таърих бо номи «Мухторияти Қўқанд» маълум аст.

Тезутунд шудани муносибатҳои Ҳокимияти Шӯравии кишвари Туркистон ва мухториятхоҳон. 6-уми декабри соли 1917 дар мадрасаи Бекларбегии шаҳри қуҳнаи Тошканд бо ташаббуси

Шӯрои исломияи шаҳр чамъомади шаҳриён барпо гардид. Дар он қарор карда шуд, ки 13-уми декабр барои дастгирии ҳукумати мухториятхоҳон намоиш ташкил карда шавад. Бо ҳамин мақсад онҳо кумитаи ташкилӣ интихоб намуданд, ки он барои гузаронидани намоиш аз сарварони шаҳр иҷозат хост.

Намоиш дар рӯзи муайяншуда, яъне рӯзи иди мавлуди шарифи Муҳаммад-пайғамбар барпо гардид. Ҳукуматдорони Тошканд намоишро фақат дар қисми кӯхнаи шаҳр – Ёрда иҷозат доданд, вале он тамоми шаҳрро фаро гирифт. Дар он на танҳо мардуми таҳҷойӣ: тоҷикон, ўзбекҳо, қазоқҳо ва ғайра, балки қариб 2-3 ҳазор нафар русу русзабонҳо низ ҷаъолона иштирок карданд. Мувофиқи нақша, намоишгарон бояд яке аз аксулинқилобиёни номӣ – Доррерро аз ҳабс озод намуда, дар Тошканд ба сари ҳокимият менишоданд. Вақте ки Доррер аз ҳабс озод карда шуд, бо супориши сарвари гарнизони Тошканд, ба муқобили намоишчиён аз қувваи аскарон истифода карданд. Дар натиҷа намоиш пароканда гардид. Қариб 20 нафар, аз ҷумла 15 нафар мардуми маҳаллӣ ҳалок шуданд. Шӯрои Тошканд дар шаҳр ҳолати ҳарбӣ эълон кард.

Умуман, мавҷудияти ҳукумати «мухторияти Қўқанд» Ҳукумати Шўравии Туркистонро ором нагузошт. Сарвари ҳукумати кишвари Туркистони Шўравӣ Ф.И.Колесов торумори «Мухторияти Қўқанд»-ро, ки аввали декабри соли 1917 оғоз намуда буд, идома дод. Бо кумаки қисмҳои аскарони сурх 20-уми декабр дар Андичон, 28-уми декабр дар қисми нави шаҳри Қўқанд (яъне Қўқанди Нав) Ҳокимияти Шўравӣ барпо гардид.

Ҳукумати мухториятхоҳон кўшид, ки аз ҳисоби мардум сафи муҳофизони худро зиёд кунад, вале, аз як тараф, чунин хоҳишмандон хеле кам буданд, аз тарафи дигар, барои ин пули зиёд лозим буд, зеро Ҳукумати Шўравии Туркистон ҳамаи пул ва коғазҳои қиматноки бонкҳои дар Қўқанд бударо мусодира карда буд. Ҳамаи ин мушкилот, махсусан, мураккабии ҳолати молиявӣ, сарвари ҳукумати муваққатии мухториятхоҳон Мустафо Танишбоевро маҷбур намуд, ки ба истеъфо равад. Ёро Мустафо Чоқай иваз намуд.

Ҳукумати Мустафо Чоқай бо мақсади беҳтар гардонидани вазъияти молиявӣ Мухторият ба миқдори 30 млн сум (бо пули ҳамонвақта) заёми дохилӣ баровард, вале хоҳишмандони харидани чунин заём хеле кам буданд. Аз ин рӯ онро маҷбуран, ҳатто бо

зӯрӣ ба тоҷирони хурд, махсусан, ба дукондорон тақсим карданд. Чунин тадбир боиси норизоии тоҷирони хурди миллӣ гардид ва натиҷаи дилхоҳ надод.

Вақте ки аз ҳукумати Мустафо Чоқай ҳам умеди начот намонд, доираи болоии мухториятҳо Эргашро ба хизмат даъват намуда, ӯро сарфармондеҳи «қӯшунҳои ислом» таъйин карданд.

17-уми феврالی соли 1918 дар шаҳри нави Қӯқанд гуфтушуниди тарафи шӯравӣ ва мухториятҳо баҳри сулҳ оғоз ёфт. 18-уми феврал низ гуфтушунид давом кард, вале дар ин рӯз Эргаш баъзе аъзои ҳукумати мухториятҳо, аз он ҷумла М.Танишбоевро ҳабс намуд. Мустафо Чоқай ва баъзе аъзои ҳукумати ӯ фирор карданд. Эргашро, ки махсусан, аъзои Шӯрои уламо дастгирӣ мекарданд, хони Қӯқанд эълон карданд. Ин ҳодиса дар таърих ҳамчун «табаддулоти уламо» ё худ «табаддулоти Эргаш» маълум аст.

Маҳв карда шудани «Мухторияти Қӯқанд». Барпо карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Исфара ва Конибодом. Баъди табаддулоти Эргаш тарафи шӯравӣ идомаи музокираро бо мухториятҳо нолозим шуморида, ба муқобили он амалиёти ҷангӣ шурӯъ намуд. 19-уми феврал комиссари ҳарбии Туркистон шӯравӣ Е. Перфилев бо қувваи бузург ба Қӯқанд ҳозир шуд ва бо фармони ӯ аз соати яки рӯз то нимаи шаб ба сӯи шаҳри кӯҳнаи Қӯқанд аз 12 тӯп оташ кушоданд.

20-уми феврал баъди тирпарронии зиёд қисмҳои ҳарбии дашнакҳо вориди Қӯқанд шуданд. Онҳо асосан, мардумро ғорат карданд. Эргаш бо назидикони худ гурехт. 21-уми феврал гуфтушуниди байни намояндагии шӯроҳо ва мухториятҳои мағлубшударо давом доданд. 22-юми феврал шартномаи тарафайн барои қатъ гардидани амалиёти ҷангӣ имзо карда шуд. Мувофиқи он, бисилоҳ гардонидани тамоми тарафдорони мухторият; аз тарафи мухториятҳо эътироф карда шудани Ҳукумати Шӯравии кишвар ва ғайра дар назар дошта мешуд.

Бо ҳамин «Мухторияти Қӯқанд» баъди мавҷудияти 86-рӯза аз тарафи аскарони сурх барҳам дода шуд. Ин воқеа имкон дод, ки дар қатори дигар мулкҳои собиқ мухторият, инчунин дар Конибодом ва Исфара ҳам Ҳокимияти Шӯравӣ барқарор карда шавад. Вале бо барҳам дода шудани «Мухторияти Қӯқанд» тухми зиддикоммунистӣ ва зиддишӯравӣ, ки дар доираи мухторият муттаҳид гардида буданд, дар тамоми сарзамини Осиёи Марказӣ паҳн гардид.

30-юми апрели соли 1918 дар Анҷумани V Шӯроҳои кишвари Туркистон дар хусуси ташкилҳои Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон қарор қабул гардид. 1-уми майи соли 1917 ин воқеаи таърихи ботантана эълон карданд. Эълон намудани мухторияти Туркистон яке аз талабҳои асосии зиёӣони маҳаллӣ, аз ҷумла Шӯрои исломия ва Шӯрои уламо ба ҳисоб ме- рафт. Агар моҳи ноябри соли 1917 сарварони большевикии киш- вари Туркистон чунин талаби мухториятхоҳонро рад накар- да, иҷрояшро ақаллан ба вақти дигар мавқуф мегузоштанд, аз эҳтимол дур набуд, ки зиддияти қувваҳо дар кишвари Туркистон аз байн мерафт.

Сарчашма:

Анҷумани III мусулмонони кишвари Туркистон (сентябри соли 1917) замин ва обро дар кишвари Туркистон моли халқ эъ- лон намуда, ҳалли пурраи онро ба ихтиёри маҷлиси умумихалқӣ гузошт. Мувофиқи барномаи мухторияти Туркистон, ки онро анҷуман муҳокима намуд, минбаъд Туркистон дар қорҳои идоракунӣ, молия, дин, фарҳангу маориф мустақил буда, ба раи- яти мухторият озодии эътиқод, суҳан, матбуот ва ташкил додани ҷамъият (иттифок)-хоро меод. Ғайр аз ин, мухториятхоҳон ният доштанд, ки системаи шиноснома (паспортӣ)-ро бекор намуда, дар дохили мухторият ва барои ба хориҷа сафар кардани раи- яташ рафтуомади озодро қорӣ намоянд. Инчунин, ба тартиб овар- дани андозҳо, ба донишкадаҳои олий додани ҳуқуқи мустақилӣ низ дар назар дошта мешуд. (Наг.: Рӯзномаи «Омӯзгор», 1994, 19, 26-уми январ, № 3, 4).

Санаҳои муҳим:

1917, сентябр –дар шаҳри Тошканд барпо гардидани Анҷумани III мусулмонони кишвари Туркистон.

1917, 2 (15)-уми ноябр – аз тарафи Ҳокимияти Шӯравӣ эълон гардидани «Эъломияи ҳуқуқи халқҳои Русия».

1917, 20-уми ноябр (3-юми декабр) – нашр гардидани муҷриятномаи Ҳокимияти Шӯравӣ «Ба ҳамаи меҳнаткашон мусулмони Русия ва Шарқ».

1917, 27-уми ноябр (10-уми декабр) – аз тарафи Анҷумани IV таъҷилии мусулмонони кишвари Туркистон, ки дар шаҳри

Қўқанд мегузашт, эълон карда шудани Мухторияти Туркистон.

1917, 13-уми декабр – ташкил карда шудани намоиш дар шаҳри Тошканд барои дастгирии ҳукумати мухториятхоҳон.

1917, 18-уми феврал – «табаддулоти Эргаш» дар Қўқанд.

1917, 22-юми феврал – аз тарафи аскарони сурх торумор карда шудани «Мухторияти Қўқанд».

1917, 30-юми апрел – Қарори Анҷумани V Шўроҳои кишвари Туркистон оид ба ташкилҳои Ҷумҳурии Мухтори Шўравии Сотсиалистии Туркистон.

Савол ва супоришҳо:

1) Масъалаи мухторияти Туркистон дар байни зиёиёни миллӣ кай ба вучуд омад? 2) Чаро баъди Инқилоби октябр мухториятхоҳон якбора фаъол гардиданд? 3) Чаро Анҷумани IV таъзилии мусулмонони кишвари Туркистон дар шаҳри Қўқанд барпо гардид? 4) Мухторияти Туркистон аз тарафи мухториятхоҳон кай ва чӣ тавр эълон гардид? 5) Чаро «Мухторияти Қўқанд» меноманд? 6) Чаро муносибати байни Ҳокимияти Шўравии кишвари Туркистон ва мухториятхоҳон тезутунд гардид? 7) Сабаби ба инқироз дучор омадани ҳукумати мухториятхоҳон чист? 8) «Табаддулоти Эргаш» кай ва бо кадом мақсад ба амал омад? 9) «Мухторияти Қўқанд» кай ва аз тарафи кӣ барҳам дода шуд? 10) Кишвари Туркистон кай Ҷумҳурии Мухтори Шўравии Сотсиалистӣ эълон гардид? 11) §§ 31 ва 42-ро такрор кунед.

§48. БАРПО КАРДА ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШЎРАВӢ ДАР БАДАХШОН

Мавқеи отряди Помир нисбати Ҳокимияти Шўравӣ. Дар Бадахшони Кӯхӣ (мисли пештара) ҳар гуна тағйироте, ки ба амал меомад, ба мавқеи отряди сарҳадии аскарони рус (отряди Помир) вобаста буд. Аз тарафи дигар, сарварони отряд дар қатори вазифаҳои ҳарбӣ, инчунин, вазифаҳои маъмуриро низ иҷро мекарданд. Хулоса, сарвари отряд сарвари ҳарбию маъмурӣ ба ҳисоб рафта, ҳуқуқҳои нисбатан васеъ дошт. Сарвари отряд полковник Фенин буд.

Роҳбарияти Туркистони Шӯравӣ то тобистони соли 1918 тасаввур ҳам намекарданд, ки сарвари отряди Помир ва афсарони он мавқеи зиддишӯравиро ишғол менамоянд. Бинобар ин, дар Бадахшони Кӯҳӣ ханӯз Ҳокимияти Шӯравӣ барпо нагардида, ҳукумати Туркистони Шӯравӣ маҳз мавқеи муҳими ҳарбию стратегии ин минтақаи сарҳадиро ба эътибор гирифта, 10-уми июни соли 1918 дар бораи аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ – тоҷикон ва қирғизҳо ташкил намудани милитсияи маҳаллии Помир (Бадахшони Кӯҳӣ) қарор қабул карда буд. Чунин қарорро дар Тошканд қабул карданд, вале дар Бадахшони Кӯҳӣ ханӯз вазъияти ба замони Ҳукумати Муваққатӣ хос ҳукмрон буд.

То 2-юми июли соли 1918 на танҳо дар Бадахшон, ҳатто дар ҳудуди отряди Помир ҳам аз сарнагун гардидани Ҳукумати Муваққатӣ дар Петроград ва Тошканд хабар надоштанд. Танҳо 2-юми июл дар кумитаи аскарони отряд мактуби аз Тошканд фиристодаи П.Воловикро хонда, муҳокима намуданд, ки дар он оид ба сарнагун шудани Ҳукумати Муваққатӣ хабар дода мешуд. Дар натиҷа, хабари дар марказҳо бунёд гардидани Ҳокимияти Шӯроҳо ба зудӣ дар байни афсарону аскарони отряд ва оҳиста-оҳиста дар байни мардуми ноҳияҳои Бадахшони Кӯҳӣ низ паҳн гардид.

Афсарону аскарони отряд бунёди тартиботи навро ба таври гуногун қабул карданд. Пеш аз ҳама, афсарон бо сарварии полковник Фенин ва як қисми аскарони қатории отряд, ки ба Ҳукумати Муваққатӣ содиқ буданд, Ҳокимияти Шӯравиро эътироф накарданд.

Тобистони соли 1918 аз Тошканд бо мақсади ҷорӣ намудани робита бо отряди Помир (ба Бадахшон) бо сарварии собиқ поручики кӯшунҳои подшоҳӣ Афанасев отряди иловагӣ фиристода шуд. Вале аксари аъзои ин отряд ҳам, бо сарварии ҳуди Афанасев, муқобили тартиботи нав буданд. Аз ин рӯ, отряди Помир яқҷо бо отряди Афанасев дар мавқеи зиддишӯравӣ қарор доштанд.

30-юми августи соли 1918 мувофиқи фармоне, ки барои қисмҳои аскарони сурх бароварда шуд, отряди Помир ба тобеияти сардори комиссариати ҳарбии Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон гузашт. Аммо полковник Фенин ва дигар афсарони отряд на танҳо ин фармонро ба эътибор нагирифтанд, балки ҳамонро аз шинохтани Ҳокимияти Шӯравӣ саркашӣ мекарданд.

Ниҳоят, моҳи ноябри соли 1918 полковник Фенин ва дигар афсарони отряд бенатича будани мавқеи худро эҳсос намуда, бо 32 нафар аскарони қатории отряд тамоми маблағ ва аслиҳаи мавҷудаи отрядро бо худ гирифта, ба воситаи Вахон ба Ҳиндустон гурехтанд. Бо ҳамин Кумитаи Умумипомирии Ҳукумати Муваққатӣ барҳам хӯрд. Дар постҳои сарҳадии Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ қисми ками аскарони рус монданд. Аз ҳисоби ҳамин аскарон бо сардории Волков кумитаи инқилобӣ ташкил карда шуд, ки он мебоист дар Бадахшони Кӯҳӣ ҳокимиятро ба даст мегирифт.

Отряди А.А.Холмаков. Барпо карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Бадахшон. Охири моҳи ноябри соли 1918 Кумитаи Иҷроияи Марказии (КИМ) Ҷумҳурии Туркистон баробари шунидани хабари ба хориҷа гурехтани полковник Фенин ва дигар тарафдоронаш оиди ба Бадахшон фиристодани комиссияи ҳарбию сиёсӣ ва отряди ихтиёрӣ бо сарварию коммунист А.А.Холмаков қарор қабул кард. Дар ҳайати отряд 20 нафар болшевикон буданд. Комиссия ва отряд моҳи феввали соли 1917 бо душворихоӣ хеле зиёд ба Хоруғ расид. То омадани онҳо дар Бадахшон беҳокимиятӣ ҳукмфармо буд. Дар маҳалҳо ханӯз ягон ташкилот ё худ ҷамъиятҳои сиёсӣ инқилобӣ вучуд надоштанд. Вазифаи асосии комиссия ва отряди А.А.Холмаков дар маҳалҳо ташкил намудани органҳои ҳокимияти инқилобии халқӣ ва муҳофизати сарҳади давлатии Федератсияи Русия дар Бадахшон ба ҳисоб ме рафт.

Баҳори соли 1919 бо ташаббуси комиссия ва отряд дар якҷанд маҳаллаи Бадахшон кумитаҳои инқилобӣ ташкил карда шуданд. Анҷумани ин кумитаҳо барпо гардида, дар онҳо оид ба муттаҳид намудани кумитаҳои Помири Ғарбӣ ва Шарқӣ қарор қабул карданд. Роҳбарии умумиро дар Бадахшони Кӯҳӣ кумитаи отряд бо сарварию А.А.Холмаков ба ихтиёри худ гирифт. Дар назди отряд низ кумитаи инқилобӣ ташкил карда шуд, ки ба ҳайати он ғайр аз А.А.Холмаков, ҳамчунин П.Волков ва Руднев шомил буданд.

Ҳамин тавр, баҳори соли 1919 дар Бадахшони Кӯҳӣ бо ташаббуси комиссия ва отряди А.Холмаков Ҳокимияти Шӯравӣ ташкил карда шуд.

Сарчашма:

Сарвари шӯрои Ўш болшевик Сретенский оид ба ҳайати отряди Афанасев, то фиристодани он ба Помир, ба ҳукумати Туркистони Шӯравӣ чунин хабар дода буд: «... ҳайати отряд нисбат ба Ҳокимияти Шӯравӣ хайрхоҳ нестанд. Дар байни онҳо унсурони австриягӣ (асирони ҳарбии австриягӣ – Н.Х.) зиёданд. Бинобар ин, хушғеро набояд аз даст дод, то ин ки онҳо аслиҳаи худро ба муқобили худӣ мо нагардонанд». (Ниг.: Очерки по истории Советского Бадахшана. - Душанбе, 1981 - С. 83).

Санаҳои муҳим:

1917, 10-уми июн – қарори ҳукумати Туркистони Шӯравӣ оид ба ташкил намудани милитсияи маҳаллӣ дар Помир (Бадахшони Кӯҳӣ).

1917, 2-юми июл – ба отряди Помир ва мардуми Бадахшон расидани хабари сарнагун гардидани Ҳукумати Муваққатӣ.

1917, 30-юми июн – ба тобеияти сардори комиссариати ҳарбии Цумхурии Мухтори Шӯравии Туркистон гузаронида шудани отряди Помир.

1918, ноябр – ба хориҷа гурехтани сарвари отряди Помир полковник Фенин бо афсарон ва қисме аз аскарони отряд.

1918, феврал – ба Хоруғ расидани отряди А.А.Холмаков.

1917, баҳор – барпо карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Бадахшони Кӯҳӣ.

Савол ва супоришҳо:

1) Чаро дар Бадахшони Кӯҳӣ ханӯз Ҳокимияти Шӯравӣ барпо нагардида, ҳокимияти Туркистони Шӯравӣ 10-уми июни соли 1918 оид ба ташкил намудани милитсияи маҳаллӣ қарор қабул кард? 2) Мавқеи отряди Помир нисбат ба Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ гуна буд? 3) Чаро сарвари отряди Помир бо афсарон ва қисме аз аскарон ба хориҷа гурехт? 4) Отряди Холмаков бо кадом мақсад ташкил карда шуд ва он ба Хоруғ кай омад? 5) Ҳокимияти Шӯравӣ дар Бадахшони Кӯҳӣ кай барпо карда шуд? 6) §§ 14 ва 41-ро такрор кунед.

БОБИ 15
САРНАГУН КАРДА ШУДАНИ ТАРТИБОТИ АМИРӢ
ДАР БУХОРОИ МАРКАЗӢ ВА ТАШКИЛ ЁФТАНИ
ҶУМӢУРИИ ХАЛҚИИ ШӢРАВИИ БУХОРО

§49. ШИДДАТ ГИРИФТАНИ ЗИДДИЯТИ БАЙНИ
АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ШӢРАВӢ

Амири Бухоро – Олимхон тавассути кормандони резиденсияи Русия дар Бухоро аз сарнагун шудани Ҳукумати Муваққатӣ дар Петроград ва дар кишвари Туркистон сар шудани ҳаракатҳои инқилобӣ зуд огоҳ гардид. Олимхон аз пушту паноҳи боэътимод, ки онро дар симои Ҳукумати Муваққатии Русия ба тозагӣ пайдо карда буд, маҳрум шуд. Аз ин рӯ вай минбаъд худро мустақил ҳисобида, бо ҳукумати нави Русия ҳеҷ муносибат карданӣ набуд. Инқилоб зуд ба маҳаллаҳои руснишини аморати Бухоро – Бухорои Нав (Когон), Чорҷӯи Нав, инчунин, нуқтаҳои сарҳадӣ – Тирмиз, Каркӣ ва ғайра расид. 29-уми октябр кумитаи инқилобӣ дар Бухорои Нав ба ихтиёраш гузаштани ҳокимиятро эълон кард. 31-уми октябр дар Чорҷӯи Нав низ ҳокимият ба ихтиёри шӯроҳо гузашт.

2 – 7 (15 – 20)-уми декабри соли 1917 дар Бухорои Нав (Когон) Анҷумани II шӯроҳои маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадии аморати Бухоро барпо гардид. Вай дар ин маҳаллаҳо барҳам додани комичроияи вилоятии собиқ Ҳукумати Муваққатӣ ва резиденсияро маъқул шуморида, ба ихтиёри шӯроҳо гузаштани ҳокимиятро ба қонуният даровард.

Тезутундшавии вазъи сиёсӣ. Баъди дар Бухоро барҳам дода шудани резиденсия барои Ҳукумати Шӯравии кишвари Туркистон яке аз масъалаҳои мураккабтарин масъалаи муносибат бо ҳукумати амирии Бухоро буд. Аз ин рӯ Анҷумани II шӯроҳои маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадии аморати Бухоро бо мақсади аз нав ба роҳмондани муносибатҳои байнидавлатӣ бо аморати Бухоро, аз номи Давлати Шӯравӣ коллегия оид ба корҳои Бухороро иборат аз намояндагони шӯроҳои Бухорои Нав, Чорҷӯи Нав ва Тирмиз ташкил дод. Аммо ин коллегия ҳеҷ коре карда натавонист. Зеро ҳукумати амирӣ на танҳо ин коллегия, балки умуман Ҳукумати Шӯравӣ, аз ҷумла дар маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадии аморат барпо гардидани чунин ҳукуматро эътироф накард. Аз ин рӯ, як муддат вазифаи резидентро (баъди барҳам дода

шудани он) на коллегия, балки намояндаи фавқулодаи Ҳукумати Шӯравӣ оид ба корҳои Бухоро иҷро намуд.

29-уми ноябр (12-уми декабр)-и соли 1917 сарвари ҳукумати кишвари Туркистони Шӯравӣ Ф.И.Колесов ба амири Бухоро Сайид Олимхон барқия фиристода, дар он таъкид намуд, ки Ҳукумати Шӯравӣ ба таври қатъӣ принципҳои нисбат ба давлатҳои хурд эълонкардашударо риоя менамояд. Мувофиқи он, таъкид мегардид, ки ҳангоми оромӣ дар сарзамини Бухоро Ҳукумати Шӯравӣ тайёр аст бо ҳукумати амирӣ муносибати худро беҳтар намояд ва соҳибхитории Бухоро ба таври расмӣ шиносад, зеро яке аз принципҳои ба миллатҳои дигар эълоннамудаи Давлати Шӯравӣ принципи ҳаққи таъйини сарнавишти миллатҳо буд. Амалӣ гардидани ин принцип ба сиёсати пешгирифтаи Ҳокимияти Шӯравӣ вобастагӣ дошт.

Вале ҳукумати амирии Бухоро бо Ҳукумати Шӯравӣ муносибати худро беҳтар карданӣ набуд. Бинобар ин, муносибати байни Давлати Шӯравӣ ва аморати Бухоро тезутунд боқӣ монд.

Мавқеи чавонбухороиён. Сабабҳои таҷовузи Колесов. Қисми зиёди чавонбухороиён, махсусан сарварони он, дар аввал аз сарнагун гардидани Ҳукумати Муваққати буржуазии Русия ғамгин гардида буданд, зеро бовари онҳо нисбат ба он ҳукумат хеле зиёд буд. Дар замоне ки зиддияти байни Давлати Шӯравӣ ва ҳукумати амирӣ боло мегирифт, вазъияти чавонбухороиён боз ҳам душвортар гардид. Чунки чавонбухороиён баъди моҳи апрели соли 1917 аксаран имкони дар Бухорои Қуҳна осоишта зистанро аз даст дода, муваққатан дар Бухорои Нав (Когон) қарор гирифта буданд. Ҳарчанд Ҳукумати Шӯравӣ дар ин ҷо ҳукмронӣ мекард, вале онҳоро ҷосусони амирӣ ором намегузоштанд. Бинобар ин ба сарварони чавонбухороиён зарур буд, ки муносибати худро нисбат ба Давлати Шӯравӣ муайян намоянд. Дар ин ҷо онҳо бе ҳеч калавиш ба тарафи шӯроҳо гузаштанд, зеро оштии шудан бо мухолифин номумкин буд. Ғайр аз ин, чавонбухороиён аз тезутунд шудани зиддияти байни Давлати Шӯравӣ ва аморати Бухоро шод буданд.

Чавонбухороиён аз авҷ гирифтани зиддияти байни Давлати Шӯравӣ ва аморати Бухоро истифода карданӣ шуданд. Пеш аз ҳама, вазъият онҳоро маҷбур менамуд, ки дар атрофи кумитаи марказии хизби худ, ки моҳи март соли 1917 ташкил ёфта буд, муттаҳид шуда, дар масъалаи Бухоро якҷо бо ҳукумати Тур-

кистони Шӯравӣ амал намоянд. Бо ҳамин мақсад онҳо ҳайатеро бо сарвари Ф. Хочаев барои гуфтушунид ба Тошканд фиристоданд. 6-уми декабр ҳайат ба Тошканд омад. Ҳангоми гуфтушунид Ф.Хочаев Ф.И.Колесовро бовар кунонидааст, ки чавонбухороиён гӯё дар дохили Бухоро 30 ҳазор нафар шахсони ба худ содиқ, аз ҷумла 4 ҳазор нафар шахсони мусаллаҳ доштаанд. Ҳамаи онҳо гӯё мунтазири фармон ё худ ишорае ҳастанд. Намояндаи чавонбухороиён, инчунин, аз сарвари ҳукумати Туркистон барои мусаллаҳ намудани тарафдорони худ аслиҳа хостааст.

Ҳамин тавр, дар рӯзномаи гуфтушунид масъалаи бо қувваҳои муттаҳидаи Туркистони Шӯравӣ ва чавонбухороиён сарнагун намудани тартиботи амирии Бухоро матраҳ буд. Ин масъала дар байни қариб тамоми сарварони ҳизбию шӯравии кишвари Туркистон ҳамовозӣ пайдо кард.

Тачовузи Колесов ва оқибатҳои он. Аз тарафи аскарони сурх торумор карда шудани «Мухторияти Қўқанд» (22-юми феврари соли 1918) ҳалли масъалаи Бухоро тезонид. 28-уми феврари соли 1918 Ф.И.Колесов ба истгоҳи роҳи оҳани Бухорои Нав ҳозир шуд. Бо ӯ беш аз 50 нафар муҳофизон (чун муҳофизони раиси ҳукумат) омада буданд. Дар ихтиёри ӯ дигар қуввае набуд.

Чавонбухороиён низ дар атрофи худ фаъолони зиёд надоштанд. Онҳо метавонистанд дружинае иборат аз 200–300 нафар (асосан аъзои ҳизб) ташкил диҳанд, вале онҳо ба ин аҳаммият надода, аз омадани Ф.И. Колесов рӯҳбаланд гардиданд ва барои роҳбарии шӯриш, бо сарвари Ф.Хочаев кумитаи инқилобӣ ташкил доданд.

Рӯзи 28-уми феврал бо имзои Ф.И.Колесов – чун раиси ҳукумати Туркистон ва Ф. Хочаев – чун раиси кумичроияи Ҳизби чавонбухороиён, ба номи амир Олимхон мактуб, дақиқтараш, таҳдиднома (ултиматум) фиристода шуд. Дар он аз амир талаб карда мешуд, ки ӯ дар муддати 24 соат бояд ҳукуматашро пароканда намуда, идораи мамлакатро ба ихтиёри кумитаи ичроияи ҳизби чавонбухороиён супорад. Ҳукумати нав аз ҳисоби чавонбухороиён гӯё бо ризояти амир ташкил карда мешавад. Яъне мувофиқи ин таҳдиднома, амир дар мансабаш як муддат нигоҳ дошта мешуд, вале ӯ бояд аз рӯи хоҳиши чавонбухороиён амал мекард.

Амир Олимхон бо мақсади ба иштибоҳ андохтани Ф.И.Колесов ва Ф.Хочаев, қўшбегӣ Мирзо Низомиддинхоҷаи

урганчиро, ки душмани қаттоли чавонбухороиён буд, аз мансабаш озод карда, ба ҷойи ӯ Усмонбекро кӯшбегӣ таъйин намуд. Рӯзи 1-уми март ӯ ба таҳдиднома ҷавоб гардонд, вале барои аз ҳисоби чавонбухороиён ташкил кардани ҳокимият розӣ нашуд.

Дар натиҷа, 2-юми март соли 1918 ҷанги байни кӯшунҳои Колесов ва амир оғоз шуд, ки он дар таърих бо номи «таҷовузи Колесов» маълум аст. Миқдори умумии кӯшунҳои Колесов, ғайр аз посбонони шахсиаш, тақрибан 450–500 нафарро ташкил меод. Аз ин ҳисоб беш аз 200 нафарро дружинаи чавонбухороиён ва тахминан ҳамон миқдори дигарро отряди ҷангии коргарони Бухорои Нав ташкил мекарданд. Шумораи сарбозон ва фидоӣни амир Ҳанӯз дар рӯзи якуми ҷанг нисбат ба кӯшунҳои Колесов хеле зиёд буд, вале бо вучуди ҷунин бартарӣ, натиҷаи рӯзи аввали ҷанг ба фоидаи отряди Колесов буд. Онҳо ҳатто ду тӯпи амирро ғанимат гирифтанд. Роҳбари умумии кӯшунҳои амир Мирзо Низомиддинхоҷаи урганҷӣ аз майдони ҷанг гурехт.

Натиҷаи рӯзи аввали ҷанг амирро ба воҳима гузошт. Амир Олимхон бо мақсади ба иштибоҳ андохтани Колесов, рӯзи дигар – 3-юми март ба назди ӯ ҳайати намояндагии худро бо сарвари кӯшбегӣ Усмонбек барои гуфтушунид фиристод. Ин ҳайат ба Колесов нусхаи фармони ислоҳоти 2-юми март имзонамудаи амирро нишон доданд, ки мувофиқи он, амир гӯё дар аморат ислоҳоти васеъ мегузаронад, аз ҳисоби мардуми доно, пеш аз ҳама, чавонбухороиён, ҳукумати нав ташкил менамояд ва ғайра. Дар рафти гуфтушунид чавонбухороиён талаби нав – бесилоҳ гардонидани сарбозони амирро ба миён гузоштанд. Намояндагони амир бо дили нохоҳам ин талабро ҳам қабул карданд. Аз тарафи Ф.И.Колесов, барои назорати бесилоҳшавии сарбозони амир гурӯҳе аз 22 нафар бо сарвари В.П.Уткин фиристода шуд, ки ҳамаи онҳо дар Арки Бухоро (дар таҳхонаи кӯшбегӣ) бо ваҳшоният кушта шуданд.

Ф.И.Колесов ва Ф.Хоҷаев ба гуфтушунид бовар ҳосил карда, мунтазири расидани хабари бесилоҳшавии сарбозони амир буданд, вале амир аз фурсати мусоид (рӯзи 3-юми март, ки амалиёти ҷангӣ набуд) истифода карда, 4-уми март тақрибан 35 ҳазор нафарро бо сарвари Салимбек бар зидди қувваи камшумори Колесов муқобил гузошт. Сарбозони амир ҳамзамон ба вайрон кардани роҳи оҳани атрофи Бухорои Нав шурӯъ намуданд.

Дар натиҷа, рӯзи 4-уми март Колесов дар ҳолати ногувор

монд. Лавозимоти ҳарбии ӯ дар арафаи тамои шудан буд. Вайронии роҳи оҳан умеди ӯро аз ҳар гуна кумаки беруна канд. Бинобар ин он рӯз қўшунҳои Колесов аз ягона бартарии худ – тўпҳо истифода карданд, вале тири тўпҳо ҳам ба нишон намерасид. Чанги рӯзи 5-уми март барои онҳо хеле душвор буд. Ниҳоят, шаби аз 5-ум ба 6-уми март Колесов маҷбур шуд, ки роҳи оҳани вайронаро таъмир намуда, чангкунон оҳиста-оҳиста ба сӯи Қизилтеппа қафо гардад. Ҳамроҳи Колесов тамоми мардуми русзабони Бухорои Нав ҳам ба роҳ баромаданд.

Мувофиқи маълумот, шумораи умумии мардуми ҳамроҳи Колесов рафта ба 8 – 10 ҳазор нафар мерасид.

Танҳо хабари аз Тошканд омадани қувваи имдод ба Колесов ва ҳамроҳони ӯ рӯҳияи тоза бахшид. 17-уми март аз тарафи қувваҳои муттаҳидаи отряди Колесов ва қувваҳои тозанафас яке аз шаҳрҳои бузургтарини аморат – Кармина забт карда шуд. Чунин ҳолат амиро ба имзои сулҳ маҷбур намуд.

25-уми март соли 1918 дар Қизилтеппа байни аморати Бухоро ва Туркистони Шӯравӣ созишномаи сулҳ имзо гардид. Мувофиқи он, тарафайн уҳдадор шуданд, ки шарт-номаи соли 1873-и байни Бухоро ва Русияро риоя карда, асиронро иваз намоянд. Ҳукумати амиро барои шинохтани Давлати Шӯравӣ ва эътирофи чунин ҳокимият дар маҳаллаҳои руснишини аморат ваъда дод. Ҳукумати амиро ҳамчунин розӣ шуд, ки роҳи оҳани вайронкардаашро таъмир намояд, аскарони худро аз 12 ҳазор нафар зиёд накунад, ба ихтиёри ҳукумати Туркистон 100 вагон ғалла фириштад ва ғайра.

Ҳамин тавр, чанги байни Давлати Шӯравӣ ва аморати Бухоро анҷом ёфт. Ин чанг ба ҳар ду тараф зарари моддию маънавий ва талафоти ҷонии зиёд овард. Бегуфтугӯ, он натиҷаи хатои ҷиддии сарварони Ҳизби ҷавонбухороиён ва Туркистони Шӯравӣ ба ҳисоб меравад. Махсусан, баъди он чанг сарзамини Бухоро ба як кушишхона табдил ёфта буд. Ҳар рӯз садҳо муқобилони тартиботи амиро ро гўсфандвор сар мебуриданд, ки ин ҳодисаи мудҳиш дар повести машҳури С.Айнӣ «Ҷаллодони Бухоро» муфассал тасвир ёфтааст.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи ваҳшонияти ҳукумати амирии Бухоро ба муносибати таҷовузи Колесов навиштааст: «Аз рӯзи сар шуда-

ни чанг бо Колесов дар Бухоро майдони ваҳшоният кушода шуд. Муллоҳо ба куштани ҳамаи ҳамфикрони ҷавонон фатво бароварданд. Ин фатво ба таври хеле ваҳшиёнае ба амал татбиқ мешуд. Одамони амир, элнӯкарҳо, одамони кушбегӣ, қозӣ ва ғазоталабон дар ҳар кучо, ки камзулпӯшро диданд, зада куштан гирифтанд... Дар ҳама ҷо одамони ришашон андак кӯтоҳ, либосашон андак калта кушта мешуданд». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. - С.216).

Санаҳои муҳим:

1917, охири октябр ва аввали ноябр – дар маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадии аморати Бухоро барпо карда шудани тартиботи шӯравӣ.

1917, 29-уми ноябр (12-уми декабр) – барқияи сарвари ҳукумати кишвари Туркистон Ф.И.Колесов ба амир Олимхон оид ба муносибатҳои минбаъда.

1917, 28 - уми феврал – таҳдиднома (ултиматум) - и Ф.И.Колесов ба номи амир Олимхон.

1917, 2-5-уми март – амалиёти ҷангии байни кӯшунҳои амирии Бухоро ва отряди Ф.И.Колесов, ки бо номи «таҷовузи Колесов» маълум аст.

1917, 25-уми март – имзои сулҳ дар Қизилтеппа.

Савол ва супоришҳо:

1) Инқилоби октябри Русия ба амир Олимхон ва сиёсати ӯ чӣ таъсир расонд? 2) Дар маҳаллаҳои руснишин ва сарҳадии аморати Бухоро Ҳокимияти Шӯравӣ кай барпо карда шуд? 3) Ҷаро муносибати байни Давлати Шӯравӣ ва ҳукумати Амирии Бухоро тезутунд гардид? 4) Дар барқияи сарвари ҳукумати кишвари Туркистони Шӯравӣ Ф.И.Колесов ба номи амир Олимхон аз 29-уми ноябр (12-уми декабр) -и соли 1917 чӣ гуфта мешуд? 5) Мавқеи ҷавонбухороиён дар арафаи таҷовузи Колесов чӣ гуна буд? 6) Ф. Ҳоҷаев ҳангоми гуфтушунид бо Ф.И.Колесов чӣ ҷавоб дод? 7) Таҷовузи Колесов чӣ тавр сар шуд ва бо чӣ анҷом ёфт? 8) Рафти амалиёти ҷангии байни кӯшунҳои амир ва отряди Колесовро нақл кунед. 9) §§ 45 – 46-ро такрор намоед.

§50. ТАШКИЛЁБИИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ

Муҳочирати чавонбухороиён ба кишвари Туркистон. Баъд аз таҷовузи Колесов барои чавонбухороиён на танҳо дар сарзамини аморати Бухоро, балки ҳатто дар Бухорои Нав (Когон), ки шаҳри руснишин ҳисоб мешуд, зистан имконнопазир гардид, зеро фиристодагони ҳукумати амири ҳар лаҳза ба ҷони онҳо қасд мекарданд. Аз ин рӯ чавонбухороиён маҷбур шуданд, ки барои халосии ҷони худ ба дарунтари кишвари Туркистон ҳичрат намоянд. Аксари онҳо бо кумитаи марказии ҳизби худ ба шаҳри Тошканд кӯчиданд.

Дар шаҳри Тошканд дар байни чавонбухороиён оид ба сабабҳои фочиаи содиршуда (яъне таҷовузи Колесов) баҳсу мунозираҳо авҷ гирифт. Дар натиҷа, на танҳо Кумитаи Марказии ҳизби чавонбухороиён, балки ҳуди ҳизб ҳам ба гурӯҳҳо тақсим шуд. Онҳо якдигарро барои фочиаи содиршуда гунаҳкор меҳисобиданд.

Дар Тошканд гуруснагӣ ва қатъӣ ҳукмфармо буд. Ҳизбҳои гуногун – болшевикон, меншевикон ва эсерҳо, инчунин гурӯҳҳои чамбиятҳои гуногун амал мекарданд. Албатта, ин ба фаъолияти чавонбухороиён бетаъсир намонд.

Ҳизби чавонбухороиёни сотсиал-инкилобӣ. Чавон-бухороиён дар шаҳри Тошканд бо фаъолияти ҳизбҳои гуногун шинос шуданд, вале диққати онҳоро дар аввал бештар ҳизби эсерҳо ба худ ҷалб кард. Зеро ин ҳизб, ки асосан ҳимояи манфиати деҳқонро мақсади худ қарор дода буд (аксари мардуми аморати Бухоро ҳам деҳқонон буданд), бинобар ин ба андешаи чавонбухороиён, барномаи Ҳизби эсерҳо ба шароити Бухоро бештар мувофиқат менамуд. Дар натиҷа, баҳори соли 1918 як гурӯҳи чавонбухороиён бо сарвари Усмонхоҷа Пӯлодхоҷаев, Ато Хоҷаев ва Қорӣ Фулом аз ҳайати Ҳизби чавонбухороиён баромада, дар асоси барномаи эсерони чап Ҳизби чавонбухороиёни сотсиал-инкилобиро ташкил намуданд.

7-уми июли соли 1918, баъди суиқасд ба ҷони сарвари Ҳокимияти Шӯравӣ В.И.Ленин ҳизби эсерони чап аз тарафи Давлати Шӯравӣ пароканда карда шуд. Ин воқеа ба тарафдорони туркистонӣ ва бухороии ин ҳизб низ бетаъсир намонд, дақиқтараш, фаъолияти онҳо аз тарафи Ҳокимияти Шӯравӣ манъ карда шуд. Дар натиҷа, дар ҳайати Ҳизби навбунёди

чавонбухороиёни сотсиал-инқилобчӣ боз ҷудой ба амал омад.

Ташкилѐбии Ҳизби коммунистии Бухоро. 25-уми сентябри соли 1918 дар шаҳри Тошканд чамъомади 86 нафар собиқ аъзои Ҳизби чавонбухороиёни сотсиалинқилобчӣ барпо гардид. Дар он ҳозирон қарор карданд, ки онҳо аз ҳайати ҳизб ва аз мавқеи эсерҳои чап баромада, ба мавқеи ҳизби болшевикӣ мегузаранд ва ҳизби навро бо номи «Ҳизби чавонбухороиён – коммунистон – болшевикон» бунёд мекунанд. Дар чамъомад кумитаи марказии ҳизби нав интихоб гардид, ки Азимҷон Ёқубов (Ёқубзода) раис ва Муҳаммад Қулмуҳаммадов муовин интихоб шуданд.

Ҳамин тавр, Ҳизби коммунистии Бухоро ташкил ёфт. Он дар шаҳрҳои Самарқанд, Бухорои Нав, Бухорои Кухна, Чорҷӯи Нав, Каттакӯрғон, Каркӣ ва дигар ҷойҳо шуъбаҳо дошт. Масалан, ба шуъбаи дар шаҳри Бухорои Кухна буда Абдуллохоҷа Тӯраев сарварӣ менамуд, ки ӯ минбаъд яке аз қаҳрамонҳои мусбати романи «Дохунда»-и С.Айнӣ гардид.

23-юми октябри соли 1918 дар маҷлиси навбатии Кумитаи Марказии Ҳизби коммунистии Бухоро барномаи ҳизб қабул карда шуд. Мувофиқи он, ҳизб бояд: барои сарнагун кардани тартиботи амири дар Бухоро ва бунёди ҷумҳурии халқӣ; мусодираи замини амиру бекҳо ва дар байни деҳқонон тақсим намудани онҳо; ба ҷойи қозӣ ҷорӣ кардани суди интихобӣ; баробарҳуқуқии ҳамаи миллатҳо, занону мардон, озодии суҳан, матбуот, таълиму таъботи бепул ва ғайра мубориза мебард. Аз 30-юми май то 11-уми июни соли 1919 дар шаҳри Тошканд Анҷумани якум (муассисон)-и Ҳизби коммунистии Бухоро барпо гардид, ки он ташкилѐбии ҳизбро ба қонуният даровард.

Аз 28-уми июни соли 1920 коммунистони Бухоро аввал дар Тошканд, баъд дар Бухорои Нав (Когон) ба нашри рӯзномаи худ «Кутулиш»

Абдуллохоҷа Тӯраев (дар мобайн), сардори шуъбаи ҲК Бухоро воқеъ дар шаҳри Бухорои Кухна, яке аз қаҳрамонони романи «Дохунда»-и С.Айнӣ

(Озодӣ) сар карданд. Ин рӯзнома ҳамчун нашрияи чамъиятию сиёсӣ ва адабӣ ҳафтае ду дафъа ба забонҳои ўзбекӣ ва форсии тоҷикӣ, то 3 ҳазор нусха нашр гардида, бепул паҳн карда мешуд. Дар байни бухороиён инчунин аввалин маҷаллаи форсии тоҷикии «Шуълаи инқилоб», ки дар Самарқанд нашр мегардид ва сармуҳаррири онро Саидризо Ализода ба уҳда дошт, паҳн карда мешуд.

Саидризо Ализода (1892–1944) – сармуҳаррири маҷаллаи форсии тоҷикии «Шуълаи Инқилоб»

Ташкилѐбии Ҳизби чавонбухороиѐни инқилобчӣ. Дар аввали соли 1920 вазъи Ҳукумати шӯравии Русия нисбатан беҳтар гардид. Қувваҳои зиддишӯравӣ асосан шикаст хӯрданд. 2-юми феввали соли 1920 хони Хева ҳам сарнагун карда шуд ва ба ҷойи он Ҷумҳурии Халқии шӯравии Хоразм ба вуҷуд омад. Аморати Бухоро дар Осиёи Марказӣ ҳамчун ягона тақягоҳи қувваҳои зиддишӯравӣ боқӣ монд.

Вазъи баамаломада тамоми қувваҳои зиддиамирӣ, аз ҷумла қисми боқимондаи чавонбухороиѐнро низ ба ҷунбиш овард, зеро як қисми онҳо Ҳизби коммунистии Бухороро ташкил дода, ба он дохил шуда бошанд ҳам, қисми дигар худро канор гирифта, то ин лаҳза фаъолияти худро чандон нишон намода буданд. Масалан, яке аз пешвоѐни ин ҳаракат Файзулло Хоҷаев ба Москва рафта, аз фаъолияти Ҳизби чавонбухороиѐн то андозае канда шуда буд. Моҳи январӣ соли 1920 ӯ аз Москва ба Тошканд омада, Ҳизби чавонбухороиѐнро аз нав ташкил дод. Дар ҷамъомади ҳизб, ки дар Тошканд гузашт, Бюрои Марказии Ҳизби чавонбухороиѐни инқилобчӣ интихоб карда шуд. Он бо номи Бюрои Марказии Туркистонии Ҳизби чавонбухороиѐни инқилобчӣ низ маълум аст.

Ҳизби чавонбухороиѐни инқилобчӣ барнома дошт, ки аз тарафи худ Ф.Хоҷаев тартиб дода шуда буд ва конфронси ҳизбӣ онро 14-уми июни соли 1920 қабул намуд. Аз барномаи он бармеояд, ки ҳизб мақсадҳои низомӣ доштааст: сарнагун намудани тартиботи амирӣ ва барқарор кардани ҷумҳурии халқӣ; баробарҳуқуқии ҳамаи миллатҳо ва ғайра. Дар барномаи ҳизб

оид ба масъалаи дин таъкид карда мешуд, ки «дин ва шариат ифодакунандаи ҳақиқат ва ҳимоятгари камбағалон мебошад». Бинобар ин ҳизб ният дошт, ки дин ва шариатро ба муқобили ҳукуматдорони аморат ва капитализм истифода кунад. Нисбати масъалаи замин Ҳизби чавонбухороиёни инқилобчӣ ният дошт, ки замини дар ихтиёри амир, бекҳо ва дигар истисморгарон бударо мусодира намуда, дар байни деҳқононе, ки дар ҳамон заминҳо кор мекарданд, тақсим намояд. Барои ба таври қатъӣ ҳал намудани масъалаи замин онҳо анҷумани деҳқононро даъват карданд буданд. Дар барнома инчунин рушди саноат дар Бухоро, рӯзи кории 8-соата, рушди илму фарҳанг ва ғайра дар назар дошта шуда буд. Мувофиқи он, таълим дар мактабҳои ибтидоӣ бояд ба забони ҳамон халқе чорӣ карда мешуд, ки он халқ дар он маҳал аксариятро ташкил менамояд, вале дар донишкадаҳои олий таълим бояд танҳо бо «забони адабии туркӣ» чорӣ мегардид. Тоҷикон дар барнома яке аз қабिलाҳои турк ҳисоб карда мешуданд. Мувофиқи низомномаи ҳизб, чазо барои узви гунаҳкори ҳизб аз хориҷ намудан аз ҳизб то қатл муайян карда шуда буд.

Ҳизби чавонбухороиёни инқилобчӣ дар баробари Тошканд ва Москва, инчунин дар ҳуди аморат: Бухорои Кухна, Бухорои Нав (Когон), Чорҷӯи Нав, Каркӣ, Шаҳрисабз ва дигар нуқтаҳо шӯъбаҳо дошт. Аз 15-уми апрели соли 1920 дар Тошканд ба нашри рӯзномаи худ – «Учқун» (Шарора) сар карданд, ки он моҳе ду дафъа, ба миқдори 5 ҳазор нусха ба забони ўзбекӣ нашр мешуд.

Фарқи барномаи Ҳизби чавонбухороиёни инқилобчӣ аз барномаи Ҳизби Коммунистии Бухоро. Фарқи ҷиддии барномаи Ҳизби чавонбухороиёни инқилобчӣ аз барномаи Ҳизби Коммунистии Бухоро он буд, ки барномаи коммунистон дар асоси барномаи Ҳизби коммунистӣ (болшевикон)-и Русия тартиб ёфта буд ва аз ин рӯ худро қисми таркибии он ҳизб ва ҷумҳурии ояндаи Бухороро қисми таркибии Ҷумҳурии Туркистон ҳисоб мекард. Аммо Ҳизби чавонбухороиёни инқилобчӣ худро ҳизби мустақил ва ҷумҳурии ояндаи Бухороро низ мустақил мешуморид. Тақия ба дину шариат ба чавонбухороиёни инқилобчӣ имкон меод, ки минбаъд мардуми зиёди аморатро ба тарафи худ кашанд, зеро ин нуқта дар барномаи коммунистон ҷой надошт. Баръакс, ба ақидаи пешвоёни коммунистони Бухоро, дар аморат бо тақия ба коргарон ва камбағалони шаҳру деҳот инқилоби сотсиалистӣ имконпазир будааст. Ба ақидаи пешвоёни чавонбухороиёни инқилобчӣ,

инқилоби Бухоро бояд инқилоби халқии демократӣ бошад ва дар он бояд доираи васеи мардуми Бухоро, ҳатто буржуазияи миёна ва хурд, иштирок намоянд.

Ҳамин тавр, дар арафаи сарнагун карда шудани тартиботи амирӣ дар Бухоро ду ҳизб амал мекард. Мувофиқи баъзе маълумот, Ҳизби коммунистони Бухоро гӯё 5 ҳазор нафар аъзо ва 20 ҳазор нафар хайрхоҳ, Ҳизби ҷавонбухороиёни инқилобчӣ – 800 нафар аъзо ва 10 ҳазор нафар хайрхоҳ доштаанд. Аммо дар байни ин ду ҳизб иттифоқи мустаҳкам вучуд надошт.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар бораи зиёд шудани аъзо ва тарафдорони коммунистони Бухоро ва ҷавонбухороиёни инқилобчӣ, ки онҳоро «Кумитаи ҷавонбухороиён» ном бурдааст, менависад: «Ба Кумитаи ҷавонбухороиён сиёсати дохилӣ ва хориҷии амир Олимхон бисёр ёрмандӣ кард. Ҳар касе, ки ҳар қадар зулм меид, ҳамон қадар ба идораи ҳукумати Бухоро бо чашми нафрат ва ба кумита ба назари дӯстӣ нигоҳ мекард. Зулмдидаеро, ки ҳукумати Бухоро таъқиб мекард ё дастгир карданӣ мешуд, агар маҷол меёфт, ба кумита илтиҷо мебард». (Ниг.: Айнӣ С. Куллийёт. Ҷилди 10. С. 184).

С.Айнӣ дар асари дигараш оид ба муносибати байни ташкилотҳои коммунистии Бухоро ва ҷавонбухороиёни инқилобчӣ навиштааст: «Ин ташкилотҳо дар шаҳри Бухоро ва вилоятҳои вай ҳам шуъбаҳои махфии худро доштанд. Аммо хоҳ дар Тошканд бошад ва хоҳ дар маҳалҳо, ҳамеша дар байни ин ду ташкилот низоъ ва ҷанҷол буд, ки ин ба пеш бурдани инқилоби Бухоро сакта меовард...». (Ниг.: Айнӣ С. Куллийёт. Ҷилди 1. С. 92).

Санаҳои муҳим:

1918, баҳор – бунёди Ҳизби ҷавонбухороиёни сотсиал-инқилобчӣ.

1918, 25-уми сентябр – таъсиси Ҳизби коммунистии Бухоро.

1920, январ – таъсиси Ҳизби ҷавонбухороиёни инқилобчӣ.

1920, 2-юми феврал – сарнагун карда шудани хонигарии Хева ва бунёди Ҷумҳурии Халқии шӯравии Хоразм.

Савол ва супоришҳо:

1) Чаро ҷавонбухороиён ба кишвари Туркистон муҳоҷират карданд? 2) Ҳизби ҷавонбухороиёни сотсиалинқилобчӣ чӣ тавр бунёд гардид ва тақдири ояндаи он чӣ шуд? 3) Ҳизби коммунисти Бухоро кай, дар кучо ва чӣ тавр ташкил ёфт? 4) Мувофиқи барнома мақсади коммунистони Бухоро аз чӣ иборат буд? 5) Ҳизби ҷавонбухороиёни инқилобчӣ кай, дар кучо ва чӣ тавр ташкил ёфт? 6) Мувофиқи барнома мақсади ҷавонбухороиёни инқилобчӣ чӣ буд? 7) Дар барномаи ҷавонбухороиёни инқилобчӣ ва коммунистони Бухоро боз чӣ нуктаҳои фарқкунанда мавҷуд буд? 8) Ҳизбҳои номбурда чӣ қадар аъзо ва хайрхоҳ доштанд? 9) §§ 44 ва 49-ро такрор кунед.

§51. ОҒОЗИ БАРПО ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР НОҲИЯҲОИ БУХОРОИ МАРКАЗИ

Сарнагун кардани амири Бухоро – вазифаи навбатии Давлати Шӯравӣ. Соли 1919 барои Давлати Шӯравӣ соли душвортарин ба ҳисоб мерафт. Дар ин сол қариб дар тамоми ноҳияҳои Русияи Шӯравӣ ҷанги дохилӣ идома дошт. Туркистони Шӯравиро ҳаракати зиддишӯравӣ фаро гирифта буд. Моҳи август бо мақсади мубориза ба муқобили қувваҳои зиддишӯравӣ аз ҳисоби қисмҳои аскарони сурхи дар қаламрави ин кишвар қарордоштаи fronti Туркистон (Туркфронт) ташкил ёфт. Моҳи октябр бо ташаббуси Кумитаи Марказии Ҳизби коммунистӣ (болшевикӣ) ва Ҳокимияти шӯравии Русия бо мақсади расонидани кумаки амалӣ ба коммунистони Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Туркистону Бухоро, Комиссияи Туркистонӣ (Турккомиссия) ташкил карда шуд. Минбаъд Туркфронт ва Турккомиссия дар сарнагун намудани тартиботи амирии Бухоро нақши муҳиме бозиданд.

Тобистони соли 1920 дар назди фармондеҳи fronti Туркистон М.В. Фрунзе масъалаи Бухоро аввалиндараҷа ба ҳисоб мерафт, зеро сарнагун намудани тартиботи амирии Бухоро вазифаи навбатии Ҳокимияти шӯравии Русия маҳсуб мешуд. Чунин сиёсатро муҳолифони тартиботи амирий бо он асоснок мекарданд,

ки аморати Бухоро дар самти ҷануб такагоҳ ва макони асосии қувваҳои зиддишӯравӣ гардидааст. Бинобар ин мувофиқи фармони М.В. Фрунзе, қисмҳои аз муҳорибаҳо озодгардидаи аскарони fronti Туркистон пайхам дар нуқтаҳои асосии аморат ҷойгир карда шуданд.

Бояд таъкид кард, ки сиёсати берунии нисбат ба ҳукумати амирии Бухоро пешгирифтаи Давлати Шӯравӣ хайрхоҳона набуд. Барои равшан намудани ин масъала ба гузориши муовини комиссари корҳои хориҷии Федератсияи Русия (ҶФШСР) Л.М. Карахан аз 20-уми майи соли 1920 ба номи В.И. Ленин менигарем, ки онро роҳбарони Ҳизби Коммунисти (болшевикӣ)-и Русия аз ҳар ҷиҳат муҳокима намуда, комилан маъқул шуморида буданд. Дар гузориш маркази қувваҳои зиддишӯравӣ гардидаи Бухоро, сиёсати зиддимардумии онро бори дигар нишон дода, таъкид намудааст, ки «Сиёсати мо... то ҳанӯз ягон натиҷае надод – Бухоро на бо мо, балки муқобили мо. Бинобар ин, мо пурра бо андешаи Турккомиссия, намояндагӣ дар Тошканд розӣ шуда, пешниҳод менамоем, ки амиро сарнагун карда, ба сари ҳокимият ҷавонбухороӣро (ҳоло коммунистонро) гузошта, Бухороро демократӣ эълон намоянд.

Ин дар муддати якчанд моҳ, дар натиҷаи табaddулотӣ дохилӣ дар Бухоро ва дастгирӣ аз сарзамини мо, ба воситаи отрядҳои бухороӣ аз ҳисоби гурезагони зиёди худӣ кӯшунҳои амир ташкил ёфта имконпазир аст. Баъди ташкил гардидани ҳукумати нав мо метавонем кӯшунҳои худро барои муҳофизати роҳи оҳан ва сарҳад дарорем».

Аз гузориши Л.М. Карахан чунин бармеояд, ки он лаҳза дар комиссариати корҳои хориҷии Русияи Шӯравӣ ба қувваҳои дохилии худӣ Бухоро аз будаи хеле зиёд баҳо дода, тақдирӣ ҳукумати амиро тавассути худӣ бухороӣ ҳал карданӣ буданд. Амалиёт бе иштироки қисмҳои аскарони сурхи Русияи Шӯравӣ татбиқ негардид.

Аммо мавқеи Турккомиссия ва пеш аз ҳама, сарвари fronti Туркистон – М.В. Фрунзе дар ҳалли масъалаи Бухоро тамоман дигар буд. Онҳо дар ин роҳ бештар ба қувваи аскарони сурх бовар доштанд. Амири Бухоро Олимхонро махсусан, дар маҳаллаҳои руснишини аморат – Бухорои Нав (Когон), Чорҷӯи Нав ҷойгир карда шудани қисмҳои аскарони сурх ба воҳима андохта буд. Зеро сарбозон ва навкарони аксар машқи ҷангӣ нади-

даи ӯ, ки тахминан ба 13 ҳазор нафар мерасид, ба қисмҳои 70-ҳазорнафараи аскарони сурхи дар майдонҳои ҷанг обутобёфтаи фронти Туркистон муқобилат кардан наметавонишанд.

Сиёсатмадорони шӯравиро якравии амир ба ташвиш оварда буд. Олимхон аз душманони ашаддии соҳти шӯравӣ буд. Аз ин рӯ ҳар се воҳӯрии сарвари фронти Туркистон М.В. Фрунзе бо амир бе натиҷа анҷом ёфтанд. Дар ин мулоқотҳо М.В. Фрунзе бо ҳукумати амири дар баробари беҳтар намудани муносибат бо Давлати Шӯравӣ талаб кард, ки қисмҳои аскарони сурхи дар Бухорои Нав, Қаршӣ, Каркӣ, Чорҷӯи Нав ва Тирмиз бударо бо хӯрокворӣ таъмин намуда, хатти телеграфро барқарор намояд, аммо ба ивази ин ҳама М.В. Фрунзе ягон чиз пешниҳод намекард. Амир талаб дошт, ки аз тамоми нуқтаҳои номбурда қисмҳои аскарони сурх бароварда шаванд.

Иғвои 2-юми июл. Тобистони соли 1920 муносибати байни ҳукумати амирии Бухоро ва Ҳокимияти Шӯравӣ андаке беҳтар шуд. Дақиқтараш, ҳукумати амири маҷбур шуд, ки нисбат ба Давлати Шӯравӣ муносибаташро беҳтар намояд, зеро то ин вақт амир ба қувваҳои зиддишӯравии дохили Русия ва империалистони хориҷӣ эътимоди қавӣ дошт. Акнун ҳамаи он умедҳо барбод рафтанд, қувваҳои зиддишӯравӣ шикаст хӯрданд. Давлати Шӯравӣ, бар хилофи чашмдошти амир Олимхон ва дигар ҳамфикрони ӯ, рӯз то рӯз пурқувват мегардид. Илова бар ин акнун қисмҳои аскарони сурх дар хоки Бухоро мавқеи мустаҳкам доштанд.

8-уми июни соли 1920 амир Олимхон комиссари корҳои хориҷии Федератсияи Русия Г.В. Чичеринро хабардор намуд, ки барои ба Маскав фиристодани ҳайати сафирони худ омода аст, вале чунин кӯшиши ҳукумати амири боиси норизоии сарварони Ҳизби Коммунистии Бухоро ва сарварони фронти Туркистон гардид. Зеро дар барномаи онҳо масъалаи сарнагун намудани тартиботи амири матраҳ буд. Бо ҳукумати амири муносибати муътадил барқарор кардан иҷрои ин масъаларо ба таъхир меандоخت.

2-юми июли соли 1920 аз Бухоро ба сӯи Маскав ҳайати намоёндагии амир (сафорати фавқулода) ба роҳ баромад. Худи ҳамон рӯз (баробари гусели ҳайат) дар Бухорои Нав (Когон), дар он биноҳое, ки танҳо ба ҳукумати амирии Бухоро тааллуқ доштанд, аз он ҷумла резиденсияи худи амир, бе ризоиати ӯ қисмҳои аскарони сурх ҷойгир карда шуданд. Сабаби ин иғво ҷандон равшан набуд. Гуфтушунидҳои дипломатӣ онро ҳал кардан натавонишанд,

вале ин игво қувваҳои зиддишӯравии Бухороро ба ҳаракат овард. Бо талаби онҳо амир 7-уми июл ба фатвое имзо гузошт, ки дар асоси он баҳри муҳофизати дини ислом ва шариат ҳамаи мусулмонон ба ҷанги муқаддас даъват карда мешуданд.

Омода карда шудани қисмҳои аскарони сурх. Фармондеҳи fronti Туркистон М.В. Фрунзе воқеаи дар Бухорои Нав (Когон) содиршударо дар хабари ба Маскав фиристодааш аз будаи зиёдтар ва ба манфиати худ шарҳ дода, ризоияти сарварони ҳарбию хизбии Федератсияи Русияро барои оғози ҳуҷум ба Бухоро хоҳиш намуд. Ҷ 12-уми август таҳти рақами 3504 «Дастур ба қўшунҳои фронт оид ба инқилоби Бухоро»-ро имзо кард, ки мувофиқи он, қисмҳои асосии ба муқобили сохти амири нигаронидашудаи аскарони сурх дар муддати кўтоҳ аз 12-ум то 17-уми август, баробари ҷойгир намудани онҳо дар нуктаҳои муайяншуда бояд комилан омодаи ҷанг мегардиданд.

23-юми августи соли 1920 дар деҳаи Шакарбозор (каме дуртар аз Чорҷўй) шўриш ба амал омад. Шўришгарон деҳаро ишғол карда, дар он ҷо Ҳокимияти Шўравиро эълон карданд, вале ба дастгирии ин шўриш дар Чорҷўйи Кухна ва дигар деҳаҳои атрофи он ягон ҷунбише ба вучуд наомад.

25-уми август бо имзои фармондеҳи fronti Туркистон М.В. Фрунзе ва узви Шўрои ҳарбии фронт В.В. Куйбишев таҳти рақами 3667 «Дастур ба аскарони фронт барои расонидани кумак ба меҳнаткашонии шўришбардоштаи Бухоро» баромад, ки он моҳиятан нақшаи асосии сарнагун намудани ҳукумати амирии Бухоро буда, дар қатори дастури рақами 3504 (аз 12-уми август) аз ҷумлаи ҳуҷҷатҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла дар ҳуҷҷати 25-уми август муҳлати оғози амалиёти ҷанги барои сарнагун намудани тартиботи амирии Бухоро ба шаби аз 28-ум ба 29-уми август муайян намуда, сарвари умумии он амалиётро М.В. Фрунзе пурра ба уҳдаи худ гирифта буд.

Аз тарафи аскарони сурх забт карда шудани ноҳияҳои марказии аморат. Мувофиқи дастури рақами 3667 (аз 25-уми август) нақшаи сарнагун намудани сохти амирии Бухоро, ки бо номи «амалиёти Бухоро» маълум аст, аз забти Чорҷўйи Кухна оғоз мегардид. Иҷрои ин нақша вазифаи гурӯҳи Чорҷўйии қисмҳои аскарони сурх бошад ҳам, дақиқтараш, он ба уҳдаи отряди асосан, аз мардуми маҳаллӣ ташкилёфтаи Қулмуҳаммадов гузошта шуда буд. Ин отряд аз ҷиҳати миқдор ва сифат аз аскарони

беки Чорҷӯй хеле бартарӣ дошта бошад ҳам, таҷрибаи шабона чанг кардан надошт. Бинобар ин отряди Қулмуҳаммадов, ки барои ҳабси беки Чорҷӯй фиристода шуда буд, ба муҳлати муайянкардаи М.В. Фрунзе аҳамият надода, худсарона субҳро мунтазир шуд. Чунин аҳвол сарварони қисмҳои аскарони сурхро ба ташвиш гузошт ва онҳо ба отряди Қулмуҳаммадов аҳамият надода, тавассути қисмҳои аскарони сурх Чорҷӯӣ Кухнаро то соати 4-и субҳ забт намуда, бекро ҳабс карданд. Ин қисмҳо то бегоҳии 29-уми август шаҳри Қарокӯлро ба даст дароварда, баъд ба сӯи Бухорои Кухна ҳаракат карданд.

Гурӯҳи каттакӯргонии аскарони сурх рӯзи 29-уми август ба сӯи Хаттирчӣ ҳаракат карда, баъди чанги шадиди шашсоата онро забт намуданд. Онҳо нисфирӯзии 30-юми август мавзеи Зиёуддин ва сахари 31-уми август Карминаро ишғол карданд. Гурӯҳи самарқандии қисмҳои аскарони сурх 29-уми август Китоб ва Шаҳрисабз, 1-уми сентябр Ғузорро тасарруф намуданд. Қисмҳои аскарони сурхи дар роҳи оҳани Қаршӣ буда рӯзи 29-уми август шаҳрро ба даст дароварданд.

Ҳангоми амалиёти ҷангӣ ба аскарони сурх муяссар шуд, ки танҳо бек – ҳокими Чорҷӯйро ҳабс намоянд. Ҳокимони мулкҳои дигар фирор карданд.

Сарчашма:

Дар «Дастур ба аскарони фронт оид ба расонидани кумак ба меҳнаткашони шӯришбардоштаи Бухоро» (таҳти рақами 3667, ки сарвари fronti Туркистон М.В. Фрунзе имзо карда буд, омадааст: «1. Тамоми отрядҳо ва қисмҳои гурӯҳи Бухорою Самарқандӣ то шаби 28-уми августи соли ҷорӣ тайёрии ҳарбиро ба итмом расонида, шаби аз 28-ум ба 29-уми август ҳаракати фаъолонро сар кунанд. 2. Фармондеҳи отряди Чорҷӯӣ рафиқ Никитин бояд қисмҳои зиёди қувваи рафиқ Қулмуҳаммадовро ба Чорҷӯӣ Кухна фириштад ва он аз соати 4-и сахари 29-уми август дер намонда, бо имдоди шӯриши мардуми яроқнок шаҳрро ишғол намояд. Баъди он, дар Чорҷӯӣ Кухна гарнизони заруриро гузошта, рафиқ Қулмуҳаммадов қувваҳои савораи худро ба сӯи Норазм ва Бурдалиқ гардонад ва бо ишғоли он нуқтаҳо роҳҳои аз сӯи Бухорои Кухна ба сӯи Каркӣ ва Тирмизро ба зерӣ назорати қатъӣ гиранд, то ин ки ҳангоми кӯшиши ба сӯи Афғонистон гурехтани

амир ва аъзоёни ҳукумати кухнаи Бухоро онҳоро дастгир намо-
янд». (Ниг.: Директивы командования фронтов Красной Армии.
Сб. документов Т. III. -М, 1976. С.350).

Санаҳои муҳим:

1918, август – ташкил карда шудани fronti Туркистон (Турк-
фронт).

1917, октябр–ташкил карда шудани Комиссияи туркистонӣ
(Турккомиссия).

1917, 20-уми май – гузориши Л.М. Карахан (ба В.И. Ленин)
оид ба масъалаи Бухоро.

1920, 2-юми июл – ба сӯйи Маскав фиристода шудани сафора-
ти фавқулодаи амири Бухоро.

1920, 2-юми июл – иғвои қисмҳои аскарони сурх дар Бухорои
Нав.

1920, 7-уми июл – амир Олимхон ба фатвое имзо кард, ки
мувофиқи он ҳамаи мусулмонон ба муқобили Давлати Шӯравӣ
ба ҷанги муқаддас даъват мешуданд.

1920, 12-уми август – М.В. Фрунзе таҳти рақами 3504 «Дастур
ба қўшунҳои фронт оид ба инқилоби Бухоро»-ро имзо кард.

1920, 23-юми август – шӯриш дар Шакарбозор.

1920, 25-уми август – М.В. Фрунзе таҳти рақами 3667 «Дастур
ба қўшунҳои фронт оид ба расонидани кумак ба меҳнаткашони
шӯришбардоштаи Бухоро»-ро имзо кард.

1920, 29-уми август – 1-уми сентябр – аз тарафи қисмҳои аска-
рони сурх забт гардидани Чорқўйи Кухна, Қарокўл, Хатирчӣ, Зи-
ёуддин, Кармина, Қаршӣ, Китоб, Шаҳрисабз ва Ғузур.

Савол ва супоришҳо:

1) Туркфронт ва Турккомиссия бо кадом мақсад ташкил
карда шуданд? 2) Онҳо нисбати масъалаи Бухоро чӣ мавқеъ
доштанд? 3) Л.М. Карахан дар гузориши худ ба номи В.И.
Ленин чӣ пешниҳод кардааст? 4) Қисмҳои аскарони сурх дар
кадом нуқтаҳои аморати Бухоро ҷойгир карда шуданд? 5)
Чаро «иғвои 2-юми июл» мегӯянд? 6) Дар дастури 12-уми ав-
густии соли 1920 (таҳти рақами 3504) чӣ супориш дода шуда-
аст? 7) Дар дастури 25-уми августии соли 1920 (таҳти рақами

3667) кадом масъала ба миён гузошта шудааст? 8) Аз 29-уми август то 1-уми сентябри соли 1920 аз тарафи қисмҳои аскарони сурх кадом мулкҳои аморати Бухоро забт гардиданд? 9) §§ 49 ва 50-ро такрор кунед.

§52. ЗАБТИ БУХОРОИ КУХНА ВА ТАШКИЛЁБИИ ҶУМҲУРИИ ХАЛҚИИ ШҶРАВИИ БУХОРО

Забти Бухорои Кухна. Ишғоли Бухорои Кухна – пойтахти аморати Бухоро мувофиқи дастури рақами 3667 пурра ба уҳдаи гурӯҳи когонӣ гузошта шуда буд. Гурӯҳ баробари гирифтани хабари аз тарафи қисмҳои аскарони сурх забт гардидани Чорчӯйи Кухна, соати 5:00-и субҳи 29-уми август ҳучумро аз Бухорои Нав ба сӯйи шаҳри Бухорои Кухна оғоз кард. Ба муқобили ин шаҳри бостонӣ аз тарафи аскарони сурх тамоми техникаи ҳарбии муайяншуда, аз он ҷумла ёздаҳ аэроплани бомбаандоз, тӯпҳои вазнини дурзан, поездҳои зирехпӯш ва ғайра истифода гардиданд.

Амалиёти ҷанг барои забти Бухорои Кухна асосан дар самти дарвозаи Қаршии он мегузашт. Роҳ аз шаҳри Бухорои Кухна ба сӯйи Бухорои Нав (Когон) низ тавассути ҳамин дарвоза буд. Инчунин, дар наздикии ҳамин дарвоза истгоҳ ва нуқтаи охирини роҳи охани Бухорои Нав – Бухорои Кухна воқеъ гардида буд. Ҷанг асосан дар байни қисмҳои аскарони сурх ва сарбозони амир, ки

Лаҳзаҳои вориди шаҳри Бухорои Кухна шудани қисмҳои аскарони сурх (2-юми сентябри соли 1920)

қалъаи Бухорои Кухнаро муҳофизат мекарданд, мегузашт. Мардуми Бухоро гӯё дар ин воқеа бетараф буданд. Ҳатто ҳангоми амалиёти ҷангӣ бозор ва ҷойхонаи назди дарвозаи Қаршии шаҳр ҳама вақт серодам будааст.

Аз ҷиҳати сифати лавозимоти ҳарбӣ ва техника бартарии аскарони сурх хеле зиёд буд. Аскарони амир асосан бо камонҳои куҳна мусаллаҳ буданд ва тирҳои онҳо аз болои қалъа то ба аскарони сурхи дар майдони назди дарвоза буда намерасид. Аскарони сурх бе душворӣ ба воситаи тўпҳо нуқтаҳои заруриро ба нишон мегирифтанд, аэропланҳо ҳам озодона дар болои шаҳр парвоз намуда, ба нуқтаҳои муҳим 170 бомба партофтаанд. Вале бо вучуди чунин бартариҳо, амалиёти ҷангии рӯзи 30-юми август барои қисмҳои аскарони сурх хеле вазнин буд. Аскарони амир аз самти дигар, аз дарвозаи Мазори Шариф ногаҳон баромада, ба қисмҳои алоҳидаи аскарони сурх зарбаи қатъӣ заданд. Амалиёти ҷангии ин рӯзро М.В. Фрунзе таҳлил намуда, ҳатто эътироф кардааст, ки маҳз «парвози аэропланҳои фарсудаи мо, ки саворагони муқобилро ба гурехтан маҷбур намуд, отрядро аз нобудшавӣ наҷот дод».

Саҳари 1-уми сентябр дар назди дарвозаи Қаршии шаҳр тарқише ба амал омад ва он девори баландиаш 10 метр ва ғафсиаш 5 метрро, ки сар то сари ин шаҳри бостониро пурра ихота мекард, сӯроҳ намуда, барои аскарони сурх ба дохили шаҳр роҳ ку-

Гирдиҳамое, ки дар майдони назди Арки Бухоро (Регистон) ба муносибати сарнагун карда шудани тартиботи амирӣ ташиқ карда шуда буд (сентябри соли 1920)

шод. Баъди он, дар майдону гузарҳои шаҳри Бухорои Кухна байни аскарони сурх ва аскарони амири чангҳои шадид ба амал омаданд, вале барои аскарони сурх пурзӯр намудани ҳуҷум ягон зарурате надошт. Зеро шаби аз 30-юми август ба 1-уми сентябр амир Олимхон бо наздикони худ ва тахминан ҳазор нафар посбонон аз дарвозаи Самарқанди шаҳри Бухорои Кухна баромада, фирор карда буд.

1-уми сентябр, соати 10-и пагоҳӣ Арки Бухоро аз тарафи аскарони сурх забт карда шуд. Худи ҳамон рӯз аз тарафи қисмҳои аскарони сурх Вобканд, Пирмаст, Ғиждувон ва Қизилтеппа низ ишғол шуд. Ба дигар нуқтаҳои муҳими Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ), аз ҷумла: Рометан, Зандане, Шофирком, Варгонзе ва ғайра, ки дар он ҷойҳо сарбозони амири набуданд, қисмҳои аскарони сурх ҳуҷум накарданд. Дар ин маҳалҳо тартиботи нав ба таври осоишта барпо карда шуд.

Аммо дар шаҳри Бухорои Кухна ҳамонро вазъият мураккаб буд. Баъди аз тарафи аскарони сурх забт карда шудани шаҳр ҳам, сӯхтор 20 рӯзи дигар давом кард. Дар натиҷа 34 гузар, зиёда аз ҳазор хона сӯхта, вайрон шуданд. Дар худи Арк беш аз 100 хона сӯхта, валангор шудааст. Арки Бухоро маҳз аз бомбаҳои партофташуда хеле хароб гардида буд. Меҳмонхонаи Раҳимхонии Арк, ки чун ҷойи қабулгоҳи амирон ва яке аз биноҳои зеботарини шаҳр ба ҳисоб мерафт, тамоман ба хок яксон карда шуд. Мардуми зиёде ҳалок гардиданд. 2-3-юми сентябр шаҳриён барои ғӯронидани қурбоншудагон сафарбар карда шуданд.

Тамоми дорони хазинаи амир (тиллою нуқраҳои он, ки беҳисоб буд) ва ғаниматҳои аз тарафи аскарони сурх хангоми забти маркази бекигарии ишғолшуда бо баҳонаи муҳофизати муваққатӣ аз торочгарӣ, аввал ба Самарқанд оварда, баъд ба Маскав фиристода шуд.

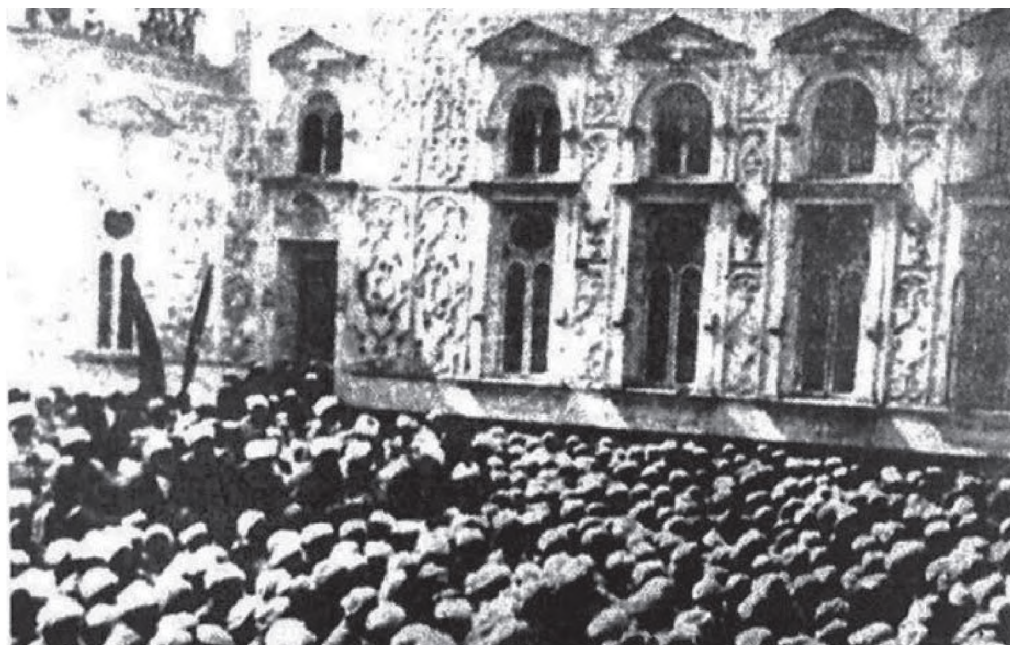
Дар шаҳри Бухорои Кухна ва тамоми маҳаллаҳои забтшуда кумитаҳои инқилобӣ (ревкомҳо) ташкил карда шуд ва ҳокимият ба ихтиёри онҳо гузашт.

Ташкилҳои Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро. Баробари сарнагун карда шудани тартиботи амири дар Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) аввали сентябри соли 1920 Кумитаи инқилобии умумибухороӣ манифест бароварда, Бухоро Ҷумҳурии Халқии Шӯравӣ эълон кард. Дар ҷумҳури Кумитаи инқилобии умумибухороӣ ҳамчун органи олии давлатӣ, Шӯрои нозирони

халқӣ – ҳокимияти иҷроия ба ҳисоб мерафтанд.

6–8-уми октябри соли 1920 дар Ситорамоҳихосса Анҷуман (курултой)-и якуми муассисони умумибухороии намояндагони халқ баргузор гардид. Дар он 1950 намоянда иштирок дошт, ки онҳоро дар митингҳо, майдони бозорҳо бо нишондоди Ҳизби коммунистии Бухоро «интиҳоб» карда буданд. Амалдорони собиқ, заминдорони калон аз ҳуқуқи ба намояндагӣ интиҳоб шудан маҳрум буданд. Дар анҷуман асосан намояндагони деҳқонон, зиёӣён, тоҷирон, косибон ва ҳунармандон иштирок доштанд. 8-уми октябр анҷуман оид ба ташкилҳои Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро (ҶХШБ) қарори таърихӣ қабул кард. Ин гувоҳи он буд, ки дар сарзамини Бухоро ба сохти яккаҳукуматдории иртиқоии амирию хонии асрҳо боз идомадошта хотима гузошта шуд.

Аввалин тадбирҳои ҳукумати нави Бухоро. Баробари аз тарафи аскарони сурх ишғол шудани шаҳри Бухорои Кухна ба ин ҷо бо сарвари Файзулло Хоҷаев аз Бухорои Нав (Когон) ҳукумати ханӯз пештар ташкилдодашудаи Бухоро кӯчида омад. Ф. Хоҷаев на танҳо вазифаи раиси Шӯрои нозирони халқии Бухоро (ин вазифа ханӯз пештар насиби ӯ гардида буд), балки вазифаи раиси Кумитаи марказии инқилобӣ ё худ Кумитаи инқилобии умумибухороиро низ ба уҳда дошт. Зеро Аҳмадҷон Абдусаидов (Ҳамдӣ), ки пештар ба ин вазифа пешниҳод шуда буд, дар рӯзҳои

Гирдиҳамое, ки дар Ситорамоҳихосса бахшида ба эълони таъсиси Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро ташкил гардидааст.

мухосираи шаҳри Бухорои Кухна гӯё худро фаъол нишон надод. Дақиқтараш, мувофиқи баъзе маълумот, ӯ барои ба муқобили Бухорои Кухна истифода кардани тӯпҳои дурзан ва бомбаборон намудани он ризоят надодааст. Бинобар ин, ӯро аз вазифааш озод намуда, вазифаи раиси Кумитаи инқилобии умумибухороиро низ муваққатан ба уҳдаи Ф. Хоҷаев гузоштанд.

Кумитаи инқилобии умумибухороӣ аввали сентябри соли 1920 манифесте баровард, ки мувофиқи он заминҳои дар ихтиёри амир, амалдорони амир, қозиҳо ва заминдорони калон бударо мусодира карда, онҳоро дар байни деҳқонони камзамину беамин тақсим менамуданд; хироч, аминона ва дигар навъҳои андозҳо бекор карда мешуд; судҳои қозигиро бекор намуда, ба ҷойи онҳо судҳои халқӣ ташкил медоданд; баробарҳуқуқии ҳамаи халқҳо, новобаста ба фарқи наҷодӣ, миллӣ ва динӣ, таъмин мегардид; ҷорӣ кардани таълими бепул; пароканда намудани қӯшунҳои амир; бекор кардани ҳукми қатл, ҷазои ҷисмонӣ ва ғайра эълон карда шуд.

Вале вазъият дар шаҳри Бухорои Кухна мураккаб буд. Дуздию ғоратгарӣ ва сӯхтору кушокушӣ ханӯз идома дошт. Бо мақсади бартараф намудани оқибатҳои он 4-уми сентябри соли 1920 дар шаҳри Бухорои Кухна ҳолати фавқулода ҷорӣ карда, комиссияи фавқулода (Бухчека)-ро ташкил доданд. Барои таъмин намудани амнияти шаҳриён се ҳазор нафар милитсияи халқӣ ташкил карда шуд.

Ҳамин тавр, дар сарзамини Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) баробари барҳам дода шудани тартиботи иртиҷоии амирӣ барои бунёди ҷамъияти нав аввалин тадбирҳо андешида мешуд.

Сарчашма:

Яке аз комиссарони қисмҳои аскарони сурх Н.Д. Ратников ҳамчун шоҳид ва иштирокчии ҳуҷум ба шаҳри Бухорои Кухна ҳолати ҳамонвақтаи майдони назди дарвозаи Қаршии шаҳри Бухорои Кухнаро, ки майдони асосии ҷангӣ ба ҳисоб мерафт, чунин тасвир кардааст: «Дар бозорчаи назди дарвозаи Қаршӣ ба амалиёти ҷангӣ нигоҳ накарда, савдо дар авҷ буд. Ман мушоҳида накардам, ки ягон дуконе маҳкам бошад ё худ савдо накунад... Тамоми маҳсулоти заруриро ба савдо гузоштаанд. Маҳсусан, фаровонии харбузаю ангур ба ҷашм мерасид. Тамоми ҷойхонаҳо аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ ва аскарони сурх серодам буданд. Онҳо

дар катҳо нишаста чойи кабуд менӯшиданд ва чилим мекашиданд». (Ниг.: Бойгонии Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон. Фонди 31.Рӯйхати 1. Ҳуҷҷати 147. - Варақаҳои 30-31).

Санаҳои муҳим:

1920, 29-уми август – оғози ҳуҷуми аскарони сурх ба шаҳри Бухорои Кухна.

1920, 1-уми сентябр – аз тарафи аскарони сурх тарконида шудани девори қалъаи Бухорои Кухна.

1920, 2-юми сентябр – забт шудани Арк ва ишғоли шаҳри Бухорои Кухна аз тарафи аскарони сурх.

1920, сентябр – Кумитаи инқилобии умумибухороӣ тавассути як манифест ташкилҳои Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухороро эълон кард.

1920, 8-уми октябр – Анҷумани якуми муассисони умумибухороии намояндагони халқ оид ба ташкилҳои Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро қарори таърихӣ қабул кард.

1920, 4-уми сентябр – дар шаҳри Бухорои Кухна ҳолати фавқулода эълон карда шуд ва Комиссияи фавқулода (Бухчека) ташкил ёфт.

Савол ва супоришҳо:

1) Забти шаҳри Бухорои Кухна дар асоси кадом дастур сурат гирифт? 2) Барои забти шаҳри Бухорои Кухна амалиёти чангӣ асосан дар кадом самт мегузашт? 3) Барои забти шаҳри Бухорои Кухна аз тарафи аскарони сурх чӣ гуна қувваҳо истифода шуданд? 4) Забти шаҳри Бухорои Кухна аз тарафи аскарони сурх кай анҷом ёфт? 5) Дар шаҳри Бухорои Кухна баъди забти қисмҳои аскарони сурх чӣ гуна ҳолат ҳукмфармо буд? 6) Бухоро кай Ҷумҳурии Халқии Шӯравӣ эълон гардид? 7) Аввалин тадбирҳои ҳукумати нави Бухоро кадомҳоянд? 8) §§ 49 ва 51-ро такрор кунед.

БОБИ 16 БАРПО ГАРДИДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР БУХОРОИ ШАРҚИ

§ 53. ВАЪИ БУХОРОИ ШАРҚИ

Тавре ки қаблан зикр карда шуд, аз қувваҳои амирии Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) танҳо беки Чорҷӯй бо қисме аз дастаҳои асир гирифта шуд. Бекҳо – ҳокимони боқимондаи ин сарзамин бо сарбозони содиқи худ ба ҳар сӯ, аксар ба сӯи Бухорои Шарқӣ фирор карданд. Худи амир Олимхон ҳам аз Бухорои Кухна роҳи сӯи Ғиждувонро пеш гирифта, рӯзи 2-юми сентябри соли 1920 ба сӯи Бухорои Шарқӣ фирор кард ва ниҳоят дар деҳаи Душанбе қарор гирифт.

Яке аз сабабҳои маҳз дар деҳаи Душанбе қарор гирифтани амир Олимхон он аст, ки шаҳраки Ҳисор, агарчи ҳамчун маркази бекнишин нисбатан бузургтар ва ободтар буд, вале он солҳо барои зиндагии тобиства мусоид набуд. Зеро атрофи ин шаҳракро ботлоқзор ва қамишзорҳо ихота карда буданд, ки сабаби дар фасли тобиства хеле зиёд гардидани хомӯшаку ҳар гуна ҳашарот мешуданд. Бинобар ҳамин беки Ҳисор, амалдорону давлатмандони ин шаҳрак фасли тобиства аввал бештар дар шаҳраки Қаротоғ мегузарониданд, вале шаҳраки Қаротоғ ҳам дар натиҷаи заминчунбии 21-уми октябри соли 1907 хеле хароб гардида буд. Баъди он мақоми деҳаи Душанбе ҳамчун манзили барои зист мувофиқ дар фасли тобиства бештару бештар шуда буд. Баробари дар Душанбе қарор гирифтани амир, мақоми сиёсии ин деҳа то рафт афзудан гирифт.

Ғармондеҳи fronti Туркистон М.В.Фрунзе 4-уми сентябри соли 1920 дар назди аскарони сурхи гурӯҳи бухороию самарқандӣ вазиғаи нав гузошта буд, ки мувофиқи он, дар тамоми сарзамини Бухорои Шарқӣ барҳам додани тартиботи амирӣ ва барпо намудани Ҳукумати Шӯравӣ дар назар дошта мешуд, аммо М.В.Фрунзе худ ин нақшаро амалӣ кардан натавонист. Мувофиқи қарори Шӯрои ҳарбии инқилобии Федератсияи Русия ӯ 10-уми сентябр аз кишвари Туркистон бозхонда шуд.

Қисмҳои аскарони сурх амири гурезаро дунболагирӣ менамуданд. Онҳо 11-уми сентябр бе ҷанг Дарбанд ва бо як муҳорибаи хурд Бойсунро низ забт намуданд. Вале сарварони нави қисмҳои

дар Бухоро будаи аскарони сурх вазъиятро баррасӣ намуда, набудани захира ва қисмҳои эҳтиётӣ, наздик будани тирамоҳу зимистон, набудани роҳи мувофиқ барои кашондани тӯпҳои ҷангӣ, ҳастагии аскарону аспҳо ва ғайраро ба назар гирифта, ба пеш ҳаракат кардани қисмҳоро лозим надонистанд. Дар Дарбанду Бойсун мавқеъ гирифта истодани онҳо ғайримумкин буд. Бинобар ин 12-уми сентябри ҳамон сол онҳо ба сӯйи Ғузур ақиб гаштанд ва ҳуди ҳамон рӯз роҳи Қарширо пеш гирифтанд. Бо ҳамин ҳаракати қисмҳои аскарони сурх аз қафои амири ғуреза як муддат қатъ гардид. Дар ин муддат ҳар ду тараф ба муқобили якдигар омодагӣ мекунанд.

Аз Дарбанду Бойсун ба қафо – ба Қаршӣ баргаштани қисмҳои аскарони сурх амир Олимхон ва тарафдорони ӯро рӯҳбаланд намуд. Онҳо бо роҳҳои гуногун, яъне чи аз ҳисоби сарбозони аз Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) ба ин сӯ омада ва чи аз ҳисоби мардум чамъ кардани қувваи нав, инчунин, ҷалб намудани ғурезагон – ақсулинқилобиёни кишвари Туркистон қувваи азиме омода карданд. Амир дар ин мулк ҳукумати муваққатии худро ташкил дод, ки вазифаи асосии он омода кардани амалиёти ҷангӣ барои аз аскарони сурх баргардонда гирифтани Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) ба ҳисоб мерафт, вале ба ӯ лозим омад, ки баҳри ба даст овардани ин мақсад асосан ба иқтисоди худ такя намояд. Аз ин рӯ, дар Бухорои Шарқӣ вай аз як тараф сафи сарбозони худро пайваста зиёд намуд, аз тарафи дигар, баҳри пӯшонидани хароҷоти рӯ ба афзоиш ба дӯши мардуми зердаст андозҳои бисёр бор кард. Умуман, баъди ба Бухорои Шарқӣ ғурехта омадани амир Олимхон дар ин мулк на танҳо тартиботи пештараи амирӣ нигоҳ дошта шуд, балки режими барои халқ боз ҳам вазнинтар ба вуҷуд омад.

Шӯриши Усмон. Амир Олимхон хангоми аз Бухорои Кухна ғурехтан баҳри халосии ҷони худ бо ҳазинаи пурбораш хайрбод гуфт ва ҳар чизе, ки бо худ гирифта буд, онро ҳам дар роҳ, махсусан, хангоми гузаштан аз дарёи Зарафшон талаф дод. Бинобар ин ӯ худро дар Бухорои Шарқӣ бечора меҳисобид, вале бо ҷунин аҳвол қаноат накарда, ба гардани ҳокимон ва заминдорони ин диёр андозҳои зиёде бор кард. Ҳокимон ва феодалон дар навбати худ андози ба амир супоридашонро аз мардуми бечора ба микдори дучанд ва ҳатто аз он ҳам зиёд меситониданд. Ҷунон ки маълум мешавад, охири соли 1920 танҳо аз бекигарии Қаротегин барои амир 800 асп ва 300 бухча «туҳфаҳо»-и қиматбаҳо фиристода-

анд. Чунин аҳвол, албатта, ба дигар бекигарихои Бухорои Шарқӣ низ хос буд. Қойи таачҷуб нест, ки аз тарафи ҳокимони ин ғӯша барои кайфияти амир, дар қатори тухфаҳои гуногун, инчунин, духтарон ҳам пешкаш карда мешуданд.

Аммо сиёсати дар Бухорои Шарқӣ пешгирифтаи амир, махсусан, тадбирҳо оид ба сафарбарии ҳарбии ӯ боз ҳам фоҷиабортар менамуд, зеро чун ҳарвақта ба чунин рӯйхат боз бечорагон, ки имкони пора додан надоштанд, дохил карда мешуданд. Ҳамин сиёсат дар водии Қаротегин сабаби сар задани шӯриши калонтарин бо сарвари Усмон гардид.

Моҳи декабри соли 1920 беки Қаротегин Абдулҳафиз хангоми гузаронидани маъракаи сафарбаркунии ҳарбӣ хост, ки аз деҳқонони «гарданшах»-е, чун Усмон, халос шавад. Бо ҳамин мақсад Усмонро бо Мулло Тош, инчунин дигар ҳамфикронаш ба сифати навкар ба Душанбе, ба хидмати амир фиристод, вале онҳо дар роҳ аз Файзобод ба қафо, ба Қаротегин гурехтанд. Ҳокими Қаротегин аз хоҷагиҳои онҳое, ки намояндагонашон аз хидмати навкарии амир гурехтанд (аз ҷумла аз хоҷагии Усмон ва Мулло Тош), талаб кард, ки андоз – хирочи 7-соларо пешакӣ супоранд. Чунин тадбири ҳоким ба саршавии шӯриш баҳона гардид, зеро маҳз баъди ин воқеа Усмон вазъияти баамаломадаро ба эътибор гирифта, роҳи ягонаи халосиро дар шӯриш дида, ҳатто ба дӯсти худ – Одина, ки дар Ҳоит мезист, барои кумак бо мактуб муроҷиат кард. Одина низ ҷавобан ба ин мактуб деҳқонони Ҳоит ва Қалъаи Лабиобро ҳамроҳи худ гирифта, ба кумаки Усмон, ба деҳаи Янғолик, ки маркази шӯриш буд, шитофт.

Шӯришгарон, ки аз 2500 нафар пиёда ва 650 тан савора иборат буданд, аз деҳаи Янғолик ба маркази бекигарии Қаротегин – шаҳраки Фарм ҳаракат карданд. Онҳо ба деҳаи Навдӣ омада, якчанд рӯз он ҷо истоданд. Намояндагони ҳоким барои музокира ва имзои сулҳ ба ин ҷо омаданд, вале Усмон он таклифҳоро рад намуда, ҳаракат ба сӯи Фармро давом дод. Вақте ки шӯришгарон ба Фарм наздик омаданд, бек аз муқобилат даст кашида, ба Усмон ваъда дод, ки гуноҳи ҳамаи шахсони аз хидмати навкарӣ гурехтаро афв мекунад, онҳоро аз андоз озод менамояд, ба худи Усмон унвони «бий» медиҳад ва ғайра Усмон ба ин ваъдаҳои ҳоким бо-вар накард. Беки Қаротегин Абдулҳафиз аз тарс гурехтанӣ шуд, вале дастгир ва ҳабс карда шуд. Шаҳраки Фарм бе ҷанг ба дасти шӯришгарон гузашт. Онҳо ҳамаи маҳбусонро озод карданд, та-

моми ҳуччатҳои дар ихтиёри ҳоким буда, аз ҷумла васиқаҳоро сӯзонданд. Ба муносибати ғалаба 7 рӯз шодиву хурсандӣ эълон карданд.

Ҳамин тавр, дар маркази Қаротегин – шаҳраки Фарм ҳокимият пурра ба ихтиёри шӯришгарон гузашт, ки он дар таърих бо номҳои «ҳокимияти халқӣ» ва «ҳокимияти халқии Усмон» маълум аст. Дар он ҳокимият Усмон – раис, Одина ва Мулло Тош – муовинони ӯ гардиданд, вале онҳо бо гирифтани ҳокимият ором гардида, дигар аз ҷӣ сар кардани корро наметодистанд. Бинобар ин шӯришгарон маҷбур шуданд, ки қисме аз амалдорони ҳокими собиқро аз ҳабс озод намуда, ба амалҳои гуногун таъйин кунанд. Яъне бо ном «ҳокимияти коалитсионӣ» барпо намуданд. Масалан, аз амалдорони собиқ Давлатбекбий – сарвари таъминот, Мулло Абдурахим судур – қозӣ, Мулло Мирзо Умед – муфти таъйин гардиданд.

Дар «ҳукумати халқии Усмон» ягонагӣ вуҷуд надошт. Амалдорони собиқ ба ҳукумати нав содиқ набуданд. Баръакс, онҳо камтаҷрибагии Усмонро ба назар гирифта, ӯро бо фиреб, гӯё «барои пешвозгирии ихтиёриёни қисми поёни Қаротегин» фиристоданд. Ҳангоми дар Фарм набудани Усмон, Давлатбекбий Одинаро ба хонаи худ, гӯё ба зиёфат даъват намуда, ба қатл расонд ва ҳокимро бо дигар тарафдоронаш аз ҳабс озод намуд. Бо шунидани ин фоҷиа тарафдорони Одина, ки аз Ҳоит ва Қалъаи Лабиоб омада буданд, ба деҳаҳои худ баргаштанд. Бо ҳамин «ҳукумати халқии Усмон» баъди 10–15 рӯзи мавҷудияташ амалан барҳам хӯрд.

Усмон аз фоҷиаи Фарм баъди ду рӯз огоҳ гардида, ба Фарм баргашт. Дар наздикии Фарм ӯ аз тарафдорони беки собиқ шикаст хӯрд. Баъди ин ҳамроҳи Усмон ҳамагӣ 12 шӯришгар монд, вале ӯ аз мақсади худ даст накашид. Вай барои гирифтани Фарм боз қувва ҷамъ кард. Миқдори қувваҳо ин дафъа ба 150 нафар расид. Баъди 20 рӯзи фоҷиаи Фарм Усмон бори дигар ба он ҳучум кард, вале шикаст хӯрд ва дастгир гардид. Дар муддати як моҳ тақрибан 50 нафар иштирокчиҳои шӯриш ҳабс карда шуданд. Сарварони он – Усмон, Мулло Тош ва дигаронро қатл карда, ҷасадҳояшонро ба дарёи Сурхоб партофтанд. Дӯстон ва авлоди Усмон ҷасади ӯро аз дарё бароварда, пинҳонӣ гӯрониданд. Аз ин кор яке аз сипоҳиёни бонуфузи маҳаллӣ – Муҳаммад Саидбий огоҳ гардида, бо мақсади ибрати дигарон, ба гардани онҳое, ки ҷасади Усмонро гӯрониданд, 1500 танга ҷарима бор карда, молу

мулкашонро мусодира намуд.

Ҳамин тавр, шӯриши Усмон шикаст хӯрд. Он ҳарчанд дар сарзамини Қаротегин нисбат ба шӯриши Қаландаршоҳ аз ҷиҳати ташкилӣ ва фаъол будани мардум қадаме ба пеш буд, вале бетачрибагии сарварони «ҳокимияти халқӣ» имкон надод, ки муваффақиятҳои бадастовардари мустаҳкам намоянд, мардуми атрофро ҳарчи зудтар ба тартиботи нав ҷалб карда дар тамоми водӣ назорати қатъӣ ҷорӣ намоянд.

Сарчашма:

С.Айнӣ аз рӯи ривояти Ҳочӣ Абдусаттор ном яке аз саркардагони Бухоро, ки ҳангоми гурехтани амир Олимхон ўро ҳамроҳӣ кардааст, дар бораи бунёди салтанати нави ӯ ин тавр навиштааст: «Амир дар вақти фирори худ чанд ароба ашъи пурқимат ва зару сим бо худ гирифта бошад ҳам, аз бими таъқиб ҳамаро дар роҳ андохт. Чунончи, дар вақти ворид шуданаш ба Ҳисор гӯё ки бечиз буд. Бинобар ин, ҳокимон ва сарватдорони он сарзаминро ба мусодира кашида, филҷумла асбоби ҳашамати худро ораста кард... Амир дар ин ҷо низ бо тухмати ҷадидӣ чанд нафарро ба катл расонид». (Ниг.: С.Айнӣ. Куллиёт. Ҷилди 10. - С. 186–187).

Санаҳои муҳим:

1920, 4-уми сентябр – аз тарафи М.В. Фрунзе дар назди аскарони сурхи гурӯҳи бухороию самарқандӣ гузоштани масъалаи дар Бухорои Шарқӣ барҳам додани тартиботи амирӣ.

1920, 10-уми сентябр – аз кишвари Туркистон бозхонд шудани М.В. Фрунзе.

1920, охири декабр – 1921, аввали январ – шӯриши Усмон.

Савол ва супоришҳо:

1) Амир Олимхон ба Бухорои Шарқӣ кай омад? 2) Барои чӣ баъди забти Бойсун пешрави қисмҳои аскарони сурх ба дарунтари Бухорои Шарқӣ қатъ гардид? 3) Амир Олимхон дар Бухорои Шарқӣ бо чӣ корҳо машғул шуд? 4) Сабаби ба вучуд омадани шӯриши Усмон чист? 5) Шӯриши Усмон кай ва дар куҷо ба амал омад, бо кадом натиҷа анҷом ёфт? 6) Чаро ҳокимияти ташкилкардаи Усмонро «ҳокимияти халқӣ» мегӯянд? 7) §§ 51 ва 52-ро тақрир кунед.

§§ 54-55. БАРПО ГАРДИДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИЙ ДАР БУХОРОИ ШАРҚИЙ

Ташкили отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор. Баъди дар сарзамини Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) барпо карда шудани тартиботи шӯравӣ, сарзамини собиқ аморат ба ду тартиботи ба ҳам муқобил тақсим шуд. Яъне дар қисми Марказӣ (Ғарбӣ) тартиботи шӯравӣ ва дар қисми Шарқӣ тартиботи амирӣ ҳукмфармоӣ мекарданд.

Ҳукумати шӯравии Бухоро дар сарзамини Бухорои Шарқӣ низ барпо кардани тартиботи шӯравиро вазифаи авалиндараҷаи худ мешуморид. Ин ҳукумат бо мақсади пойдор кардани тартиботи нав дар Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) ва сарнагун намудани тартиботи амирӣ дар Бухорои Шарқӣ қувваҳои инқилобии худро ташкил карданӣ шуд. Чунин иқдом аз тарафи сарварони fronti Туркистон дастгирӣ дид. 5-уми сентябри соли 1920 сарвари фронт ба ихтиёри нозири корҳои ҳарбии ҷумҳурии Бухоро ду полки савора, баталёни пиёда ва батареяи тўпчиёноро бо мақсаде супорид, ки минбаъд бо роҳи ба хизмати ҳарбӣ ҷалб намудани ихтиёриён шумораи умумии кӯшунҳои худро то ба миқдори зарурии бригада (армия) расонанд. Вале тадбирҳои ҳукумати шӯравии Бухоро оид ба ташкили қувваҳои инқилобӣ-ҳарбии худ натиҷаҳои дилхоҳ надоданд, зеро аз ҷумлаи бухороиён ихтиёриён, ки ба сафи кӯшунҳои нав дохил шаванд, қариб ки набуданд. Бинобар ин 6-уми октябри соли 1920 нозири ҳарбии ҷумҳурии Бухоро ба маълумоти сарварони fronti Туркистон расонид, ки барои ташкил додани армия (яъне бригада) ихтиёриён нокифояанд.

Сарварони ҳукумати нави Бухоро вазъиятро ба назар гирифта, барои кумаки ҳарбӣ ба Турккомиссия муроҷиат карданд. В.В.Куйбишев, ки намояндаи доимии Федератсияи Русия дар Ҷумҳурии Бухоро буд, моҳи октябри соли 1920 аз сарварони fronti Туркистон талаб кард, ки чораҳои ҳарчи зудтар дар Бухорои Шарқӣ низ сарнагун намудани тартиботи амириро андешанд. Барои ин ташкил кардани эъзомияи ҳарбӣ зарур шуморида шуд. Бо сабаби мураккабии вазъи иқтисодии Давлати Шӯравӣ таъминоти иқтисодии ин эъзомияро ба уҳдаи ҷумҳурии Бухоро гузоштанд.

7-уми ноябри соли 1920 Турккомиссия Шӯрои ҳарбии инқилобии fronti Туркистонро вазифадор намуд, ки аз ҳисоби қисмҳои аскарони сурх Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисорро ташкил

диҳанд. Вазифаи асосии отряд аз он иборат буд, ки бо амалиёти ҷангӣ дар сарзамини Бухорои Шарқӣ тартиботи амириро тамоман барҳам дода, дар ин ҷо ҳокимияти шӯравиро барқарор намояд.

Тадбирҳои амалӣ барои ташкил намудани Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор моҳи ноябри соли 1920 дар Қаршӣ оғоз гардид ва то миёнаи моҳи декабри ҳамон сол давом кард. Дар ин муддат қисмҳои зарурии аскарони сурх, ки барои ин отряд муайян шуда буданд, асосан, омада расиданд. Қисмҳои боқимондаи аскарони сурх, ки аз тарафи сарварони fronti Туркистон барои отряди номбурда ҷудо гардида буданд, дар рафти амалиёти ҷангӣ ба он ҳамроҳ шуданд.

Амир Олимхон низ барои муқобилат бар зидди қисмҳои аскарони сурх омодагӣ меидид. Вай дар баробари қувваҳои ҷамънамудааш аз ҳукумати Афғонистон ва Англия умеди имдод дошт. Бинобар ин амир ба ҳукумати Англия борҳо муроҷиат кард, вале дар амал ғайр аз ваъдаҳои зиёд, расман чизе гирифта натавонист.

Оғози амалиёти ҷангӣ. Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор 17-уми декабри соли 1920 амалиёти ҷангии худро бо сарвари Марсов аз Қаршӣ сар кард. Он дар аввал ба сӯи Бойсун, ки дарвозаи Бухорои Шарқӣ ҳисоб мешуд, ҳаракат кард. 20-уми декабр дар ағбаи Оққўтал аввалин задухӯрди қисмҳои аскарони сурхи отряд бо аскарони амир ба амал омад. Дар ин муҳориба бригадаи сеюми Дивизияи якуми савораи туркистонӣ иштирок намуд. Ин бригада махсусан дар дараи кӯҳии Бузғолаҳона ба муқобилати саҳти аскарони амир дучор гардид. Ҷанг агарчи кӯтоҳмуддат буд, қурбонҳои зиёд овард. Аз ҷумла сарвари отряд Марсов дар ҳамин муҳориба ҳалок гардид ва ба ҷойи ӯ командири полки 16-уми савора Роганов иваз таъйин кард. Муҳориба бо ғалабаи қисмҳои аскарони сурх анҷом ёфт ва онҳо Бойсунро ишғол карда, дар он ҷо лагери худро ҷойгир намуданд.

Баробари забти Бойсун қисмҳои аскарони сурх дар ҳолати боз ҳам вазнинтар монданд, зеро 24-уми декабр дар ҳавзаи Шеробод, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Чирочӣ ба муқобили тартиботи шӯравӣ шӯриши халқӣ сар шуд, ки дар он, мувофиқи баъзе маълумот, то 15 ҳазор нафар аҳоли иштирок кардаанд. Аз ин пештар чунин шӯриш дар Каркӣ ба амал омада буд. Бинобар ин аскароне, ки бояд ба кумаки аскарони сурхи дар Бойсунбуда ме-

шитофтанд, бо саркӯб кардани он шӯриш банд буданд. Ҳокими Бойсун аз фурсат истифода карда, маркази собиқи ҳукуматдории худро аз нав муҳосира намуд, ки он 12 рӯз давом кард. Ба кумаки аскарони сурхи ба муҳосира афтада аз Самарқанд имдод фирис-тода шуд. Ин қувваи тозанафас дар роҳ шӯришҳои Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Чироғчиро саркӯб карда, аввали январи соли 1921 ба Бойсун расид ва муҳосираро раҳна намуд. Баъди дар Бойсун муттаҳид карда шудани тамоми қисмҳои Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор сарвари он В.М.Ионов таъйин гардид. Амалиёти минбаъдаи ҷангӣ дар водии Ҳисор мегузашт.

Вазъи мураккаби Бухорои Шарқиро ба назар гирифта, дар қатори Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор боз эъзомияи мустақили сиёсии Ҷумҳурии Бухоро ва Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Бухоро оид ба корҳои Бухорои Шарқӣ ташкил карда шуд. Сарвари он ба уҳдаи Саъдулло Турсунхоҷаев гузошта шуд. Вазифаи асосии эъзомияи нав – дар маҳалҳои ҷудогона аз тарафи Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор ишғолгардида ташкил намудани кумитаҳои инқилобӣ ва барои иҷрои вазифаҳо ба онҳо расонидани кумак ва ғайра ба ҳисоб мерафт. Ба комиссияи сиёсӣ ҳуқуқи органҳои олиро дода буданд. Он фаъолияти органҳои ҳокимияти маҳаллиро ташкил ва назорат мекард.

Амалиёти ҷангӣ дар водии Ҳисор. 14-уми феввали соли 1921 аскарони Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор аз Бойсун баромада, худи ҳамон рӯз ба дараи Бандихона расиданд. Ба водии Сурхон роҳи асосӣ аз ҳамин дара мегузашт. Қисмҳои ба амир содиқ дар Дехнав ҷойгир буданд. 15-уми феврал дар Дехнав ҷанги шадидтарин ба амал омад ва он бо ғалабаи қисмҳои аскарони сурх анҷом ёфт. Ин ғалаба ҳаракати минбаъдаи отрядро ба водии Ҳисор осон намуд. Дар натиҷа, 15-уми феврал аз тарафи онҳо бе душворӣ Юрҷӣ, Сарносиё ва Саричӯй ишғол карда шуд. Баъди он қисмҳои аскарони сурхи отряд боз ба Дехнав баргаштанд, зеро дар ин самт кӯшунҳои амирӣ дар ноҳияҳои Ҳисору Қаротоғ мавқеъ гирифта буданд.

Амир Олимхон бо мақсади гирифтани пеши роҳи аскарони сурх ба ин самт қувваҳои илова, аз ҷумла отряди ақсулинқилобиёни Фарғонаро бо сарвари Кӯри Шермат, ки баъди шикаст дар Фарғона ба ин мулк омада буданд ва отряди духазорнафараи лақайҳоро бо сарвари Иброҳимбек фиристод. Дар байни онҳо кӯшунҳои беки Ҳисор низ буданд.

19-уми феввали соли 1921 аскарони сурх баъди омодагии серӯза аз Дехнав баромада, ба сӯйи Регар (шаҳри Турсунзодаи имрӯза) ҳаракат карданд ва дар қисми аввали рӯз ин мулкро ҳам ишғол намуданд. Қисмҳои амирӣ, ки дар Регар буданд, чандон муқобилат нишон намода, 28 нафарро талаф дода, як қисмашон ба сӯйи Ҳисор ва қисми дигар ба кӯҳҳои Боботоғ ақиб гаштанд. 20-уми феврал дар наздикии Ҳисор ҷанги сесоатаи сахттарини байни аскарони сурх ва аскарони амир ба амал омад. Ин ҷанг ҳам ба фоидаи аскарони сурх анҷом ёфт. Талафоти аскарони амирӣ хеле зиёд буд. Аскарони сурх ҳуди ҳамон рӯз Ҳисор ва Қаротоғро ба даст дароварданд.

Амир Олимхон 20-уми феврал баробари шунидани хабари мағлубияти аскарони худ дар наздикии Ҳисор бо наздикони худ ва 300 шутури пурбор ба сӯйи Кӯлоб, гӯё барои зиёрати мақбараи Мир Алии Ҳамадонӣ равон шуд. ӯ Ҳангоми гурехтан аз содиқони худ Иброҳимбек ва Давлатмандбӣро (ки ҳар ду ҳам бо рутбаи девонбегӣ сарфароз гардиданд) вазифадор намуд, ки пеши роҳи душманро гиранд, вале гурехтани амир аскарони дар Душанбе будаашро хотирпарешон намуд. Онҳо аз муқобилати минбаъда даст кашида, ба ҳар сӯ парешон шуданд. Ин имкон дод, ки бригадаи якуми савора бо сарвари Я.А.Мелкумов 21-уми феврал, соати 10-и пагоҳӣ Душанберо бе муқобилат забт намоянд. Рӯзи дигар, яъне 22-юми феврал ба Душанбе эъзомияи сиёсӣ бо сарвари С. Турсунхоҷаев ва штаби Отряди эъзומии ҳарбии Ҳисор ворид шуданд.

Муқобилати аскарони амирӣ баъди аз даст рафтани Душанбе ҳам идома ёфт. Онҳо баъди шикасти назди Ҳисор ба муқобили аскарони сурх ба муҳорибаи муттаҳидаи чиддӣ ҷуръат накарда, ба маҳалҳои гуногуни Бухорои Шарқӣ пароканда шуда, муборизаро идома доданд.

Амалиёти отряд дар водии Вахш, Кӯлоб, Қаротегин ва Дарвоз. Аскарони сурх баъди ишғоли Душанбе ба ду самт: яке ба самти водии Вахш ва дигаре ба самти Кӯлоб ҳаракат карданд. Қисмҳои, ки ба самти водии Вахш ҳаракат карданд, пагоҳии 22-юми феврал аз Ҳисор баромада, аз болои деҳаҳои Лақай, Даҳанакиик, Обикиик гузашта, аз наздикии Қизилқалъа дарёи Вахшро убур намуда, 24-уми феврал Қӯрғонтеппа, 6-уми март Қубодиён ва 9-уми март Саройкамар (шаҳраки Панҷи имрӯза)-ро забт намуданд. Дар ин самт дастаҳои амирӣ ба аскарони сурх муқобилати сахт нишон

дода натавонистанд. Аз ин сабаб дар муддати хеле кӯтоҳ, яъне аз 24-уми феврал то 9-уми март дар тамоми водии Вахш тартиботи Шӯравӣ барпо карда шуд. Минбаъд ин қисмҳо амалиёти худро ба сӯйи Кӯлоб давом дода Фархор, Сайёд, Чӯбекро забт намуда, ба Кӯлоб расиданд.

Қисми дигари аскарони сурх, ки ба самти Кӯлоб ҳаракат мекарданд, дақиқтараш, барои дастгир кардани амири гуреза равона шуда буданд, 23-юми феврал Кофарниҳон (шаҳраки Ваҳдати имрӯза) ва 24-уми феврал Файзободро ба даст дароварданд. Ин маҳалҳо барои ҳаракат ба сӯйи Кӯлоб ва Қаротегин нуқтаҳои муҳимтарин ба ҳисоб мерафтанд. Амир ҳангоми гурехтан аз ин маҳалҳо гузашта, ба воситаи Пули Сангин (ҷойи неругоҳи барқи Нораки имрӯза) дарёи Вахшро убур карда, ба сӯйи Кӯлоб фирор намуд.

Амир Олимхон аз паси худ тамоми пулҳо, аз он ҷумла Пули Сангинро низ вайрон кард. Чунин вазъият ҳаракати қисмҳои аскарони сурхро душвор гардонид. Барои барқарор намудани Пули Сангин 9-уми март аз Душанбе мутахассисон фиристода шуданд. Барқарор кардани пул дар ҳолати мураккаби ҷангӣ, ҳангоми тирандозии тарафайн амалӣ мегардид.

Аз Файзобод қисмҳои аскарони сурх боз ба ду самт: самти Қаротегин ва самти Кӯлоб тақсим шуданд. Қисмҳои, ки бояд ба сӯйи Кӯлоб ҳаракат мекарданд, дар назди Пули Сангин камин гирифта, ҳар лаҳза ба ҳучум мегузаштанд ва мунтазири аз нав барқарор кардани пул буданд. Қисмҳои, ки ба самти Қаротегин ҳаракат мекарданд, 13-уми март дар роҳи Файзобод – Обигарм муқобилати отряди Нурулло тӯқсаборо бартараф карда, 16-уми март Обигармро забт намуданд.

18-уми март соли 1921 қисмҳои аскарони сурх баъди каме истироҳат аз Обигарм ба сӯйи Фарм ҳаракат карданд. Роҳ хеле пурбарф ва аз дараҳои танги кӯҳӣ мегузашт. Аскарони сурх бо чунин душвориҳо то ба деҳаи Мучахарф расиданд. Дар наздикии Фарм муҳорибаи хеле сахт ба амал омад. Ба муқобили қисмҳои аскарони сурх отряди Кӯри Шермат ва кӯрбошиҳои ӯ Нурматмингбошӣ, Аскарполвон ва кӯшунҳои Фузайл Махсум мечангиданд. Ин муҳориба низ ба фоидаи аскарони сурх анҷом ёфт. Кӯри Шермат бо дастаҳои боқимондааш ба сӯйи водии Олой гурехта, аз он ҷо ба Фарғона гузашт. Аскарони сурх 22-юми март бе муқобилати ҷиддӣ вориди Фарм шуданд. Охири моҳи март

маркази бекии Дарвоз – Қалъаи Хумб ҳам аз тарафи аскарони сурх ишғол гардид. То 9-уми апрел қисмҳои аскарони сурх бо сардории Я.А.Мелкумов тамоми сарзамини бекигарии Қаротегин ва Дарвозро тасарруф намуданд.

12-уми март соли 1921, баробари барқарор карда шудани Пули Сангин, қисмҳои аскарони сурх амалиёт ба сӯи Кӯлобро давом доданд. Вақти аз дарёи Вахш гузаштани қисмҳои аскарони сурх, аскарони амирӣ, ки дар он тарафи дарё камин гирифта буданд, аз ҷангҳои ҷиддии минбаъда даст кашида, ба ҳар сӯ пароканда шуданд. Ин имкон дод, ки аскарони сурх рӯзи дигар, яъне 15-уми март, соати 14:30 дақиқа Кӯлобро бе ҷанг ишғол намоянд, вале амир Олимхон дигар дар Кӯлоб набуд. Вай рӯзи чоршанбеи 4-уми март соли 1921 аз гузаргоҳи Дарқадӣ назди Чӯбек дарёи Панҷро гузашта, ба хоки Афғонистон дохил шуд. 20-уми март қисмҳои аскарони сурх Балҷувонро низ ба даст дароварданд. Ин нуқтаи охирина буд, ки хангоми дар Бухорои Шарқӣ барҳам дода шудани тартиботи амирӣ, амирпарастон ба қисмҳои аскарони сурх муқобилати нисбатан саҳт нишон доданд.

Ҳамин тавр, моҳҳои феврал ва апрели соли 1921 дар натиҷаи амалиёти ҷангии аскарони сурхи Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор дар тамоми сарзамини Бухорои Шарқӣ тартиботи амирӣ барҳам дода шуд.

Ташкил карда шудани кумитаҳои инқилобӣ. Дар сарзамини Бухорои Шарқӣ ҳам мисли Бухорои Марказӣ (Ғарбӣ) дар маҳалҳо баробари барҳам дода шудани тартиботи амирӣ бо ташаббуси аскарони сурх ва аъзои эъзомияи сиёсӣ кумитаҳои инқилобӣ (ревкомҳо) ташкил карда, ҳокимиятро ба ихтиёри онҳо супориданд. Ташкили ин гуна кумитаҳо дар асоси низомнома оид ба кумитаҳои инқилобии маҳаллӣ, ки 22-юми сентябри соли 1920 аз тарафи Кумитаи Инқилобии Умумибухороӣ тасдиқ гардида буд, сурат мегирифт. Мувофиқи он низомнома, чунин кумитаҳо бояд аз 5 нафар аъзои аз тарафи Кумитаи Инқилобии Умумибухороӣ таъйингардида ташкил меёфт. Ба он ҳайат якнафарӣ намояндаи нозири ҳарбӣ низ шомил мешуд.

Кумитаҳои инқилобӣ зина ба зина, вобаста ба тақсимои маъмурӣ ташкил карда мешуд. Ҷумҳурии Бухоро аз ҷиҳати маъмурӣ ба 4 округ – Зарафшон, Бухорои Шарқӣ, Қашқадарё ва Омударё тақсим шуд. Округҳо дар навбати худ аз вилоятҳо иборат буданд. Аз ҷумла округи Бухорои Шарқӣ ба вилоятҳои Ду-

шанбе, Бойсун, Кӯлоб, Сариосиё, Шеробод, Қўрғонтеппа ва Фарм тақсим мешуд. Вилоятҳо аз туманҳо, туманҳо аз кентҳо, кентҳо аз деҳаҳои гуногун иборат буданд. Чунончи, ба ҳайати вилояти Душанбе туманҳои Ёвон, Янгибозор ва Файзобод дохил мешуданд. Сарвари деҳа, ки ўро мувофиқи анъана арбоб, амин ё худ оқсақол мегуфтанд ва он акнун интихобӣ буд, дар навбати худ ба зинаи аз ҳама поёнии кумитаҳои инқилобӣ – кумитаи кентӣ итоат мекард.

Умуман, кумитаҳои инқилобӣ дар шароити Бухорои Шарқӣ ҳам, ба мисли тамоми қаламрави ҷумҳурии Бухоро ва Давлати Шӯравӣ, асоси ҳокимияти нав, яъне Ҳокимияти Шӯравӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ амалӣ гардидани тадбирҳои андешидани ҳокимияти марказии ҷумҳурӣ ба фаъолияти кордонии аъзои кумитаҳо саҳт вобастагӣ дошт.

Сарчашма:

26-уми декабри соди 1920 Зиновйев, ки ҳамон вақт баъди аз кишвари Туркистон рафтани М.В.Фрунзе сарвари fronti Туркистонро ба уҳда дошт, дар шаҳри Бухорои Кухна, дар маҷлиси фаъолони Ҳизби коммунистии Бухоро суханронӣ намуда, иқро кард, ки «ҳоло тамоми ноҳияи Шерободро шӯриш фаро гирифтааст. Мардум, ки қисман бо камонҳои сохти англисӣ ва семилаи русӣ мусаллаҳ буданд, ба таври оммавӣ ба гарнизонҳои мо ҳуҷум мекунанд. Онҳоро бо пулемёт қир намудем». Мувофиқи маълумоти сарвари гурӯҳ, миқдори қурбонӣ, аз ҷумлаи бухороӣ беҳисоб будааст. Муқобили мардуми шӯришбардошта «аз тӯпҳо оташ кушоданд ва дар натиҷа ғарами мурдаҳо ба вучуд омадааст». (Ниг.: Бойгонии ҳизбии Пажӯҳишгоҳи масъалаҳои ҷамъиятию сиёсии Ҳизби халқӣ-демократии Ўзбекистон, Ф.14. Рӯйхати 1. Ҳуҷҷати 4. Варақи 12).

С. Айнӣ аз рӯйи нақли Ҳочӣ Абдусаттор, ки хангоми гузаштани амир Олимхон ўро то ба Афғонистон ҳамроҳӣ намудааст, вазъи водии Ҳисорро то омадани қисмҳои аскарони сурх чунин тасвир мекунад: «Аскарони амирӣ ғазоталабон ва босмаҷиёни Фарғона, ки ба нияти имдод дар рикоби амир омада буданд, аҳолии Ҳисорро тороҷ карда, ба ҷон расониданд. Бинобар ин аксари аҳоли ба кӯҳҳои баланд фирор карда, шаҳр ва кишлоқҳоро ҳоли гузоштанд». (Ниг.: Айнӣ С. Куллият. Ҷилди 10. С. 187).

Санаҳои муҳим:

1918, 9-уми ноябр–Турккомиссия шӯрои ҳарбии инқилобии Туркфронто вазифадор намуд, ки аз ҳисоби қисмҳои аскарони сурх Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисорро ташкил диҳад.

1920, ноябр–миёнаи декабр – ташкил карда шудани Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор.

1920, 17-уми декабр – аз Қаршӣ ба амалиёти ҷангӣ баромадани Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор.

1920, 20-юми декабр – аввалин задухӯрди қисмҳои отряд бо сарбозони амирӣ дар ағбаи Оққӯтал.

1920, 24-уми декабр – шӯриши зиддишӯравӣ дар ҳавзаи Шеробод, Шахрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Чирогӣ.

1921, 15-уми феврал – Дехнав, 16-уми феврал – Сарносиё, 19-уми феврал – Регар (ш. Турсунзодаи имрӯза), 20-уми феврал – Ҳисор ва Қаротоғ, 21-уми феврал – Душанбе, 23-юми феврал – Кофарниҳон (ш. Ваҳдати имрӯза), 24-уми феврал – Файзобод ва Кӯрғонтеппа, 6-уми март – Қубодиён, 9-уми март – Саройкамар (шаҳраки Панҷи имрӯза), 15-уми март – Кӯлоб, 16-уми март – Обигарм, 20-уми март – Балҷувон, 23-юми март – Фарм ва охири моҳи март – Қалъаи Хумб аз тарафи Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор ишғол карда шуд.

1921, 4-уми март – амир Олимхон аз гузаргоҳи Дарқадӣ назди Чӯбек дарёи Панҷро гузашта, ба хоки Афғонистон фирор кард.

Савол ва супоришҳо:

1) Отряди эъзомии ҳарбии Ҳисор аз ҳисоби кадом қисмҳо, бо кадом мақсад ва кай ташкил карда шуд? 2) Отряд амалиёти ҷангии худро кай ва аз кучо оғоз кард? 3) Аввалин ҷанги байни қисмҳои Отряд ва аскарони амирӣ кай ва дар кучо ба амал омад? 4) Эъзомияи мустақили сиёсӣ бо кадом мақсад ташкил карда шуд? 5) Дар бораи амалиёти ҷангии отряд дар водии Вахш, Қаротегину Дарвоз ва Кӯлоб чӣ медонед? 6) Кумитаҳои инқилобӣ чӣ гуна ташкил карда мешуданд? 7) §§ 51, 52 ва 53-ро такрор кунед.

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Дар Осиёи Миёна дар арафаи ҳучуми қўшунҳои рус чанд адад ва кадомҳо ҳамчун давлати мустақил вучуд доштанд?

- A) 4 адад, аморати Бухоро, хониҳои Қўқанд, Тошканд ва Хева;
- B) 3 адад, аморати Бухоро, хониҳои Қўқанд ва Хева;
- C) 2 адад, аморати Бухоро ва хони Қўқанд;
- D) 1 адад, аморати Бухоро.

2. Дар арафаи ҳучуми қўшунҳои рус муносибати байни давлатҳои мустақили Осиёи Миёна чӣ тавр буд?

- A) Бо ҳам душман буданд; B) Бо ҳам иттифоқ буданд;
- C) Нисбат ба якдигар бе тараф буданд;
- D) Ба ҳайати давлати ягона буданд.

3. Роҳи обии байни Русия ва Осиёи Миёна кай ва аз кучо кушода шуд?

- A) Соли 1846, аз баҳри Арал;
- B) Соли 1850, аз баҳри Арал;
- C) Соли 1853, аз баҳри Арал;
- D) Соли 1865, аз баҳри Арал.

4. Натиҷаи ҳайати сафорати ҳукумати рус бо сарвариин полковник Н.П. Игнатов ба Бухоро чӣ тавр буд?

- A) Натиҷаи хуб надод.
- B) Амири Бухоро онро қабул накард.
- C) Амири Бухоро талабаҳои вазнин гузошт.
- D) Амири Бухоро хуш қабул кард ва ба тоҷирони рус имтиёзҳо ваъда дод.

5. “Ҳучуми хевагӣ” кай ба амал омадааст ва бо чӣ анҷом ёфт?

- A) Солҳои 1839 – 1840, бо шикаст қўшунҳои рус;
- B) Солҳои 1850 – 1856, бо ғалабаи қўшунҳои рус;
- C) Солҳои 1858 – 1860, бо сулҳ;
- D) Солҳои 1861 – 1865, бе натиҷа.

6. Қўшунҳои самти оренбургӣ ва сибирини рус, ки барои забти Осиёи Миёна ҳаракат мекарданд, кай ва дар кучо муттаҳид шуданд?

- A) Соли 1865, дар Тошканд;
- B) Соли 1864, дар дар Чимкент;
- C) Соли 1863, дар Оқмачит;
- D) Соли 1861, дар соҳили баҳри Арал.

7. Аз тарафи қўшунҳои рус шаҳри Тошканд кай ва дар натиҷаи ҳучуми чандум забт карда шуд?

- A) Соли 1864, дар натиҷаи ҳучуми сеюм;
- B) Соли 1865, дар натиҷаи ҳучуми дуум;
- C) Соли 1865, дар натиҷаи ҳучуми сеюм;
- D) Соли 1865, дар натиҷаи ҳучуми якум.

8. Мухорибаи нахустини байни Русия ва Бухоро кай, дар кучо ва бо чӣ анҷом ёфт?

- A) Соли 1866 дар Хучанд, ба ғалабаи русҳо;
- B) Соли 1866 дар Нов, бо ғалабаи бухориён;
- C) Соли 1866 дар Ёротеппа, бо ғалабаи русҳо;
- D) Соли 1866 дар Қиззах, бо ғалабаи бухориён.

9. Аз тарафи қўшунҳои рус шаҳри Хучанд кай забт карда шуд ва талафоти хучандиён чанд нафар буд?

- A) Соли 1866, 2,5 ҳаз нафар;
- B) Соли 1866, 5,6 ҳаз нафар;
- C) Соли 1866, 6,3 ҳаз нафар;
- D) Соли 1866, 7,3 ҳаз нафар.

10. Генерал–губернатори Туркистон кай таъсис ёфт ва аввалин генерал – губернатори он кӣ буд?

- A) Соли 1866, К.П. Кауфман;
- B) Соли 1867, К.П. Кауфман;
- C) Соли 1867, М.Г. Черняев;
- D) Соли 1867, Д.М. Романовский.

11. Дар кишвари Туркистон ҳокимияти маҳаллӣ – оқсақолони деҳаҳо ва авулҳоро аз ҳисоби кӣҳо интиҳоб менамуданд?

- A) Аз ҳисоби афсарони рус;
- B) Аз ҳисоби тоҷирони рус;
- C) Аз ҳисоби бойҳои маҳаллӣ;
- D) Аз ҳисоби муллою мударисҳо.

12. Мухорибаи Чӯпонато кай ва бо ғалабаи кӣ анҷом ёфт?

- A) Соли 1865, бо ғалабаи бухориҳо;
- B) Соли 1866, бо ғалабаи кӯқандиҳо;
- C) Соли 1867, бо ғалабаи хевагиҳо;
- D) Соли 1868, бо ғалабаи русҳо.

13. Мухорибаи Зирабулоқ кай ва бо ғалабаи кӣ анҷом ёфт?

- A) Соли 1868, бо ғалабаи русҳо;
- B) Соли 1868, бо ғалабаи бухороиҳо;
- C) Соли 1868, бо ғалабаи кӯқандиҳо;
- D) Соли 1868, бо ғалабаи хевагиҳо.

14. Такдири шартномаи 23-юми июни соли 1868 байни Русия ва Бухоро чӣ шуд?

- A) Онро амири Бухоро қабул накард;
- B) Онро подшоҳи рус тасдиқ накард;
- C) Бо ташаббуси Бухоро бекор карда шуд;
- D) Ҳар ду тараф аз он даст кашиданд.

15. Ёзомияи Искандаркӯл кай ва бо кадом мақсад ташкил карда шуд?

- A) Соли 1868, бо мақсади сохтани роҳи оҳан;
- B) Соли 1869, бо мақсади ба даст даровардани кони ангишт;
- C) Соли 1870, бо мақсади тобеъ намудани болооби Зарафшон;
- D) Соли 1871, бо мақсади кандани туннел.

16. Шартномаи 28-уми сентябри соли 1873 дар байни Русия ва Бухоро то кай амал кард?

- A) То инқилоби якуми рус, солҳои 1905-1907;
- B) То сарнагун шудани ҳукумати подшоҳӣ дар Русия;
- C) То оғози Ҷанги якуми ҷаҳон;
- D) То Инқилоби октябри соли 1917.

17. Ҳучуми аввали кӯшунҳои амири Бухоро ба Бухорои Шарқӣ кай буд?

- A) Охири соли 1866 ва аввали соли 1867;
- B) Охири соли 1867 ва аввали соли 1868;
- C) Охири соли 1868 ва аввали соли 1869;
- D) Охири соли 1869 ва аввали соли 1870.

18. Хучуми дуюми кӯшунҳои амири Бухоро ба Бухорои Шарқӣ кай ва натиҷааш чӣ тавр буд?

- A) Соли 1869, водиҳои Ҳисор ва Вахш ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд;
- B) Соли 1870, водии Ҳисор, Кӯлобу Балҷувон ва водии Вахш ба Бухоро ҳамроҳ карда шуданд;
- C) Соли 1871, водиҳои Ҳисор ва Сурхандарё ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд;
- D) Соли 1872, водиҳои Ҳисор ва Қаротегин ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд.

19. Дарвоз ба аморати Бухоро кай ҳамроҳ карда шуд?

- A) Соли 1875; B) Соли 1876; C) Соли 1878; D) Соли 1879.

20. Хонии Қўқанд кай барҳам дода шуд?

- A) Соли 1869; B) Соли 1870; C) Соли 1872; D) Соли 1876.

21. Хонии Хева кай тобеи Русияи подшоҳӣ гардид?

- A) Соли 1873; B) Соли 1875; C) Соли 1878; D) Соли 1880.

22. Марзҳои нуфузии байни Русияю Англия аз дарёи Ому то худуди давлати Эрон кай муайян гардид?

- A) Соли 1884; B) Соли 1887; C) Соли 1890; D) Соли 1895.

23. Ба сӯйи Помир эъзомияи якуми русҳо бо сарвариин полковник М.Е. Ионов кай таъсис дода шуд?

- A) Соли 1885; B) Соли 1890; C) Соли 1891; D) Соли 1895.

24. Сарҳади нуфузи байни Русия ва Англия дар Бадахшон кай муайян гардид?

- A) Соли 1885; B) Соли 1888; C) Соли 1891; D) Соли 1895.

25. “Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркистон” аз тарафи подшоҳи рус кай тасдиқ гардид?

- A) Соли 1886; B) Соли 1888; C) Соли 1890; D) Соли 1895.

26. Сарзамини имрӯзаи Тоҷикистони Шимолӣ ва Бадахшон (Помир)-и Шарқӣ ба ҳайати кадом вилоятҳои кишвари Туркистон буданд?

- A) Ба ҳайати вилоятҳои Самарқанд ва Сирдарё;
- B) Ба ҳайати вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона;

- C) Ба ҳайати вилоятҳои Самарқанд ва Қўқанд;
- D) Ба ҳайати вилоятҳои Самарқанд ва Бухоро.

27. Ба кишвари Туркистон муҳочир намудани деҳқонони рус кадом сол оғоз гардид?

- A) Соли 1866; B) Соли 1867; C) Соли 1868; D) Соли 1869.

28. Хатти гумрукии Русия бо Афғонистон кай муайян карда шуд?

- A) Солҳои 1891 – 1892; B) Солҳои 1892 – 1893;
- C) Солҳои 1893 – 1894; D) Солҳои 1894 – 1895.

29. Таркиби маъмурии аморати Бухоро дар аввали асри XX чӣ тавр буд?

- A) Аз 28 бекӣ ва 9 туман иборат буд;
- B) Аз 30 бекӣ ва 8 туман иборат буд;
- C) Аз 35 бекӣ ва 5 туман иборат буд;
- D) Аз 40 бекӣ ва 10 туман иборат буд.

30. Сохтмони роҳи оҳан дар Осиёи Миёна кай ва бо кадом мақсад оғоз гардид?

- A) Соли 1880, бо мақсади ҳарбӣ;
- B) Соли 1880, бо мақсади тиҷорат;
- C) Соли 1880, бо мақсади инкишофи сайёҳӣ;
- D) Соли 1880, бо мақсади кашонидани пахта.

31. Дар кишвари Туркистон тақдирӣ заминҳои амлоқӣ чӣ шуд?

- A) Ба муҳочирони рус тақсим карда доданд;
- B) Ба деҳқонон бепул тақсим карда доданд;
- C) Ба бойҳои маҳаллӣ фурухтанд;
- D) Моликияти давлати рус гардид.

32. Кишти пахтаи амриқоӣ дар Осиёи Миёна кадом сол натиҷаи хуб дод?

- A) Соли 1862; B) Соли 1872; C) Соли 1880; D) Соли 1882.

33. Шумораи заводҳои пахтадозакунӣ дар Осиёи Миёна соли 1880 чанд адад буд ва соли 1914 ба чанд адад расид?

- A) 5 адад буд, ба 578 адад расид;
- B) 4 адад буд, ба 278 адад расид;
- C) 2 адад буд, ба 300 адад расид;
- D) 1 адад буд, ба 378 адад расид.

34. Кассаҳои қарздиҳии уездӣ дар кишвари Туркистон аз кадом сол ва бо кадом мақсад таъсис дода шуданд?

- A) Аз соли 1876, бо мақсади дастгирии истехсолкунандагони хурд;
- B) Аз соли 1880, бо мақсади дастгирии тоҷирони хурд;
- C) Аз соли 1885, бо мақсади дастгирии заминдорони калон;
- D) Аз соли 1890, бо мақсади дастгирии ширкатҳои калон;

35. Аввалин ташкилоти бонкӣ дар Осиёи Миёна кай ба вуҷуд омад ва он кадом буд?

- A) Соли 1870, шуъбаи бухороии бонки Русию Осиёгӣ;
- B) Соли 1875, шуъбаи тошкандии бонки Давлатии Русия;
- C) Соли 1880, шуъбаи қўқандии бонки тиҷоратии Русия;
- D) Соли 1885, шуъбаи тошкандии бонки Азовию Донию Русия.

36. Аввалин иттиҳодияи монополистӣ дар Осиёи Миёна кай ба вуҷуд омад ва он кадом буд?

- A) Соли 1910, рафоқати Вадяевҳо;
- B) Соли 1911, рафоқати Потеляхов;
- C) Соли 1912, рафоқати Вадяевҳо;
- D) Соли 1913, рафоқати Потеляхов.

37. Шаклҳои пешниҳодгардидаи ташкилотҳои хурди қарздиҳиро муайян кунед?

- A) Колхозҳо, совхозҳо ва межхозҳо.
- B) Рафоқатҳо, ширкатҳо ва межхозҳо.
- C) Соҳибкорон, ассотсиатсияҳо ва ширкатҳо.
- D) Рафоқатҳои қарздиҳӣ, рафоқатҳои қарздиҳию амонатӣ ва кассаҳои ҷаъияти қарздиҳию амонатӣ.

38. Шӯриши Восеъ кай ва дар кучо ба амал омад?

- A) Соли 1888, дар Ҳисор; B) Соли 1888, дар Файзобод;
- C) Соли 1888, дар Кӯлоб; D) Соли 1888, дар Балҷувон.

39. "Исёни вабо" кай ва дар кучо ба амал омадааст?

- A) Соли 1892, дар Тошканд; B) Соли 1892, дар Бухоро;
- C) Соли 1892, дар Самарқанд;
- D) Соли 1892, дар Қўқанд.

40. Соли 1906 аз мардуми маҳаллии кишвари Туркистон ба

Думаи Давлатии Русия чанд нафар интихоб шуда буданд?

A) 15 нафар; B) 10 нафар; C) 9 нафар; D) 6 нафар.

41. Фочиаи байни суннимазхабон ва шиамазхабон дар Бухоро кай ба амал омадааст?

A) Соли 1910; B) Соли 1915; C) Соли 1917; D) Соли 1920.

42. Ҷанги якуми ҷаҳон кай сар шуд ва дар он чанд давлатҳои ҷаҳон иштирок намудаанд?

A) Соли 1914, 28 давлатҳои ҷаҳон;

B) Соли 1914, 38 давлатҳои ҷаҳон;

C) Соли 1914, 48 давлатҳои ҷаҳон;

D) Соли 1914, 58 давлатҳои ҷаҳон.

43. Ҷанги якуми ҷаҳон кадом солҳоро дар бар мегирад?

A) Солҳои 1914 – 1920; B) Солҳои 1914 – 1919;

C) Солҳои 1914 – 1918; D) Солҳои 1914 – 1917.

44. Шӯриши соли 1916 аввал дар кучо оғоз гардид?

A) Дар Тошканд; B) Дар Самарқанд;

C) Дар Бухоро; D) Дар Хучанд;

45. Нахустин мактаби русии маҳаллӣ дар Осиёи Миёна кай ва дар кучо кушода шуд?

A) Соли 1884, дар Тошканд; B) Соли 1890, дар Самарқанд;

C) Соли 1894, дар Бухоро; D) Соли 1896, дар Хучанд.

46. Нахустин мактаби усули нав- ҷадидии форсии тоҷикӣ дар Осиёи Миёна кай, дар кучо ва бо ташаббуси кӣ таъсис ёфт?

A) Соли 1898, дар Тошканд, бо ташаббуси М. Бехбудӣ;

B) Соли 1901, дар Самарқанд, бо ташаббуси А. Шакурӣ;

C) Соли 1905, дар Бухоро бо ташаббуси С. Айнӣ;

D) Соли 1910, дар Хучанд, бо ташаббуси Т.Асирӣ.

47. Рӯзномаи “Бухорои Шариф” кай нашр гардид?

A) 11 марти соли 1910; B) 11 марти соли 1911;

C) 11 марти соли 1912; D) 11 марти соли 1913.

48. Ҷанги аввалини Англияю Афғонистон кай ба амал омад?

A) Солҳои 1828–1832; B) Солҳои 1838–1842;

C) Солҳои 1848–1852; D) Солҳои 1858–1862.

49. Муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон асосан кай ба ит-мом расид?

A) Соли 1850; B) Соли 1853; C) Соли 1860; D) Соли 1863.

50. Ҷанги дуҷуми Англияю Афғонистон кай ба амал омад?

A) Солҳои 1878–1880; B) Солҳои 1881–1883;
C) Солҳои 1884–1885; D) Солҳои 1885–1886.

51. Афғонистон кай давлати мустақил гардид?

A) 28 феввали соли 1918; B) 28 феввали соли 1919;
C) 28 феввали соли 1920; D) 28 феввали соли 1921.

52. Дар Русия ҳукумати подшоҳӣ кай барҳам хӯрд?

A) 27 феввали соли 1916; B) 7 ноябри соли 1916;
C) 27 феввали соли 1917; D) 7 ноябри соли 1917.

53. Кумитаи Туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ кай таъсис ёфт?

A) 27 феввали соли 1917; B) 7 марти соли 1917;
C) 27 марти соли 1917; D) 7 апрели соли 1917.

54. Аз тарафи амири Бухоро лоиҳаи ислоҳот кай эълон карда шуд?

A) 7 апрели соли 1917; B) 7 апрели соли 1918;
C) 7 апрели соли 1919; D) 7 апрели соли 1920.

55. Дар Русия Ҳокимияти Шӯравӣ кай таъсис ёфт?

A) 7 октябри соли 1917; B) 7 ноябри соли 1917;
C) 7 декабри соли 1917; D) 17 декабри соли 1917.

56. Дар Хучанд кай ҳокимият ба ихтиёри Шӯроҳо гузашт?

A) 1 ноябри соли 1917; B) 11 ноябри соли 1917;
C) 17 ноябри соли 1917; D) 27 ноябри соли 1917.

57. «Мухторияти Қўқанд» кай вучуд дошт?

A) Солҳои 1915-1916; B) Солҳои 1916-1917;
C) Солҳои 1917-1918; D) Солҳои 1918-1919.

58. Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон кай таъсис ёфт?

A) 30 феввали соли 1918; B) 30 апрели соли 1918;
C) 30 апрели соли 1919; D) 30 апрели соли 1920.

59. Дар Бадахшони Кӯҳӣ Ҳокимияти Шӯравӣ кай барпо карда шуд?

- A) Баҳори соли 1918; B) Тирамоҳи соли 1918;
- C) Баҳори соли 1919; D) Тирамоҳи соли 1919.

60. Таҷовузи Колесов кай ба амал омад?

- A) Моҳи марти соли 1915; B) Моҳи марти соли 1916;
- C) Моҳи марти соли 1917; D) Моҳи марти соли 1918.

61. Шаҳри Бухорои Кухна аз тарафи аскарони сурх кай забт гардид?

- A) 7 ноябри соли 1919; B) 2 августи соли 1920;
- C) 2 сентябри соли 1920; D) 7 ноябри соли 1920.

62. Ҷумҳурии Халқии шӯравии Бухоро кай таъсис ёфт?

- A) Сентябри соли 1919; B) Сентябри соли 1920;
- C) Сентябри соли 1921; D) Сентябри соли 1922.

63. Шӯриши Усмон кай ва дар кучо ба амал омад?

- A) Солҳои 1918-1919, дар Ҳисор;
- B) Солҳои 1919-1920, дар Кӯлоб;
- C) Солҳои 1920-1921, дар Қаротегин;
- D) Солҳои 1921-1922, дар водии Вахш.

64. Отряди эъзозии Ҳарбии Ҳисор бо кадом мақсад таъсис дода шуд?

- A) Бо мақсади мустаҳкам намудани сарҳад;
- B) Бо мақсади кумак ба аскарони сурх;
- C) Бо мақсади муҳофизати ҷумҳурии Бухоро;
- D) Бо мақсади барпо намудани Ҳокимияти шӯравӣ дар Бухорои Шарқӣ.

65. Душанбе аз тарафи қисмҳои аскарони сурх кай забт гардид?

- A) 21 феввали соли 1921;
- B) 21 феввали соли 1922;
- C) 21 феввали соли 1923;
- D) 7 ноябри соли 1923.

66. Дар Бухорои Шарқӣ тартиботи Шӯравӣ кай барпо карда шуд?

- A) Феврал – апрели соли 1920;
- B) Феврал – апрели соли 1920;
- C) Август – октябри соли 1921;
- D) Сентябрь – декабр соли 1921.

67. Аҳмади Дониш кӣ буд?

- A) Инқилобчӣ; B) Вазир;
- C) Маорифпарвар; D) Сардори шӯриш.

68. То соли 1916 сарварони ҳаракати ҷадидии Бухоро кихо буданд?

- A) Беҳбудӣ ва Шакурӣ;
- B) Асирӣ ва Фитрат;
- C) Айнӣ ва Беҳбудӣ;
- D) Айнӣ ва Мунзим.

69. Ҳаракати маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна кай ба вучуд омад?

- A) Дар нимаи дуюми асри XIX
- B) Дар нимаи якуми асри XIX
- C) Дар аввали асри XX
- D) Дар охири асри XIX ва аввали XX

70. Ҳаракати ҷадидӣ дар Осиёи Миёна кай ташаккул ёфт?

- A) Дар нимаи якуми асри XIX;
- B) Дар нимаи дуюми асри XIX;
- C) Дар охири асри XIX ва аввали XX;
- D) Дар аввали асри XX.

МУНДАРИЧА

Мукаддима	3
ФАСЛИ I. ВАЪЪИ ТОЧИКОНИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX	
БОБИ 1. ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АРАФАИ ХУЧУМИ РУСИЯ	6
§1. Ваъъи мулкҳои Осиеи Марказӣ	6
§2. Сабабҳои ҷанги Русия бо давлатҳои Осиеи Марказӣ	9
БОБИ 2. ҶАНГИ РУСИЯ БО ХОНИИ ҚУҚАНД ВА АМОРАТИ БУХОРО	14
§3. Оғози ҷанг	14
§4 – 5. Амалиёти ҷангӣ дар солҳои 1864 – 1866	17
§6. Таъсисёбии генерал – губернатории Туркистон	24
§7 – 8. Шикаст хӯрдани аморати Бухоро дар муҳориба бо Русия	27
БОБИ 3. БА АМОРАТИ БУХОРО ҲАМРОҲ КАРДА ШУДАНИ БУХОРОИ ШАРҚӢ	37
§9. Хучуми аввали қўшунҳои амири Бухоро	37
§10. Тобеи аморати Бухоро шудани Бухорои Шарқӣ	40
БОБИ 4. АНҶОМИ ИСТИЛЛОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ТАРАФИ РУСИЯ	45
§11-12. Шӯриши солҳои 1873-1876 ва барҳам дода шудани хонии Қуқанд	45
§13. Забти хонии Хева ва мулкҳои туркманнишин	49
§14. «Масъалаи Помир»	54
§15. Оқибатҳои Осиеи Марказиро забт кардани Русия	58
БОБИ 5. ВАЪЪИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БАЪДИ ИСТИЛЛОИ РУСИЯ	62
§16. Ваъъи кишвари Туркистон дар замони мустамликавӣ ...	62
§17. Ваъъи сиёсии аморати Бухоро	68

БОБИ 6. СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ РУСИЯ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ	73
§18. Сохтмони роҳҳои оҳан	73
§19. Вазъи кишоварзӣ	76
§20. Пайдоиши саноат	83
§21-22. Сиёсати молиявӣ. Бонкҳо	86
БОБИ 7.	98
§23. Таркиби иҷтимоии халқҳои Осиеи Марказӣ	98
БОБИ 8. ҲАРАКАТҲОИ ИҶТИМОӢ, МАЗҲАБӢ ВА МИЛЛИО ОЗОДИХОӢИ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ	104
§24. Ҷунбишҳои мардумӣ дар солҳои 70-80-уми асри XIX. Шӯриши Восеъ	104
§25. Муборизаҳои зиддимустамликавӣ дар кишвари Туркистон	110
§26. Инқилоби якуми рус ва таъсири он ба Осиеи Марказӣ	114
§27. Фоҷиаи суннимазҳабон ва шиамазҳабон дар Бухоро	118
§28. Шӯриши миллио озодихоҳии соли 1916	122
БОБИ 9. АҶКОРИ ҶАМЪИЯТИО СИЁСӢ ВА МАДАНИИ ХАЛҚИ ТОҶИК	127
§29. Ташаккули аҷкори ҷамъиятио сиёсӣ ва маданияи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX	127
§30. Аҳмади Дониш – ислоҳотҳо ва маорифпарвар	131
§31. Ҳаракати ҷадидия	135
§32. Мактабҳои усули нав ва рӯзномаи «Бухорои Шариф»	141
§33. Таърихнигорӣ ва ҳаёти адабию мусиқӣ	150
ҶАСЛИ II. ВАЗЪИ ТОҶИКОНИ АҶФОНИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX	
БОБИ 10. АҶФОНИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ...	159
§34. Муттаҳидшавии Аҷфонистон	159

§35. Кӯшишҳо баҳри пойдор намудани ягонагии Афғонистон	164
§36. Афғонистон дар замони ҳукмронии Абдурахмонхон	169
БОБИ 11. АФҒОНИСТОН ДАР АВВАЛИ АСРИ ХХ	175
§37 – 38. Тадбирҳои Ҳабибуллохон баҳри рушди иқтисод ва тичорати мамлакат	175
§39 – 40. Ҳаракати маршрутаҳои ва эълони истиқлоли давлати Афғонистон	181
ФАСЛИ Ш. БАРПО ҚАРДА ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗИ	
БОБИ 12. БАРҲАМ ХҶРДАНИ ҲОКИМИЯТИ ПОДШОҲИИ РУСИЯ ДАР ГЕНЕРАЛ – ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН	189
§41. Ғалабаи Инқилоби феврал дар Русия ва барҳам дода шудани тартиботи подшоҳӣ дар кишвари Туркистон	189
§42. Ҳаракати чамбиятию сиёсӣ дар кишвари Туркистон.....	195
БОБИ 13. ТАЪСИРИ ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛИ РУСИЯ БА АМОРАТИ БУХОРО	200
§43. Инқилоби феввали Русия ва аморати Бухоро...	
§44. Ислоҳоти амир Олимхон.....	200
БОБИ 14. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ ОКТАБР ДАР РУСИЯ ВА БАРПО ҚАРДА ШУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛИ ВА БАДАХШОН	211
§45 – 46. Барпо карда шудани Ҳокимияти ШҶравӣ дар уезди Хучанд ва болооби Зарафшон	211
§47. Мухторияти Қӯқанд	221
§48. Барпо карда шудани Ҳокимияти ШҶравӣ дар Бадахшон	226
БОБИ 15. САРНАГУН ҚАРДА ШУДАНИ ТАРТИБОТИ АМИРИ ДАР БУХОРОИ МАРКАЗИ ВА ТАШКИЛ ЁФТА- НИ ҚУМҲУРИИ ХАЛҚИИ ШҶРАВИИ БУХОРО	123

§49. Шиддат гирифтани зиддияти байни аморати Бухоро ва Давлати Шӯравӣ	230
§50. Ташкилёбии ҳизбҳои сиёсӣ	236
§51. Оғози барпо шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар ноҳияҳои Бухорои Марказӣ	241
§ 52. Забти Бухорои Кухна ва ташкилёбии Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро	247
БОБИ 16. БАРПО ГАРДИДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР БУХОРОИ ШАРҚИ	253
§ 53. Вазъи Бухорои Шарқӣ	253
§ 54 – 55. Барпо гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Бухорои Шарқӣ	258
САВОЛҲОИ ТЕСТӢ	266

НАМОЗ ҲОТАМОВ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ барои синфи 9

**Мухаррир
Мухаррири
техникӣ
Мусаҳҳех
Тарроҳ ва
саҳифабанд**

**Қиёмиддин Сатторӣ

Робия Абдуллоева
Сирочиддин Хучамқулов

Сураҷ Алигаваров**

**Ба матбаа 00.00.00 супорида шуд.
Ба чоп 00.00.00 иҷозат дода шуд. Чопи офсетӣ.
Андозаи 60x90 1/16. Қузъи чопӣ 17,5.
Адади нашр 00000 нусха. Супориш № 00**

**Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.
Тел: 222-14-66, E-mail: najmiddin64@mail.ru**